

नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा
योगी नरहरिनाथको योगदान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता
पुरुषोत्तम भट्टराई
स्नातकोत्तर, द्वितीय वर्ष
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाण्डौं
२०६९

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र पुरुषोत्तम भट्टराईले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको योगदान शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । प्रस्तुत शोधपत्रमा अन्वेषण यात्राको सेरोफेरोमा रही योगी नरहरिनाथको जीवनी प्रस्तुत गर्नाका साथै उनका प्रकाशित कृतिहरूको परिचयपूर्वक तिनमा भएका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण एवं विश्लेषण गरी नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणका क्षेत्रमा योगी नरहरिनाथले गरेका योगदानको निरूपण गरिएको छ । अत्यन्त परिश्रमका साथ गरिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि स्नातकोत्तर कार्यक्रम, नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

.....

(प्रा. डा. ब्रतराज आचार्य)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ ।

मिति:- २०६९/१२/१८

स्वीकृतिपत्र

मूल्याङ्कन समिति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहका छात्र पुरूषोत्तम भट्टराईले दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको योगदान शीर्षकमा तयार गरेको प्रस्तुत शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

.....
(प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य)

शोधनिर्देशक

.....
(प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम)

विभागाध्यक्ष

.....
(प्रा. डा. राजाराम सुवेदी)

बाह्य विशेषज्ञ

मिति:— २०६९/१२ /२६

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो । यो शोधपत्रको विषय स्वीकृत गरी आफ्नो अमूल्य समय दिएर मलाई उचित सल्लाह, सुझाव एवं मार्गनिर्देशन गर्दै शोधपत्रलेखनमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु प्रा.डा. ब्रतराज आचार्यज्यूप्रति हार्दिक श्रद्धा एवं कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । केही विशेष प्राविधिक कारणहरूले गर्दा यो शोधकार्य निकै ढिला गरी सम्पन्न हुन पुगेको छ । यही विषयमा शोधकार्य गर्न अभिप्रेरित गर्दै शोधप्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने तत्कालीन विभागीय प्रमुख प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव' तथा योगी नरहरिनाथ सम्बद्ध विषयमा शोधकार्य गराउनका लागि विभागमा प्रस्ताव राख्नुहुने, अन्तराष्ट्रिय मञ्चका सम्पादक, नवराज अधिकारीप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु जसले गर्दा सामग्री सङ्कलनमा केही बढी समय खर्च गर्नुपरे पनि मैले अन्वेषक योगी नरहरिनाथका बारेमा थोरै जान्ने अवसर पाएँ । यस्तै विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम तथा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरूपमा सहयोग पुर्याउनुहुने सम्पूर्ण गुरुजनसमक्ष पनि हार्दिक श्रद्धा प्रकट गर्दछु । अध्ययनमा हौसला प्रदान गर्दै सदैव प्रेम, स्नेह र आशीर्वाद प्रदान गर्नुहुने मेरा मातापिताप्रति हृदयदेखि नै आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्रका लागि आवश्यक सामग्रीहरू जुटाएर सहयोग गर्नुहुने आदरणीय योगीद्वय बलभद्रनाथ एवं शिरिषनाथ, प्रा.दिनेशराज पन्त, प्रा.वासुदेव त्रिपाठी, स्वामी प्रपन्नाचार्य, सहप्रा. ध्रुव भट्टराई, नेपाली केन्द्रीय विभागका कर्मचारी श्यामकृष्ण के.सी. एवं आचार्य श्री कपिलदेव सुवेदी तथा पुस्तकालय (वाल्मीकि, त्रि.वि.केन्द्रीय, डिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक, केशर, राष्ट्रिय, मदन पुरस्कार)का कर्मचारीहरूप्रति हार्दिक साधुवाद व्यक्त गर्दछु । आफ्नै परीक्षाको समयमा पनि शोधपत्र टाइप गरी सहयोग गर्ने भ्राताद्वय नरोत्तम र श्रीहरि एवं अर्धाङ्गिनी शर्मिला 'पुष्पा' तथा लेखनसमयमा आवश्यक वातावरण मिलाई सहयोग गर्ने बहिनी जयन्तीप्रति हार्दिक धन्यवादका साथै लेखन अवधिभर आफ्नो समयानुकूल बनी सहयोग गर्ने पुत्रीद्वय प्राञ्जली र प्रेरणामा स्नेहभाव प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष पेश गर्दछु ।

त्रि.वि.द.नं. ६-३-२८-१७७-२००४

परीक्षा क्रमाङ्क- १३२३

रोल नं.- ७६/०६१

मिति- २०६९/१२/१८

(पुरुषोत्तम भट्टराई)

स्नातकोत्तर द्वितीय वर्ष

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

विषयसूची

विषय

पृष्ठ

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय	१-११
१.१. विषयपरिचय	१
१.२. समस्याकथन	३
१.३. शोधकार्यका उद्देश्यहरू	४
१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा	५
१.५. शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व	९
१.६. शोधकार्यको सीमाङ्कन	१०
१.७. सामग्री सङ्कलन विधि	१०
१.८. शोधविधि	११
१.९. शोधपत्रको रूपरेखा	११

परिच्छेद : दुई

योगी नरहरिनाथको जीवनी र अन्वेषण यात्रा	१२-३५
२.१. विषयप्रवेश	१२
२.२. जन्म र जन्मस्थान	१३
२.३. वंशपरम्परा	१४
२.४. अक्षरारम्भ, गुरूपरम्परा र शिक्षा	१५
२.५. जीवनको लक्ष्य र मार्गको अन्वेषण	१६
२.६. स्वदेश आगमन र नेपालको वास्तविक इतिहासको अन्वेषणमा अभिरूचि	१८
२.७. ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणयात्राको पृष्ठभूमि	१९
२.८. अन्वेषण यात्रा र इतिहासप्रकाश प्रथम अङ्कको प्रकाशन	२१
२.९. कर्णाली क्षेत्रको अन्वेषणयात्रा र इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्क	२४

२.१०. अन्वेषणयात्राको विशिष्ट प्राप्ति : इतिहासप्रकाशम सन्धिपत्रसंग्रह (भाग १)	२६
२.११. संस्कृत-संस्कृतिप्रतिको मोह : योगीको जीवनयात्राका सन्दर्भमा	२७
२.१२. महानिर्वाण वा जीवनको अन्तिम यात्रा	३३
२.१३. निष्कर्ष	३४

परिच्छेद : तीन

योगी नरहरिनाथका प्रकाशित कृतिहरूको परिचय	३६-११२
३.१. विषयप्रवेश	३६
३.२. योगीका प्रकाशित कृतिहरू	३७
३.२.१. दिव्य उपदेश	३७
३.२.२. इतिहासप्रकाश, अङ्क एक	३९
३.२.३. इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग एक)	४१
३.२.४. इतिहासप्रकाश अङ्क दुई (भाग दुई)	४२
३.२.५. इतिहासप्रकाश अङ्क दुई (भाग तीन)	४५
३.२.६. हिमवत्खण्ड	४९
३.२.७. रूद्राक्षारण्यमहात्म्यम्	५२
३.२.८. इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह (भाग एक)	५३
३.२.९. हाम्रो देशदर्शन	५५
३.२.१०. श्री मगरगुरूवंशावली	६९
३.२.११. आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेश हिमालय	७२
३.२.१२. जय गोर्खा	७५
३.२.१३. ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा	७७
३.२.१४. देवता तीर्थमाला	८६
३.२.१५. विवेक चिन्तामणि	८८
३.२.१६. श्रीनाथग्रन्थसूचि	८९
३.२.१७. श्रीनाथाय नमो गुरवे च	८९
३.२.१८. गोरखावंशावली	९०
३.२.१९. कल्याणवंशावली	९१

३.२.२०. कवितानिकषोपल	९२
३.२.२१. गोरखालीहरूको सैनिक इतिहास	९३
३.२.२२. ग्रामसुधार योजना	९४
३.२.२३. मत्स्येन्द्रपद्यशतकम्	९५
३.२.२४. अर्कप्रधान औषधिका गुणहरू	९५
३.२.२५. शान्तिचरितम्	९६
३.२.२६. नवनाथ चौरासी सिद्ध	९७
३.२.२७. श्री वागीश्वरीस्तुति	९८
३.२.२८. गोमहिमा (हिन्दु राष्ट्रमा गाईको महिमा)	९९
३.२.२९. शिवपुराण उपमन्यूपाख्यान र उपमन्युकृत शिवस्तव	१००
३.२.३०. श्रीलङ्कासङ्कल्प	१०१
३.२.३१. वैदिकसिद्धान्त	१०२
३.२.३२. मानव धर्म	१०३
३.३. अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त नभएका प्रकाशित कृतिहरू	१०४
३.३.१. भर्तृहरिनिर्वेदनाटक	१०५
३.३.२. सांख्यवसन्त	१०५
३.३.३. योगबीज	१०५
३.३.४. महार्थमञ्जरी	१०५
३.३.५. शाबरचिन्तामणि	१०५
३.३.६. चर्पटशतक	१०६
३.३.७. गकारादिगोरक्षसहस्रनाम	१०६
३.३.८. श्रीनाथकथासार	१०६
३.३.९. नवनाथकथा	१०६
३.३.१०. संस्कृतपारसीकपदप्रकाश	१०७
३.३.११. वाक्पदीय ब्रह्मकाण्ड	१०७
३.३.१२. आदेशार्थप्रकाश	१०७
३.३.१३. भविष्यवाणीसञ्चय	१०७
३.३.१४. गोरखचालीसा	१०८

३.३.१५.	वृत्तमालास्तुति	१०८
३.३.१६.	आश्चर्ययोगरत्नमाला	१०८
३.३.१७.	योगसाहस्री	१०८
३.३.१८.	भक्तविजयकाव्य	१०८
३.३.१९.	प्रशस्तिरत्न	१०९
३.३.२०.	दूल्हवैश्वानरज्वालापुराण	१०९
३.३.२१.	अमृतमञ्जरी / अजीर्णमञ्जरीज्ञ	१०९
३.३.२२.	पशुपतिपुराण	१०९
३.३.२३.	कुलचन्द्रिका	११०
३.३.२४.	कदलीमञ्जुनाथमहात्म्य	११०
३.३.२५.	पात्रदेवकदलीयात्रा	११०
३.३.२६.	धनुर्वेद	११०
३.३.२७.	अन्य	१११
३.४.	निष्कर्ष	१११

परिच्छेद : चार

योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण

र विश्लेषण	११३-१५३
४.१. विषयप्रवेश	११३
४.२. वर्गीकरणका आधारहरू	११३
४.३. ऐतिहासिक अभिलेखहरू र तिनको विश्लेषण	११४
४.३.१. ऐतिहासिक अभिलेखहरू	११४
४.३.२. विश्लेषण	१२३
४.४. ऐतिहासिक वंशावलीहरू र तिनको विश्लेषण	१३४
४.४.१. ऐतिहासिक वंशावलीहरू	१३४
४.४.२. विश्लेषण	१३८
४.५. ऐतिहासिक साहित्यिक रचनाहरू र तिनको विश्लेषण	१४१
४.५.१. दिव्य उपदेश	१४१

४.५.२. पृथ्वीनारायण कविता	१४७
४.६. अन्य विविध ऐतिहासिक सामग्रीहरू	१४९
४.७. निष्कर्ष	१५३

परिच्छेद : पाँच

योगी नरहरिनाथको अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति र योगदान	१५४-१६२
५.१. विषयप्रवेश	१५४
५.२. अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति	१५४
५.२.१. विषयवस्तुगत प्रवृत्ति	१५४
५.२.२. अभिव्यक्तिगत प्रवृत्ति	१५५
५.२.३. संरचनात्मक प्रवृत्ति	१५६
५.२.४. प्रतिलिपीकरणगत प्रवृत्ति	१५६
५.३. अन्वेषणात्मक योगदान	१५७
५.३.१. ऐतिहासिक योगदान	१५७
५.३.२. परिमाणात्मक योगदान	१५९
५.३.३. गुणात्मक योगदान	१६०
५.४. निष्कर्ष	१६०

परिच्छेद : छ

सारांश तथा निष्कर्ष	१६३-१७२
५.१. परिच्छेदगत सारांश	१६३
५.२. निष्कर्ष	१६७

तालिकासूची

तालिका १	११४
तालिका २	१३४

संक्षेपीकृत शब्दसूची

संक्षिप्त रूप	पूर्ण रूप
इ.सं.	इस्वी संवत्
उपप्रा.	उपप्राध्यापक
क्र.सं.	क्रम संख्या
चौ.	चौतरिया
चौ.सं.	चौथो संस्करण
जि.	जिम्दार
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
त्रि.वि.द.नं.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय दर्ता नम्बर
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
ने.	नेपाली
ने.सं.	नेपाल संवत्
पं.	पण्डित
प्रा.	प्राध्यापक
मु.	मुखिया
रोल नं.	रोल नम्बर
वि.सं.	विक्रम संवत्
सहप्रा.	सहप्राध्यापक
सं.	संस्कृत
सम्पा.	सम्पादक
संयो.	संयोजक

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१. विषयपरिचय

नेपालमा अधिकांश वक्ताहरूले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दछन् । नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा र माध्यम भाषा पनि हो । भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो र यसको आफ्नै किसिमको व्यवस्था हुन्छ । त्यसैले संसारमा बोलिने हरेक भाषाका आ-आफ्नै व्यवस्था र विशेषताहरू पाइन्छन् । संसारमा अनगिन्ती भाषाहरू बोलिन्छन् । अध्ययन र अनुसन्धानको सुविधाका लागि भाषामा पाइने आन्तरिक विशेषताहरूका आधारमा भाषाशास्त्रीहरूले संसारमा बोलिने भाषाहरूलाई विभिन्न परिवारमा विभाजन गर्ने गरेका छन् । ती मध्ये भारोपेली परिवारलाई केन्तुं वर्ग र शतं वर्गमा विभाजन गरिएको छ । नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको शतं वर्गमा पर्ने संस्कृत भाषाबाट प्राकृत एवं अपभ्रंश हुँदै अन्य नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूजस्तै विक्रमको एघारौं शताब्दीको उत्तरार्धबाट अस्तित्वमा देखापरेको भाषा हो । यसलाई सुरुमा खस भाषा पनि भनिन्थ्यो ।

नेपाली भाषाको उत्पत्ति संस्कृतको कुन प्राकृतको कुन अपभ्रंशबाट भयो भन्ने विषयमा विद्वानहरूमा मतैक्यता पाइन्न तर पनि होर्नले, डा. ग्रीयर्सन, डा. सुनीतिकुमार चटर्जी र डा. प्रबोधकुमार पण्डितजस्ता भाषाशास्त्रीका विचारहरूलाई चिन्तन गर्ने हो भने नेपाली भाषा शौरसेनी, पेशाची र खस प्राकृतमध्ये कुनै न कुनै एक प्राकृत भाषाको अपभ्रंशबाट विकसित भएको हो भन्ने कुरा स्वीकार गर्न सकिन्छ । यी प्राकृत भाषा र यिनबाट विकसित अपभ्रंश भाषा तथा नेपाली भाषाको स्वरूपको अध्ययन गरेर उपर्युक्त विद्वानहरू त्यस्तो निष्कर्षमा पुग्न सफल भएका हुन् ।

नेपाली भाषा पनि हिन्दी, बङ्गाली, मैथिली लगायतका अन्य नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूजस्तै एउटै कालखण्डमा आफ्नै स्वरूपमा देखा परेको भाषा हो भन्ने सन्दर्भमा प्रायः कसैको विमति रहन्न तर पनि उपलब्ध ऐतिहासिक प्रमाणहरूले मात्र यसको ऐतिहासिकताको पुष्टि गर्न सक्छन् । बितेका समयमा घटित घटनाहरूको विवरणलाई इतिहास भनिन्छ भने त्यस्तो इतिहासलाई दर्शाउने सामग्री विशेषलाई ऐतिहासिक सामग्री भनिन्छ ।

त्यसैले नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्री भन्नाले नेपाली भाषामा लेखिएका वा नेपाली भाषाको स्वरूपलाई सङ्केत गर्ने प्राचीन ग्रन्थ वा अभिलेख विशेषलाई बुझिन्छ । भाषाशास्त्रीहरूको मत अनुसार ईशाको पाँचौ शताब्दीदेखि दशौँ शताब्दीसम्मलाई भारतेली आर्यभाषाको अपभ्रंशकाल मानिन्छ । अर्थात् यो समयमा प्राकृत भाषा अपभ्रंश हुँदै जाने क्रममा नेपाली, हिन्दी, बङ्गाली, मैथिलीजस्ता आधुनिक आर्य भाषाहरूको जन्म भएको देखिन्छ । लगभग आधा सहस्राब्दीसम्म अपभ्रंश रूपमा रहेको भाषा दिग्देश र कालक्रमले गर्दा भिन्नाभिन्नै आधुनिक भाषाका रूपमा देखापरे पनि तिनको अस्तित्व किटान गरेर भन्नका लागि तिनै भाषाका तत्कालीन स्वरूप देखिने अभिलेख वा ग्रन्थहरूकै सहायता लिनुपर्ने हुन्छ । त्यस्ता प्राचीन अभिलेखहरू, ऐतिहासिक ग्रन्थवाङ्मयहरू जति जति फेला पर्दै जान्छन् त्यति त्यति भाषाको ऐतिहासिक सीमा बढ्दै जान्छ । नेपाली भाषाको इतिहासलाई फराकिलो पार्ने सामग्रीहरू भनेका पनि यही भाषामा लेखिएका प्राचीन सामग्रीहरू नै हुन्, अभिलेखहरू नै हुन् ।

अन्वेषण भनेको पहिले भएका चीजहरूको पछि खोजी गरिने कार्य हो । प्राचीन ऐतिहासिक सामग्रीहरू पहिल्याएर नेपाली भाषाको इतिहास खोजी गर्ने व्यक्तिहरूमा योगी नरहरिनाथको नाम सबैभन्दा अगाडि आउने गर्दछ । आजीवन विद्यार्थी, आजीवन पदयात्री भई योगी नरहरिनाथले नेपालको पूर्व पश्चिम, उत्तर दक्षिण मात्र नभई भारतका कतिपय स्थानहरूको समेत भ्रमण गर्दै प्राचीन अभिलेखहरूको खोजी गरेर प्रकाशित गरेकाले नेपाली भाषाको प्रारम्भिक सीमालाई अगाडि बढाउने श्रेय योगी नरहरिनाथलाई जाने गरेको हो । योगीकै सत्प्रयासबाट नेपाली भाषा साहित्य भक्तिधाराबाट नभई वीरधाराबाट प्रारम्भ भएको कुरा प्रकाशमा आउन सकेको हो ।

योगी नरहरिनाथ बहुमुखी प्रतिभाका प्रतिमूर्ति हुन् । बहुभाषाविद्का साथै कवि, लेखक, अनुवादक, सम्पादक, समाजसुधारक, धर्मप्रचारक, साधक, याज्ञिक, यायावर तथा यदाकदा राजनैतिक क्षेत्रमा समेत चर्चामा आउने प्राच्य विद्याका मूर्धन्य विद्वान् योगी नरहरिनाथको प्रमुख व्यक्तित्व भने ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषकका रूपमा नै देखापर्दछ । विद्या अध्ययनको क्रममा तेह्र वर्षको कलिलो उमेरमै गुरु क्षिप्रानाथबाट नाथ सम्प्रदायको दीक्षा ग्रहण गरी पछि सन्यासी बनेका योगीको जीवनको भोगविलासप्रति अनुराग नदेखिए पनि राष्ट्रराग भने उनमा प्रबलरूपमा देखापर्दछ । यसरी आफ्नो सन्यासी जीवनलाई पनि केवल ब्रह्मचिन्तनको लागि मात्र उपयोग नगरी राष्ट्रहितका निमित्त समर्पण गरेर उनले एक सफल कर्मयोगीको परिचय

दिएका छन् । ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा जस्तो काव्यको रचनामार्फत् नेपाली काव्यसाहित्यको श्रीवृद्धि गर्न उद्यत् योगीको अन्वेषक व्यक्तित्व नेपाली भाषा तथा साहित्यका क्षेत्रमा प्रखर रूपमा देखापरेको छ । नेपाली भाषा तथा साहित्यको गरिमायय इतिहासको सीमारेखालाई अतीत र अतीततर हुदै अतीततम बिन्दुसम्म पुर्‍याउने योगीका महत्त्वपूर्ण अन्वेषणात्मक योगदान उल्लेखनीय र अविष्मरणीय छन् । आजीवन राष्ट्र र राष्ट्रियताको वकालत गर्दै नेपाल र नेपालीको वास्तविक इतिहासको खोजी गर्ने क्रममा पदयात्री भई नेपाली माटोका प्रत्येक कण-कणको स्पर्श गरी परीक्षण गरेका योगीले लोपोन्मुख कतिपय सामग्रीहरूको पहिचान गरी प्रकाशमा ल्याएर इतिहासको सत्य र तथ्यपूर्ण पक्षको उद्घाटन गरेका छन् । योगीको यस्तो स्तुत्य कार्यबाट हामी सम्पूर्ण राष्ट्रवासीहरू गौरवान्वित भएको महसुस गरिरहेका छौं । योगीले अन्वेषणमार्फत् प्राप्त गरेका कतिपय सामग्रीहरूलाई हामीसमक्ष प्रस्तुत गरिसकेका छन् भने कतिपय सामग्रीहरू अबै पनि अप्रकाशित अवस्थामा छन् । इतिहासप्रकाशका केही भागहरू र त्यसै अन्तर्गत सन्धिपत्रसंग्रहको पहिलो भाग प्रकाशित अवस्थामा छ भने धेरै भाग प्रकाशित हुनसकेका छैनन् । इतिहासप्रकाशमार्फत् प्रकाशित अभिलेख, सन्धिसम्झौता सम्बन्धी कागजातहरू, नेपाली भाषामा लेखिएका प्राचीन कविता तथा अन्य गद्य सामग्रीहरू नेपाली भाषाका सन्दर्भमा ऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछन् ।

यसरी नेपाली भाषाको ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको योगदान के-कस्तो छ भन्ने विषयमा आधारित योगीका यिनै महत्त्वपूर्ण कार्यहरूलाई प्रस्तुत शोधपत्रको विषय बनाइएको छ ।

१.२. समस्याकथन

बहुमुखी प्रतिभाका धनी योगी नरहरिनाथका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू भए पनि नेपाली वाङ्मयका सन्दर्भमा भने उनी मूलतः नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीका अन्वेषकका रूपमा चिनिन्छन् । वि.सं. २००४ सालतिरबाटै नेपालको वास्तविक इतिहास पत्ता लगाई प्रकाशन गर्न सामूहिक प्रयत्नकर्ताका रूपमा विशेष भूमिका छ योगीको । योगीका अनुसार अन्वेषणबाट प्राप्त नेपाली भाषा, संस्कृति, राजनीति, भूगोलसम्बन्धी विविध सामग्रीहरू अप्रकाशित अवस्थामा धेरै छन् तर थोरै मात्र प्रकाशित भएका हुन् । उनका थोरै मात्र प्रकाशित सामग्रीहरू पनि ऐतिहासिक, भाषिक तथा साहित्यिक दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् । उनको सत् प्रयासले गर्दा नेपाली भाषा तथा साहित्यको लामो इतिहास कायम हुन सकेको कुरा सर्वविदितै छ । यति

हुँदाहुँदै पनि अन्वेषक योगी नरहरिनाथ र उनका अन्वेषणमूलक सामग्रीहरूका सम्बन्धमा ऐतिहासिक विवेचनाका प्रसङ्गमा सामान्य टीकाटिप्पणी गरिए पनि सम्पूर्ण सामग्रीहरूको विश्लेषण गरी उनको अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति तथा योगदानका बारेमा हालसम्म अनुसन्धानात्मक अध्ययन भएको छैन । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व सम्बन्धी गरिएको शोधकार्य पनि योगीको जीवनकालमै गरिएकाले समग्र जीवनीलाई समेत समेट्न सकेको छैन । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको योगदानको मूल्याङ्कन हुन नसक्नु नै यस शोधकार्यको प्रमुख समस्या रहेको छ भने यसै प्रमुख समस्यासँग सम्बन्धित भएर निम्नलिखित समस्याहरू पनि आएका छन् ।

- । योगी नरहरिनाथको जीवनी र उनले गरेका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा के कस्तो अन्तरसम्बन्ध छ ?
- । योगी नरहरिनाथका प्रकाशित कृतिहरू के-कस्ता छन् ?
- । योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ ?
- । योगी नरहरिनाथका अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति तथा नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा उनको योगदान के-कस्तो छ ?

यिनै विविध समस्याहरूमा प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.३. शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको योगदानलाई केलाउनु रहेको छ भने माथि उल्लेखित प्रमुख शोधसमस्यासँग सम्बन्धित भएर आएका परिधीय समस्याहरूको निराकरण गर्ने सन्दर्भमा निम्नलिखित उद्देश्यहरू पनि प्रमुख उद्देश्यसँगसँगै आएका छन् ।

- । योगी नरहरिनाथको जीवनी र अन्वेषणात्मक यात्राको अन्तरसम्बन्ध देखाउनु ।
- । योगी नरहरिनाथका प्रकाशित प्राप्त कृतिहरूबारे विश्लेषणात्मक परिचय प्रस्तुत गर्नु ।
- । योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु ।

योगी नरहरिनाथका प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण एवं विश्लेषण गरी नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा उनको योगदानको निरूपण गर्नु ।

यिनै उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीहरूका अन्वेषक योगी नरहरिनाथका अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति तथा योगदानका सम्बन्धमा हालसम्म अनुसन्धानात्मक अध्ययन भएको छैन । योगी नरहरिनाथको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकमा आनन्दप्रसाद पाण्डेयले गरेको शोधकार्य पनि योगीको जीवनकालमै गरिएकाले उनको समग्र जीवनीलाई समेत समेट्न सकेको छैन । साथै उक्त शोधकार्यमा योगीको व्यक्तित्व र कृतिहरूबारे पनि सामान्य विश्लेषण मात्र गरिएको छ । यसै गरी गोविन्द काफ्लेद्वारा प्रकाशित तथा युवराज काफ्ले र मदन ढकालद्वारा सम्पादित योगी नरहरिनाथ : जीवन एवं कर्म नाम गरेको पुस्तकाकार कृतिमा धेरै जना लेखकहरूले विभिन्न शीर्षकका लेखहरू मार्फत योगीबारे आ-आफ्ना धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । तर यी सबै लेखहरू लघु आयामका तथा योगीका भिन्न-भिन्न व्यक्तित्वबाट प्रभावित भएर लेखिएका छन् । यस्तै योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशन समितिबाट प्रकाशित तथा डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यद्वारा सम्पादित योगी नरहरिनाथ अभिनन्दनग्रन्थ नामक पुस्तकाकार कृतिमा पनि धेरै लेखकहरूले योगीका व्यक्तित्वहरूबारे प्रकाश पारेका छन् । यस अभिनन्दन ग्रन्थमा प्रकाशित लेखहरू पनि प्रायः प्रभावपरक खालका छन् भने कतिपय लेखहरू विश्लेषणात्मक भए पनि लघु आयामका कारण सम्बन्धित पक्षमा सम्पूर्ण अध्ययन नभई सूचनाप्रदमात्र छन् । यी तीन पुस्तकाकार कृतिबाहेक नेपालका धार्मिक, ऐतिहासिक, साहित्यिक, राजनैतिक आदि विषयका चर्चाका सन्दर्भमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा पनि केही व्यक्तिहरूले योगीका बारेमा टीकाटिप्पणीहरू गरेका पाइन्छन् । तिनै पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित योगी नरहरिनाथ वा उनका कृतिहरूका विषयमा गरिएका टीकाटिप्पणीहरूलाई यहाँ पूर्वकार्यका रूपमा लिई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कमल दीक्षित(२०१८)ले बुईगलको सम्पादकीय लेखमा योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्माले सुवानन्दलाई खोजी नेपाली कविताको इतिहासलाई एक-दुई दशक लम्ब्याइदिएको

कुराको उल्लेख गर्दै उनीहरूको स्तुत्य कार्यलाई थाङ्नामा हिराको टुक्रा फेला पारिदिने काम भनेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठी र अन्य(२०२०)द्वारा सम्पादित **जयतु संस्कृतम्** मासिक पत्रिका (पूर्णाङ्क १९) मा **योगी नरहरिनाथस्य विविध विचाराः** शीर्षकमा योगीसँग विद्वत्परिचय सम्बन्धी विषयमा लिइएको अन्तर्वार्तामा योगीको सामान्य परिचयका साथै उनको भाषा, साहित्य, संस्कृति र इतिहाससम्बन्धी दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

बालकृष्ण पोखरेल(२०२०)ले **पाँचसय वर्षमा पहिलो उठानका उपसंहारमा** पुण्य मल्लको ताम्रपत्र र पृथ्वी मल्लको कनकपत्र जारी गरिएको सिंजा राजधानीमा योगी नरहरिनाथले अन्वेषण गरी वर्णन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (२०४०)ले **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहासमा** नेपाली यात्रासाहित्यको निर्माणकाल (२००७को क्रान्तिपूर्व)का चर्चाका सन्दर्भमा चीन परिचय (लेखनकाल १९४०) भन्ने पुस्तकको टीप्पणीकर्ताका रूपमा योगी नरहरिनाथलाई चिनाउँदै विकासकाल (२००७ को क्रान्तिपश्चात्)का चर्चाका क्रममा योगी नरहरिनाथलाई विषयको विविधताका साथै वृत्तान्तको सजीव वर्णनकर्ताका रूपमा चित्रण गरेका छन् ।

नरेन्द्रराज प्रसाई (२०४०)ले **केही चर्चित अनुहारहरू** नामक पुस्तकमा योगी नरहरिनाथलाई राष्ट्रिय चेतनाप्रति सजग र राष्ट्रियताका पुजारी भनेर चर्चा गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०४३)ले **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टिमा** नेपाली निबन्धको चरण विभाजन अन्तर्गत सौन्दर्य चेतनाको प्रवेश : नेपाली निबन्धमा भन्ने शीर्षकमा निबन्धकारहरूको सूचीमा योगी नरहरिनाथको नाम उल्लेख गरेका छन् भने यसै पुस्तकको परिशिष्ट १ मा नेपाली वाङ्मयको विशाल फाँटमा सेवा भावले प्रत्यक्ष रूपले समर्पित हुने विशिष्ट व्यक्तित्व र ग्रन्थहरूको संक्षिप्त परिचय भनी योगी नरहरिनाथको उल्लेख गर्नाका साथै योगीद्वारा सम्पादित दिव्य उपदेश (२००८) लाई पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशको विशेष अध्ययन, विवेचन र विश्लेषणसहित तयार पारिएको प्रबन्ध ग्रन्थका रूपमा चिनाएका छन् ।

जनकलाल शर्मा ठकाल(२०४६)ले **बाबुराम आचार्य स्मृतिग्रन्थमा** बाबुराम आचार्य शीर्षक लेखमा प्रसङ्गवश योगी नरहरिनाथलाई ऐतिहासिक सामग्रीका संग्राहकका रूपमा चिनाएका छन् ।

श्रीशस्थापा (२०४९)ले ऐतिहासिक शिखरिणी यात्राको सम्पादकीय लेखमा योगी नरहरिनाथलाई आजीवन पदयात्री, आजीवन विद्यार्थी तथा आजीवन स्वयंसेवक भनी चिनाएका छन् ।

भूपहरि पौडेल (२०५१)ले नेपालको विद्वत् परम्परामा योगीको चामत्कारिक व्यक्तित्वको चर्चा गर्दै योगीलाई उद्भव विद्वान् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

घटराज भट्टराई (२०५१)ले नेपाली साहित्यकार परिचय कोशमा योगीलाई व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर समाज र राष्ट्रप्रति सचेत रही राष्ट्रिय संस्कृतिको जगेर्ना गर्न चाहने व्यक्ति भनी राष्ट्रिय व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराएका छन् ।

युवराज काफ्ले एवं मदन ढकाल (२०५२)द्वारा सम्पादित योगी नरहरिनाथ : जीवन एवं कर्म नामक पुस्तकाकार कृतिमा सङ्कलक, सम्पादक, प्रकाशक तथा शुभकामना लेख लगायत अन्य विभिन्न शीर्षकका लेखहरूमा शिवकुमार राई, बालकृष्ण पोखरेल, प्रेम कैदी, कृष्ण धरावासी, जनकवि केशरी धर्मराज थापा लगायतका अन्ठाउन्न जना लेखकहरूले योगी नरहरिनाथका व्यक्तित्वका सम्बन्धमा प्रकाश पार्दै आफू राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति सजग हुँदै योगीले सम्पूर्ण नेपालीहरूलाई राष्ट्रियताप्रति सजग हुन प्रेरित गरेको कुरा उल्लेख गर्दै उनलाई नेपाली जाति, धर्म, संस्कृति, राष्ट्रियता र इतिहासको विशद् खोजी र अन्वेषण गरी नेपाल र नेपालीहरूलाई समृद्ध बनाइदिने र नेपाल राष्ट्रका आधिकारिक व्याख्याता भनेका छन् ।

माधव भट्टराई (२०५३)द्वारा सम्पादित विश्वहिन्दू द्वैमासिक पत्रिका (वैशाख अङ्क)मा आजीवन सदस्यहरू शीर्षकमा योगीले विश्वहिन्दू महासंघलाई स्थापनाका सन्दर्भदेखि नै महत्त्वपूर्ण योगदान दिँदै आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

स्वामी प्रपन्नाचार्य र अन्य (२०५४)द्वारा सम्पादित योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थमा सम्पादकीय लेख तथा अन्य विभिन्न शीर्षकका लेखहरूमा प्रा. चूडानाथ भट्टराय, डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, बालकृष्ण पोखरेल, माधव घिमिरे, रेवतीरमण खनाल, प्रा. गोविन्दप्रसाद भट्टराई, नयराज पन्त लगायतका एकसय छत्तीस जना लेखकहरूले योगी नरहरिनाथका व्यक्तित्वका सम्बन्धमा प्रकाश पार्दै योगीलाई नेपालको इतिहासका जीवन्त मूर्ति, समग्र नेपालका अन्वेषक, नेपालीका कतिपय अज्ञात व्युत्पत्तिक शब्दको निर्वचन गर्ने व्यक्ति, नेपाली वाङ्मय गवेषणका महत्त्वपूर्ण घटनाका कारक व्यक्ति, भाषासेवी एवं राष्ट्रभाषा नेपालीको इतिहासका पानालाई

अतीत र अतीततर हुँदै अतीततमसम्म पुऱ्याउन आधारशीला खोलिदिने गुणबहुल प्रतिभाका रूपमा उल्लेख गर्दै नेपाल अधिराज्यभर र अझ नेपालबाहिर पनि सुप्रसिद्ध अन्वेषकका रूपमा परिचित विद्वान् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

बालाराम घर्तीमगर (२०५५)ले **इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह (भाग १)**मा दुईशब्द शीर्षकको प्रकाशकीय लेखमा योगी नरहरिनाथको सत्प्रयासले गर्दा नेपालीहरूले इतिहासका धेरै महत्त्वपूर्ण, दुर्लभ र व्यापक पक्षका कुराहरू सङ्कलित र प्रकाशित भएको अवस्थामा अध्ययन गर्ने अवसर प्राप्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

बालकृष्ण पोखरेल (२०५५)ले **खस जातिको इतिहासमा खस कुराहरूबारे निष्कर्षमा पुग्ने क्रममा योगी नरहरिनाथको महत्त्वपूर्ण भूमिका भएको कुराको उल्लेख गरेका छन् ।**

आनन्दप्रसाद पाण्डेय (२०५७)ले **योगी नरहरिनाथको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको शोधपत्रमा त्यस समयसम्मको योगीको जीवनीलाई प्रस्तुत गर्दै उनको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूको चर्चा एवं उनका कृतिहरूको विश्लेषण गरेका छन् ।

शङ्कर पौडेल (२०५९)ले **अमूल्य रत्न योगी नरहरिनाथ** भन्ने लेखमा अति संक्षिप्त रूपमा योगीको जीवनी प्रस्तुत गर्दै योगीले धार्मिक एवं परम्परागत मान्यताका कामलाई भन्दा पनि ऐतिहासिक सामग्रीका प्रकाशनमा ध्यान दिएको र इतिहास, धर्म, संस्कृति, पुरातत्त्व, भूगोल, भाषा, साहित्य आदिको अन्वेषकको रूपमा काम गर्दै उनले राष्ट्र, राष्ट्रियता, धर्म, संस्कृति एवं राजसंस्थाका लागि जीवन अर्पण गरेका कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

राजाराम सुवेदी (२०६१)ले **नेपालको तथ्य इतिहासमा** ग्रन्थकारका तर्फबाट उद्घोष भन्ने लेखमा योगी नरहरिनाथले एकै ठाउँमा बसी एकतर्फी अध्ययन गरी लेखिएका इतिहासभन्दा स्वयं ठाउँ-ठाउँमा डुली सामग्री सङ्कलन गरेर लेखिएका इतिहास वास्तविक र तथ्यपूर्ण हुन्छ भन्ने धारणा लिएर प्रयास गरी धेरैलाई जगाइदिएको र त्यही जागरणले गर्दा नै नेपालीहरूमा ऐतिहासिक ज्ञानको प्रसारण भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

पुरुषोत्तम भट्टराई (२०६४)ले **कर्मसन्यासी : योगी नरहरिनाथ** भन्ने लेखमा योगीको संक्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गर्दै उनका अन्वेषक, समाजसुधारक, राजनीतिक, धर्मप्रचारक, कवि तथा साहित्यकार, सम्पादक, अनुवादक, बहुभाषाविद्, विद्वान र राष्ट्रवादी व्यक्तित्वको चर्चा गर्दै योगी भएर पनि अध्यात्म साधनामा मात्र नलागी, ईश्वरीय सत्ताको भन्दा पनि राष्ट्रिय

पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीको खोजी गर्ने राष्ट्ररागी उद्यमी पुरूषका रूपमा योगीलाई चित्रण गरेका छन् ।

पुरूषोत्तम भट्टराई(२०६४)ले नेपाली साहित्य र योगी नरहरिनाथ भन्ने लेखमा नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण गरी सबैका सामु सार्वजनिक गर्दै त्यसको प्राचीनताको पुष्टि गर्ने सच्चा अन्वेषक एवं इतिहासविद्मध्ये विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमा योगीलाई चित्रण गर्दै उनीद्वारा प्रकाशित इतिहासप्रकाश भाग एकमा भएको सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण शीर्षक कविताको संक्षिप्त विवेचना एवं योगीको योगदानको मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

भरेन्द्र बराल (२०६५)ले दैलेख दुल्लुका विभिन्न स्थानमा विभिन्न मिति अङ्कित पन्ध्रवटा भन्दा बढी अभिलेखहरू योगी नरहरिनाथले खोज गरी प्रकाशमा ल्याएका हुन् भन्ने चर्चा गर्दै वर्तमानमा ती अभिलेख लगायत अन्य कतिपय सामग्रीहरू छरपष्ट र अव्यवस्थित एवं असुरक्षित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । अशिक्षा, अज्ञानता वैज्ञानिक खोजको अभाव, जनचेतनाको कमी आदिका कारण अभिलेखहरूलाई स्थानीय व्यक्तिहरूले धारिलो हतियार घोट्ने काममा प्रयोग गर्दै आइरहेका हुनाले नेपाली भाषा साहित्यको विकास लगायत खस राजाहरूको भाषा तथा कलाप्रतिको उदारता झल्काउने ती दुर्लभ ऐतिहासिक कृतिहरूको उचित संरक्षण र सम्बर्द्धनको खाँचो औल्याएका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएकामध्ये केही सीमित लेखहरूमा नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथले पुर्याएको योगदानका बारेमा केही चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइए पनि उनको योगदानको समग्र मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन । यिनै माथि उल्लेखित पूर्वकार्यहरूलाई आधार मानी प्रस्तुत शोधपत्रमा नयाँ ढङ्गले व्याख्या विश्लेषण गरेर सम्बन्धित विषयको निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ ।

१.५. शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

योगी नरहरिनाथले नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा पुर्याएको योगदानका बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा गरिएका टीकाटिप्पणी, समीक्षा, विवेचना तथा जानकारीहरू पर्याप्त हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा समष्टिगत रूपमा अनुसन्धानात्मक अध्ययन र विश्लेषण गरी तयार गरिएको यो शोधपत्र आफैंमा औचित्यपूर्ण रहेको छ । सत्य

तथ्यमा आधारित इतिहास नेपालमा नलेखिएको र विदेशीहरूद्वारा लेखिएको नेपालको इतिहासले मात्र वास्तविक जानकारी दिन सक्दैन भन्ने योगीको मान्यता थियो । त्यसैले तथ्यपूर्ण र प्रामाणिक ऐतिहासिक सामग्रीहरू खोजी गरी प्रकाशित गर्ने उद्देश्यले अन्वेषण कार्यमा दत्तचित्त भई लागेका योगीद्वारा गरिएका अन्वेषणबाट प्राप्त सामग्रीहरूको अनुसन्धानात्मक अध्ययन भएकाले भाषिक महत्त्वका साथसाथै यस शोधकार्यको ऐतिहासिक महत्त्व समेत रहने छ । प्रस्तुत शोधपत्रबाट अन्वेषक योगी नरहरिनाथ र उनका अन्वेषणात्मक कृतिहरू तथा नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगीको योगदानका बारेमा जानकारी लिन चाहने जिज्ञासु पाठकहरू लाभान्वित हुन सक्नेछन् । यसका साथै पुस्तकालयीय अध्ययन परम्पराको विकासमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका राख्न सक्ने प्रस्तुत शोधपत्र अनुसन्धानात्मक अध्ययन गरी तयार पारिएकाले भावी शोधकर्ताहरूका लागि समेत मार्गदर्शक बन्न सक्नेछ । तसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यको प्राज्ञिक, ऐतिहासिक एवं अनुसन्धानात्मक महत्त्व रहेको छ ।

१.६. शोधकार्यको सीमाङ्कन

योगी नरहरिनाथको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू भए पनि मूलतः उनी ऐतिहासिक अन्वेषक नै हुन । योगीले अन्वेषण गरी प्राप्त गरेका सामग्रीहरू भाषिक एवं साहित्यिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुनाका साथै ऐतिहासिक दृष्टिमा समेत उत्तिकै महत्त्वपूर्ण र मूल्यवान् छन् । ती सामग्रीहरूमध्ये कति प्रकाशित छन् भने कतिपय अभै प्रकाशित हुनसकेका छैनन् । अप्रकाशित सामग्रीहरूको अध्ययन नगरी यस शोधपत्रमा प्रकाशित सामग्रीहरूको मात्रै अध्ययन गरिएको छ । तसर्थ योगीले अन्वेषण गरी प्रकाशित गरेका नेपाली भाषाका सामग्रीहरूको ऐतिहासिक महत्त्वका दृष्टिले अध्ययन गर्नु नै यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७. सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू सङ्कलन गर्दा मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय पद्धतिलाई प्रयोग गरिएको छ भने आवश्यकता अनुसार विषय विशेषज्ञहरूसँग परामर्श पनि गरिएको छ ।

१.८. शोधविधि

शोधपत्रको तयारीका लागि सङ्कलित सामग्रीहरूलाई ऐतिहासिक, तुलनात्मक, वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक पद्धतिहरूको अवलम्बन गरी निष्कर्ष स्वरूप प्रस्तुत शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

१.९. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्र शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवं सुसङ्गठित बनाउनका लागि आवश्यक मानिने संरचनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार यस शोधपत्रमा प्रारम्भिक भाग, मूलपाठ र सन्दर्भ सामग्री भाग क्रमशः रहेका छन् भने मूल पाठलाई छ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । सबै परिच्छेदका विभिन्न शीर्षक एवं उपशीर्षकहरूलाई प्रचलित दशमलवप्रणाली अनुसार व्यवस्थित गरिएको छ । जस अनुसार मूलपाठका आधारमा शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ ।

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : योगी नरहरिनाथको जीवनी र अन्वेषण यात्रा

परिच्छेद तीन : योगी नरहरिनाथका प्रकाशित कृतिहरूको सामान्य परिचय

परिच्छेद चार : योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण र

विश्लेषण

परिच्छेद पाँच : योगी नरहरिनाथको अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति र योगदान

परिच्छेद छ : सारांश र निष्कर्ष

उपर्युक्त संरचनात्मक ढाँचामा आवद्ध गरी प्रस्तुत शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

योगी नरहरिनाथको जीवनी र अन्वेषण यात्रा

२.१. विषयप्रवेश

प्रकृतिकै वरदान स्वरूप प्राप्त भएको यस पुण्यभूमि नेपालको धर्ती आफ्नै विविध विशेषताहरूका कारण विश्वसामु परिचित छ । भौगोलिक विविधता र विचित्रता नेपाली धर्तीको विशेषता नै हो । सम्पूर्ण भारतवर्षकै आकर्षक केन्द्र मानिने, कैयौं सिद्धहरूको तपोभूमि नेपालको हिमप्रदेश देवताहरूको पनि क्रीडास्थल भएको कुराको जानकारी पौराणिक ग्रन्थहरूको अवलोकनबाट हुन्छ । समस्त पृथ्वीकै मेरुदण्ड स्वरूप भएको यहाँको उच्च हिमालीप्रदेशले भौगोलिक विषमताजन्य विविध समस्याहरूबाट मात्र नेपाललाई जोगाएको छैन यसले त समग्र भारत वर्षकै समृद्ध आर्यसभ्यता र आर्षपरम्परालाई समेत अक्षुण्ण कायम गर्न सफल भएको छ । आर्यसभ्यता र आर्षपरम्परालाई अनवरत जोगाइराख्न यहाँका प्राचीन ऋषिमुनिदेखि लिएर बेलाबेलामा नेपाली धर्तीमा जन्म लिने ऋषिकल्प मनीषिहरूको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहिआएको छ । नेपाली धर्तीको कोख पनि त्यति अनुर्वर छैन, बेलाबेलामा त्यस्ता मनीषिहरूको जन्म भइरहेको छ यहाँ । नेपाली धर्तीका त्यस्तै सपुत हुन् योगी नरहरिनाथ ।

नेपाली भू-भागको विकट कर्णाली क्षेत्रमा जन्मिएका योगी नरहरिनाथका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू छन् । धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, साहित्यिक, राजनीतिक, सामाजिक आदि विविध क्षेत्रमा उनको राम्रो पहिचान छ । यो भन्दा पनि उनको ठूलो पहिचान नेपालका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषकका रूपमा छ । अनेकौं भाषाका ज्ञाता योगीले समग्र नेपाली भूभागका साथै कतिपय भारतीय भूभागको समेत यात्रा गरी यहाँका मौलिकता र प्राचीन सभ्यतालाई द्योतन गर्ने ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण गर्दै प्रकाशमा ल्याएका छन् । प्राचीनकालीन अभिलेख र वाङ्मयका अन्य कतिपय सामग्रीहरूको अनुवाद एवं सम्पादन गरी प्रकाशन गरेर नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा योगीले ठूलो योगदान गरेका छन् । आजीवन विद्यार्थी, आजीवन पदयात्री योगीको व्यक्तित्व बहुआयामिक भएकाले उनको जीवनीलाई जुन क्षेत्रसँग आबद्ध गर्न खोज्यो त्यही क्षेत्रसँग भएका अनेक खाले घटनाहरूसँग जोडिन जान्छ । यस अध्यायमा योगीको जीवनीलाई योगीको अन्वेषक व्यक्तित्वसँग जोडेर हेरिएको छ । मूलतः

योगीले नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण कसरी गरे ? योगीले गरेका अन्वेषण यात्राको सेरोफेरोमा रही उनको जीवनीलाई यस अध्यायमा विषयवस्तु बनाइएको छ ।

२.२. जन्म र जन्मस्थान

योगी नरहरिनाथको जन्ममितिका बारेमा विभिन्न स्थानमा विभिन्न लेखक तथा अन्वेषकहरूले फरक-फरक रूपमा उल्लेख गरेका छन् । योगी-सन्यासीको परम्परा अनुसार उनले आफ्नो सांसारिक परिचय नदिने गरेकाले पनि यो समस्या देखिन आएको हो । योगीले आफ्ना जन्ममितिका बारेमा कतै पनि उल्लेख गरेका छैनन् । हाम्रो देशदर्शन नामक आफ्नो निबन्धात्मक कृतिमा योगीले कर्णाली अञ्चलको परिचय दिने क्रममा आफ्नो जन्मस्थान र माता, पिता, एवं गुरुको नाम संस्कृत पद्यमा उल्लेख गरेका छन् तर जन्ममिति र समयको भने उल्लेख गरेका छैनन् ।

यसरी योगीले आफ्नो जन्ममितिका बारेमा कतै उल्लेख नगरे पनि विभिन्न विद्वानहरूले विशेष गरी वि.सं. १९७१, १९७६ र १९७७ लाई मान्ने गरेको देखिन्छ ।

आनन्दप्रसाद पाण्डेयले योगी नरहरिनाथको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको शोधपत्रमा योगीको जन्म वि.सं.१९७६ फागुन १७ गतेलाई नै आधिकारिक र निष्कर्ष मानेका छन् (पाण्डेय, २०५७:८) ।

डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यले कीर्तिर्यस्य स जीवति भन्ने लेखमा योगी नरहरिनाथको जन्ममिति वि. सं. १९७१ फागुन १७ उल्लेख गर्दै आफ्नो लेखभित्र परेका योगीको जन्मस्थान, मिति, माता, पिता, गोत्र आदि सम्पूर्ण सामग्रीहरू योगीजीसँग बेलाबखत लिइएका अन्तर्वार्ताहरू हुन् भन्दै त्यसको आधिकारिकताको पुष्टि गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:२३) ।

दैवज्ञराज न्यौपानेले शिखरिणी खण्डकाव्य एक परिशीलन भन्ने लेखमा नरहरिनाथको जन्म वि.सं. १९७१ फागुन १७ गते भएको हो भन्दै कतिपय विद्वानहरूले योगीको जन्मका बारेमा वि.सं. १९७६ फागुन १७ र कतिले वि.सं. १९७७ असोज १३ गते लेखेको तर योगीजीसँग साक्षात्कार गर्दाको तथ्य चाहिं वि.सं. १९७१ फागुन १३ गते नै भएको उल्लेख गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:१४१) ।

घटराज भट्टराईले योगी नरहरिनाथ : कवित्व र साधना भन्ने लेखमा योगीको जन्ममिति वि.सं. १९७१ फागुन १७ गते नै उल्लेख गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:१२५) ।

योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थमा विभिन्न पन्ध्र जना विद्वानहरूले योगीको जन्म मिति वि.सं.१९७१ फागुन १७ गते उल्लेख गर्नु, त्यसमा परेका लेखकहरूमध्ये कतिपयको योगीसँग प्रत्यक्ष समीपता रहनु, दुई जना लेखकले योगीको जन्म कुण्डलीसमेत प्रस्तुत गर्नु जस्ता कारणहरूले गर्दा योगीको जन्ममिति वि.सं. १९७१ फागुन १७ गते नै मान्ने परम्परा रहिआएको देखिन्छ तर ज्योतिष शास्त्रमा जातकको नाम जन्मनक्षत्र अनुसार राख्ने परम्परा हुन्छ र अवकहडाचक्र अनुसार नक्षत्रको चरणको आधारमा त्यसको पहिलो अक्षर निर्धारण गरिन्छ । योगीको जन्मका बारेमा विभिन्न व्यक्तिहरूले उल्लेख गरेका कुनै पनि जन्ममितिहरूका आधारमा उनको न्वारनको नाम बलवीरसिंह हुनसक्ने अवस्था भने देखिँदैन ।

योगी नरहरिनाथको जन्म वर्तमान नेपालको कर्णाली अञ्चलको कालीकोट जिल्लाको लालुगाउँमा भएको हो । यस तथ्यलाई योगीले आफ्नो निबन्धात्मक ग्रन्थ हाम्रो देशदर्शनमा प्रसंगवश यसरी उल्लेख गरेका छन् ।

कर्णालीपादमूले प्रवहति सरयूर्मानसादुल्लसन्ती,

मौलो कैलाशतुल्ये हिमवति महती मालिका मालिकास्ते ।

लालूग्रामो ललामप्रकृतिरभिमता जन्मभूमिः मदीया

माता गौरी पिता मे ललित इति गुरुः क्षिप्रनाथो यतीन्द्रः । (योगी, २०३२ : ४६) ।

२.३. वंशपरम्परा

योगी नरहरिनाथ भारद्वाज गोत्रीय ऋक्सेनी थापाका कुलमा जन्मेका हुन् र उनको न्वारनको नाम बलवीरसिंह थापा थियो । उनका पूर्वज ६ पुस्ता अघिदेखि अछामबाट आएर तत्कालीन जुम्ला जिल्लाको कालीकोटमा बसेका थिए । उनका पितामह रामसिंहका तीन पुत्रमध्ये ललितसिंह कान्छा थिए (पाण्डेय, २०५७ : ८) । ललितसिंह नै उनका पिता हुन् । उनको माताको नाम गौरीदेवी हो । ललितसिंह र गौरीदेवीका बाह्र सन्तानमध्ये छ, छोरा र छ,

छोरी थिए । छ छोरोमध्ये बलवीरसिंह माहिला हुन् । उनी र उनका कान्छा भाइ रत्नसिंहबाहेक अरू सबै भाइहरू बाल्यकालमै बिते (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २४) ।

बलवीरसिंहका पिता ललितसिंह र माता गौरीदेवी दुवै पढेलेखेका थिए । ललितसिंह त त्यहाँका तत्कालीन समयका जडीबुटी विशेषज्ञ पनि थिए । गाउँघरमा कोही बिरामी पर्दा आयुर्वेदिक विधिद्वारा जडीबुटीहरूको प्रयोग गरेर रोग निको पार्ने काम गर्दथे । यसका अतिरिक्त उनका पिता बिरामीहरूलाई भारफुक गर्ने काम पनि गर्थे । उनी तत्कालीन स्थानीय परिवेश अनुसार कृषिकर्म, अतिथि सत्कार जस्ता कर्महरू पनि गर्ने गर्दथे । समाजसेवी भएकाले उनको घरमा धेरै मानिसहरूको आवागमन र भीडभाड भइरहन्थ्यो (पाण्डेय, २०५७ : ९) ।

२.४. अक्षरारम्भ, गुरूपरम्परा र शिक्षा

बलवीरसिंहको अक्षरारम्भ घरमै भयो । आठ वर्षको उमेरमा व्रतवन्ध संस्कार सम्पन्न भएपछि माता गौरीदेवी र पिता ललितसिंहले आफ्ना माहिला छोरा बलवीरसिंहलाई ठूलो वर्णमालाबाट प्राथमिक शिक्षा दिन थाले । हुने विरूवाको चिल्लो पात भने भैं चाँडै नै बलवीरसिंहले ठूलो वर्णमालाको पाठ पढेर सिध्याए । प्रारम्भिक पढाइमा बलवीरसिंहलाई आमाको विशाल प्रेरणा र आशीर्वाद प्राप्त भयो (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:२४) । घरको प्रारम्भिक शिक्षापछि नौ वर्षको उमेरमा जुम्ला जिल्लाको चौधान खलङ्गाको बटुकभैरवनाथ सिद्ध चन्दननाथ भाषा पाठशालामा अध्ययनको लागि बलवीरसिंहलाई लगियो । सरस्वतीको वरप्रसाद प्राप्त गरेका बलवीरसिंहले पाठशालामा रहेका सबै सहाध्यायीलाई उछिनेर अगाडि बढे । उक्त पाठशालामा त्यतिखेर भारतबाट आएका क्षिप्रानाथ योगीले महन्तको पद सम्हालेका थिए । तत्कालीन महन्त क्षिप्रानाथ योगी बालक बलवीरसिंहको अप्रतिम प्रतिभा देखेर प्रसन्न भएका थिए । बालक बलवीरसिंहमा भविष्यमा गुरू गोरखनाथको प्रतिमूर्ति हुने लक्षण देखेर वैदिक सनातन हिन्दुधर्म, हिन्दुसंस्कृति र हिन्दुराष्ट्र नेपालको रक्षाको लागि तेह्र वर्षको कलिलो उमेरमै क्षिप्रानाथजीले बलवीरसिंहलाई नाथ सम्प्रदायमा दीक्षित गराए । नाथ सम्प्रदायमा दीक्षित गराएसँगै बलवीरसिंहको आध्यात्मिक रूपमा पुनर्जन्म भयो र नाथपरम्परा अनुसार योगी नरहरिनाथ भनी उनको नयाँ नामकरण गरियो । यसरी बलवीरसिंह थापा सानै उमेरमा कर्मले विधिवत रूपमा एकाएक योगी नरहरिनाथ बन्न पुगे ।

यसरी नाथ सम्प्रदायको दीक्षा ग्रहण गरेपछि आफ्नै गुरू क्षिप्रानाथसँग थप अध्ययनको लागि योगी नरहरिनाथ हरिद्वारतर्फ लागे । गुरू क्षिप्रानाथको आदेश लिएर हरिद्वार, मायापुरी योगाश्रममा रहेर योगी नरहरिनाथ उच्चकोटिको अध्ययन गर्न पुगे । त्यहाँ रहेर महामहोपाध्याय द्रव्येश भा, पं. ज्ञानीराम शास्त्री जस्ता गुरूहरूसँग व्याकरण एवं काव्यसाहित्यको अध्ययन गरे । यसपछि मात्र योगीको आगमन विद्यानगरी वाराणसीमा हुनपुग्यो ।

योगीले वाराणसीमा गोरक्षटिल्ला मैदागिनीमा नाथसम्प्रदायका प्रख्यात विद्वान् शास्त्रार्थ महारथी योगी शङ्करनाथ फलेग्रहि, महामहोपाध्याय हरिहरकृपालु जस्ता गुरूहरूसँग सिद्धान्तकौमुदी तथा महाभाष्यप्रथमाह्निक् वाक्पदीय ब्रह्मकाण्ड पढे । त्यहीँ उनले सन्यास पनि ग्रहण गरे । यसरी अध्ययन गरेपछि वि.सं. १९९२-९३ तिर योगी नरहरिनाथ साधुसमाजका साथ भ्रमणमा निकले । भ्रमणका क्रममा पञ्जाबको लाहोरमा पुगी लाहोर प्राच्य विद्यापीठका प्राचार्य महामहोपाध्याय माधव भण्डारीसँग मम्मटको काव्यप्रकाश, वाणभट्टको कादम्बरी तथा अन्य दार्शनिक विषयहरू केशवदेव गौडसँग पढ्न पुगे । वि.सं. १९९५ मा सरस्वती संस्कृत महाविद्यालय लुधियानाबाट शास्त्री उत्तीर्ण गरे । त्यहाँ प्राचार्य विश्वनाथ प्रभाकर आदिका सान्निध्यमा रहेर साहित्य लगायत षड्दर्शनको अध्ययन गरे । स्वामी प्रपन्नाचार्यका अनुसार यो समय योगीजीको जीवनमा विद्यास्फुरणको उत्कर्ष अवस्था हो । शास्त्रार्थ तथा कविता-निबन्ध लेखन प्रतियोगीतामा उनी जहिल्यै पनि प्रथम हुन्थे । योगीको यो प्रतिभा केही वर्षपछि भारतको पश्चिम, उत्तर समग्र भागमा फैलिएको थियो (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २५) ।

वैदिक वाङ्मयको अध्ययन गर्न योगी पुनः हरिद्वारमा आए । हरिद्वारको गुरूकुल काडी विश्वविद्यालयका तत्कालीन उपकुलपति आर्यसमाजी जगदेवजीका सान्निध्यमा रहेर सम्पूर्ण वैदिक संहिता र ब्राह्मण ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी वि.सं. १९९७ मा वेदालङ्कार परीक्षा उत्तीर्ण गरे । यसरी योगीले सम्पूर्ण रूपमा विद्याको अध्ययन गरी त्यसको चिन्तन, मनन र अनुशीलन गर्दै आजीवन विद्यार्थी रहँदै आए । यसरी औपचारिक रूपमा अध्ययन गरेका योगी त्यही अध्ययनबाट प्राप्त ज्ञानका आधारमा जीवनो कर्मक्षेत्रमा उत्रेका हुन् ।

२.५. जीवनको लक्ष्य र अन्वेषण क्षेत्रमा पदार्पण

वेदादि शास्त्र, दर्शन, व्याकरण, साहित्य आदि सम्पूर्णको अध्ययन पश्चात् योगीले शैवदर्शनको अध्येता बनेर शैवागम तथा शैवदर्शनको अन्वेषण गर्ने जीवनको लक्ष्य निर्धारण गरे

। शैवागमको अध्ययनको क्रममा योगीले रावलपिण्डीस्थित मोतीनाथ संस्कृत विश्वविद्यालयको पुस्तकालय तथा रघुनाथ संस्कृत कलेजको पुस्तकालय (जम्बुकाशिमर)का साथै मुल्तान, पेशावर आदि स्थानमा अवस्थित पुस्तकालयहरूमा गई शैवागमसम्बन्धी हस्तलिखित ग्रन्थहरूको अध्ययन गरे (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २५) । यसै क्रमको बीच-बीचमा पनि योगीले कैयौं ग्रन्थहरूको रचना र अनुवाद गरेको देखिन्छ । शैवागमको अन्वेषण गर्ने आफ्नो लक्ष्यमा योगी सफल पनि भए । गोरक्षसम्प्रदायका साथै समग्र सनातन ॐकार परिवारका श्रीवृद्धि र कल्याण तथा हकहित वृद्धिका लागि योगी कटिबद्ध हुँदै लागे । यद्यपि योगी समग्र हिन्दु सनातन सभ्यताका पक्षपाती र प्रवक्ता बने तर पनि सुरूमा उनले विशेष अनुसन्धान भने शिवगोरक्ष शैवागममा गरेका थिए । शैवागममा विशेष अध्ययन अनुसन्धान गरे पनि योगीले कुनै उपाधि विशेषको इच्छा भने राखेनन् । योगीमा वास्तवमा पछिसम्म पनि कहिल्यै पदीय लालसा र उपाधि ग्रहणको अभिरुचि देखिएन । ऋते ज्ञानान् मुक्तिः (ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन) भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै योगीले केवल मुक्तिका लागि ज्ञान प्राप्त गरे, अध्ययन अनुसन्धान गरे तर कहिल्यै फलको आकांक्षा गरेनन् । योगी नरहरिनाथका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा मुक्तिको अर्थ पनि फराकिलो भएको छ । उनको ज्ञान केवल एक यायावर योगीको आत्माको मुक्तिका लागि नभएर आफ्नो मौलिकता जान्न खोज्ने, आफ्नो गौरवमय वास्तविक इतिहास बुझ्न खोज्ने समस्त नेपालीहरूको लागि भयो । उनको असीम ज्ञान र अनवरत कर्मबाट नै सम्पूर्ण नेपालीहरूले अन्धकारपूर्ण इतिहासबाट मुक्ति प्राप्त गर्दै वास्तविकताको पहिचान गर्न पुगे ।

योगीमा शिवगोरक्ष सम्प्रदायको विशेष अध्ययन र अनुसन्धान पछि नेपालमा आएर अझ विशेष रूपमा यसको अन्वेषण गर्ने विचार आएको थियो । भारतमा वि.सं. १९९७ सालसम्म विद्याध्ययन गरेपछि योगीका मनमा मातृभूमिको याद पनि आयो । यसैले उनी नेपाल आए । नेपालमा आएर योगीले कर्ममय जीवन व्यतीत गर्न थाले । शिवगोरक्ष शैवागमको अन्वेषण गोरक्षनाथ शिवको भूमि नेपालमा गर्ने सन्दर्भमा खास गरी प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको लिपि बुझ्ने क्रममा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यसँग भेट भएपछि योगी नरहरिनाथको अन्वेषणको क्षेत्र विस्तार हुन पुग्यो ।

२.६. स्वदेश आगमन र नेपालको वास्तविक इतिहासको अन्वेषणमा अभिरुचि

विद्या अध्ययनपश्चात् जुन समय योगी नरहरिनाथ नेपाल आए त्यसबेला उनी उत्तरी भारतको नाथ सम्प्रदायको कुनै मठको तर्फबाट आएका थिए । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय (तात्कालिक महेन्द्र संस्कृतविश्वविद्यालय)का प्रथम उपकुलपति श्रीकृष्ण आचार्यका अनुसार योगीजीको नेपाल आगमनको समयमा कमाण्डर इन चिफको रूपमा मोहन समशेरको निकै बोलवाला रहेको थियो । उनको कुनै चेलीबेटीको विवाह भारतको उत्तर प्रदेशको तात्कालिक कुनै राजा वा रजौटासँग भएको थियो र त्यस राज्यका राजाहरू नाथ सम्प्रदायका योगीहरूलाई गुरुवत् आदर गर्दथे । त्यसैले त्यसैको मठको तर्फबाट औपचारिक रूपमा आएकाले होला मोहनसमशेरले योगीलाई निकै आदरसाथ राखेका थिए । उनले मृगस्थलीको गोरक्षपीठमा योगीका निमित्त पछि नयाँ आवास, पिउने पानी, राम्रो गौशाला र यातायातको लागि एउटा पुरानो प्राइभेट मोटरकार आदिको व्यवस्था गरेका थिए । भारतमा त्यस समय नेपाललाई गोरक्षदेशको रूपमा निकै आदर गरिन्थ्यो । काठमाण्डौं उपत्यकामा मत्स्येन्द्रनाथको विशेष प्रभाव रहे जस्तै विशेष गरी पश्चिमी नेपालमा गोरक्षनाथलाई विशेष श्रद्धाभावले आदर गरिन्थ्यो । गोरक्षनाथकै नामबाट गोरखा राज्यको नामकरण भएको हो । भारतवासीहरूले समेत श्रद्धा गरेको गोरक्षदेश नेपालको वैशिष्ट्यले नेपाल आमाकै सपुत योगी नरहरिनाथजस्तालाई आकर्षित नगर्ने कुरै भएन । **जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी** भन्ने सूक्तलाई आत्मसात् गर्दै प्राच्यविद्याको गम्भीर अध्ययनपश्चात् स्वदेश आएका योगीले सुरुमा उद्देश्य अनुरूप नै नेपालमा उपलब्ध रहेका नाथ सम्प्रदायका सबै रचनाहरूको गोरक्षग्रन्थमालाका रूपमा प्रकाशित गरी उद्धार गरे । आचार्यले **योगी नरहरिनाथ : जसरी मैले उहाँलाई चिनें** भन्ने लेखमा उक्त कुरा लेखेका छन् । (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : ३६५/६) ।

नेपालमा आएपछि वीर पुस्तकालय र अन्य व्यक्तिगत संग्रहालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको भण्डारणबाट योगी यसरी प्रभावित भए कि उनको कार्यक्षेत्र आध्यात्मिक साधना एवं नाथ सम्प्रदायका ग्रन्थको अन्वेषण र प्रकाशनबाट अध्ययन र अनुसन्धानका क्षेत्रमा मोडियो । प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको लिपि बुझ्ने क्रममा वि.सं. २००४ सालमा योगी नरहरिनाथको भेट इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यसँग भयो । त्रिचन्द्र कलेज घण्टाघरको पूर्वपट्टिको भवनको तल्लो तलामा तत्कालीन समयमा वीर पुस्तकालयका नामले हालको राष्ट्रिय

अभिलेखालय अवस्थित थियो । त्यहीँ दुईको भेट भएको थियो । भेटमा भएको वार्तालापका क्रममा इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यबाट नेपालको वास्तविक इतिहासको खोजी गरी प्रकाशित गर्नुपर्ने कुरा योगीले अझ स्पष्ट रूपमा थाहा पाए । यसरी आफूमा भएको पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण गरी प्रकाशित गर्ने योगीको चाहनालाई इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यसँगको भेटले भन् मलजल गऱ्यो, प्रेरणा प्रदान गऱ्यो । आचार्यसँगको भेटले नेपालको ऐतिहासिक अनुसन्धानतर्फ प्रेरित गर्न कारकतत्त्वको भूमिका खेलेको कुरा स्वयं योगीले स्वीकार गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : ३६६) ।

२.७. ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणयात्राको पृष्ठभूमि

नेपालको पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण गरी अध्ययन, अनुसन्धान र सम्पादन पश्चात् प्रकाशन गर्ने दृढ सङ्कल्प बोकेका योगी लक्षित कार्यमा खटिए । यसै बीचमा वि.सं. २००७ सालमा योगीले **कर्मवीर महामण्डल** नामक अर्धराजनीतिक संस्था खोले । राष्ट्रवादीहरू सम्मिलित उक्त संस्थाको मूल उद्देश्य राष्ट्रियताको विषयमा वकालत गर्ने भन्ने थियो । राष्ट्रियताको जगेर्ना गर्दै राष्ट्र विकासका अतिरिक्त धर्मसत्ता, राष्ट्रसत्ता, राजसत्ता र जनसत्तालाई कायम राख्नुपर्छ भन्ने कर्मवीर महामण्डलको आदर्श थियो । देश, काल, पात्र एवं वर्णाश्रम धर्म अनुसार समाजलाई सुव्यवस्थित राख्ने वैज्ञानिक चिरस्थायी नियमलाई धर्मसत्ता, यथारूपमा प्राप्त भएका जीवनका सबै साधन र सर्वतन्त्र स्वतन्त्रतालाई राष्ट्रसत्ता, प्राचीन मौलिक आदर्शस्वरूप राजसिंहासनस्थ राजाको आवश्यकतालाई राजसत्ता र जनताको पूर्ण नागरिक अधिकार वा प्रजातन्त्रलाई जनसत्ता भनी परिभाषित गरेको थियो उक्त मण्डलले । यसका संस्थापक स्वयं योगी थिए भने अन्य व्यक्तिहरू यसका विभिन्न पदमा आसीन थिए । कर्मवीर महामण्डलको प्रथम अध्यक्षमा सर्वश्रीकृष्णबहादुरसिंह बस्नेत, उपाध्यक्षमा श्री भैरवबहादुरसिंह थापा, सचिवमा सुन्दरप्रताप शाह, कार्यालय सचिवमा नरेन्द्रमानसिंह बस्नेत र सदस्यमा चौतरिया नारायणजङ्ग शाह आदि थिए (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २६) । योगी नरहरिनाथले ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणका क्रममा काठमाण्डौ, केलटोल मानमन्दिर निवासी गोर्खाली वीर शिवरामसिंह बस्न्यातका वंशज बखतमानसिंह बस्न्यातका घरमा प्राप्त गरेका श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश यही कर्मवीर महामण्डलले वि.सं. २००९ मा दिव्य उपदेश भनी छपाएको छ । कर्मवीर महामण्डलको उद्देश्य पवित्र हुँदाहुँदै पनि यही अर्धराजनीतिक संस्थाका कारण योगीको जीवनमा केही अप्रिय घटनाहरू पनि घट्न

पुरो । योगीको पवित्र भावना र लोकप्रियताबाट आफ्नो साख गुम्ने खतरा देखेका र त्यसबाट तर्सिएका स्वार्थी प्रशासकहरूले पटक-पटक उनलाई देशद्रोह एवं राजद्रोहको नक्कली आरोप लगाएर कारावास पठाए भने कठोर परिश्रमपूर्वक योगीले सङ्कलन गरेका ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्रीहरू समेत जफत गर्ने र आगो लगाउने कार्य समेत भए (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:२९९) । राजनीतिक सुधारप्रतिको योगीको चासोका कारण वि. सं. २०१७ र २०३३ मा यातनामय जेल जीवन बिताउन पर्नुमा यसैले बीजको रूपमा काम गरेको देखिन्छ । किनकि यही संस्थाको स्थापनामार्फत् नै अप्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिप्रति योगीको चासो बढेको थियो । त्यसैको फलस्वरूप राजनीतिक गतिविधिप्रति असन्तुष्ट हुँदा पछिसम्म पनि यदाकदा उनी विरोध स्वरूप अभिव्यक्ति दिने गर्दथे र त्यसैलाई निहुँ बनाएर योगीका विरोधीहरूले उनलाई दुःख दिएको देखिन्छ । तर पनि योगीले न्यायको मार्गबाट विचलित नहुने महापुरुषको लक्षणलाई कहिल्यै पनि छाडेनन् ।

दिव्योपदेशका सम्पादक स्वयं योगी थिए । यसपछि यसको विभिन्न संस्करणहरू छापिदै गए । यसको लोकप्रियता दिनप्रतिदिन बढ्दै गयो । धेरैले छपाउने काम गरे । स्वयं योगीले अनुवाद सहित योगप्रचारिणी महासभा, गोरक्षटिल्ला मन्दाकिनी, वाराणसीबाट सातौं संस्करणका रूपमा वि.सं. २०१६ मा यसलाई छपाएका छन् ।

दिव्य उपदेशको पहिलो प्रकाशनबाट योगी नरहरिनाथमा समग्र इतिहास प्रकाश गर्ने भावना भन्नु जागृत हुँदै आयो । यसका लागि इतिहासप्रकाश मण्डलका नाममा एउटा मण्डली नै तयार भयो । संस्थापक र सञ्चालक स्वयं योगी नरहरिनाथ थिए भने अध्यक्षमा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य, महासचिवमा नरप्रताप समशेर थापा, कोषाध्यक्षमा शारदाशमशेर राणा र सदस्यमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली लगायत थिए । यसअघि योगीजीद्वारा सञ्चालित **संस्कृतसन्देश** पत्रिकामार्फत् हुने ऐतिहासिक सामग्रीको प्रकाशन अब प्रत्यक्ष रूपमा इतिहासप्रकाशमण्डलबाटै हुने भयो । योगी नरहरिनाथ ऐतिहासिक अनुसन्धानका सन्दर्भमा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यबाट अभिप्रेरित मात्र थिएनन् यी दुवैको प्रकृति र प्रवृत्तिमा पनि समानता थियो । वयोगत अन्तर भएपनि राष्ट्रप्रतिको कर्तव्यबोध, ज्ञानप्रतिको क्षुधा, सत्य तथा तथ्यप्रतिको सजगता र निर्भिकता जस्ता प्रवृत्तिहरूले दुवैलाई आत्मीयताको बन्धनमा बाँधिदिएका थिए । योगी नरहरिनाथ आफ्नो आश्रमधर्म र भेषभूषा आदिले नै योगी थिए भने आचार्य गृहस्थ भएर पनि आचार, व्यवहार र रहनसहनले योगी समान थिए । दुवैमा पूर्वाग्रह

थिएन । आफ्नो राष्ट्र एवं राष्ट्रियताको संरक्षणका लागि सर्वप्रथम आफ्नो देशको गौरवशाली इतिहासको खोजी हुनुपर्दछ र यसको निमित्त देशका सम्पूर्ण क्षेत्रका जनताको सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक उत्थान वा पतनको यथार्थ विवरण उपलब्ध हुनु अत्यावश्यक छ भन्ने विषयमा दुवै विद्वानहरूको समान धारणा रहेको थियो (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : ३६८) । बाबुराम आचार्यका पुत्र श्रीकृष्ण आचार्यका अनुसार मनोरञ्जन एवं सुखसुविधाको वास्ता र महत्त्व एवं कुनै उपाधि वा कीर्तिपताकाको मनोकांक्षा पनि दुवैमा थिएन । त्यसैले दुवैले नेपालको इतिहासको अध्ययन र अनुसन्धान गरे । त्यस बेलासम्म नेपालको मध्यमाञ्चलको इतिहास निकै प्रकाशमा आइसकेको थियो, पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चलका ऐतिहासिक सामग्रीहरू पनि केही मात्रामा प्रकाशमा आएका थिए तर यस सन्दर्भमा मध्य पश्चिमाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चल नेपालको राष्ट्रिय धारबाट अलग-अलग रहेका थिए । मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चलका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण र प्रकाशन गर्ने कार्यमा योगी मुख्य रूपमा अधि बढे । त्यसैले यी दुवै क्षेत्रका ऐतिहासिक सामग्रीहरूलाई प्रकाशनमा ल्याउने श्रेय मुख्य रूपमा योगीलाई नै प्राप्त छ ।

२.८. अन्वेषणयात्रा र इतिहासप्रकाश प्रथम अङ्को प्रकाशन

नेपालको पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अध्ययन एवं अनुसन्धान गरी वास्तविक इतिहासको प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले औपचारिक रूपमै **इतिहासप्रकाशमण्डल** गठन गरिसकेपछि प्रकाशन गर्ने सामग्रीहरूको जरूरत प्यो । यसका लागि अब पर्याप्त सामग्रीहरू आवश्यक पर्ने भएकाले त्यस्ता प्रकाशनयोग्य सामग्रीहरू खोज्न योगी केही सहयोगीहरूका साथमा दत्तचित्त भएर लागे । हुन त काठमाण्डौ उपत्यका र यस वरपरका मन्दिर, पाटीपौवा तथा दरबारक्षेत्रका अभिलेखहरूको अध्ययन एवं अन्वेषण गर्ने सन्दर्भमा योगीले पहिल्यै धेरै यात्रा गरेका थिए । उपत्यका भित्रका सामग्रीहरूको अध्ययन विशेष गरी शिलापत्र, ताम्रपत्र र मूर्तिको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा गरिएका रोचक यात्रा प्रसङ्गहरूलाई जनकलाल शर्माले योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थमा राम्ररी लेखेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २९६) । काठमाण्डौ, भक्तपुर र ललितपुरका सामग्रीहरूको अध्ययनका सन्दर्भमा अग्ला ठाउँमा राखिएका अभिलेखहरूको अध्ययन गर्नुपर्दा मानिसको काँधमा चढेर अध्ययन गर्ने गरेको रोचक प्रसङ्ग उनले स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेका छन् । योगी नरहरिनाथका साथमा बालचन्द्र शर्मा, जनकलाल शर्मा, विश्वबन्धु थापा र ईश्वर बराल थिए । यस्तै नयराज पन्त, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद

भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल पनि योगीका साथमा अभिलेखको अध्ययन गर्न जाने गर्थे । उक्त कुरालाई नयराज पन्तले योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थको योगी नरहरिनाथसँग मेरो सम्पर्क भन्ने लेखमा उद्धृत गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : ३२५) । योगीको अस्थिर स्वभाव र अभिलेखहरूको अध्ययन गर्ने काम नै स्वभावैले जटिल भएकाले होला एकाधबाहेक योगीका चिरस्थायी मित्रहरू भने हुन सकेनन् ।

इतिहासप्रकाशकमण्डलको स्थापना पछि प्राप्त सामग्रीको अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने काम काठमाण्डौंमै बसेर सहयोगीहरूका साथमा मुख्य रूपमा अध्यक्ष बाबुराम आचार्यले गर्थे भने खोजी गर्ने कठिन कार्य मुख्यरूपमा योगीले आफैं गर्थे । योगीका साथमा कहिले साथी हुन्थे भने प्रायः योगी एकलै पनि यात्रा गर्थे । उक्त यात्रावृत्तान्तलाई योगीले आफ्नो ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रामा कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

काठमाण्डौ उपत्यका र यसका आसपासका ऐतिहासिक महत्त्वपूर्ण स्थानको यात्राबाहेक योगीको लामो अन्वेषणमूलक यात्रा वि.सं. २०११ साल कार्तिक २२ गते आइतवार हरिबोधिनी एकादशीको दिनदेखि पौष २३ गते शुक्रवारसम्म दुई महिना एक दिनपर्यन्त भएको थियो (योगी, २०१३ : १६६) । देश, जाति र राष्ट्रको उत्थानको बलियो जग सर्वाङ्गीण र सत्य इतिहास लेखन निमित्त सामग्रीहरूको संग्रहस्वरूप संस्कृतसन्देशका १८ अङ्क प्रकाशित गरिसकेपछि उक्त अन्वेषण यात्रा भएको हो । योगीका साथी जनकलाल शर्मा थिए । यो यात्रा पनि एउटा संयोगवश भएको थियो ।

वि.सं. २०११ साल जेठ १९ गते योगीका अन्वेषक मित्र बालचन्द्र शर्मा सल्लाहकार सभाको अध्यक्ष भए । नेपालमा प्राकृतिक आपत्ति आइलाग्यो । अतिवृष्टिले गर्दा नेपालमा बाढीपहिरोले निकै क्षति पुऱ्यायो । उच्चस्तरीय आयोगको नेतृत्व गर्दै काठमाण्डौंदेखि पोखरासम्मका लागि बालचन्द्र शर्मा खटिए । केही महिनाका लागि उक्त आयोगमा योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्मा पनि नियुक्त भए । निरीक्षणका क्रममा गोरखाको निरीक्षण गरी बालचन्द्र शर्मा पोखरातिर गए भने योगी र जनकलाल शर्मा लिगलिगकोटतिर लागे । योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्माको लागि उक्त निरीक्षण भ्रमण त निमित्त मात्र सावित भयो । एकपन्थ दो काज भन्ने उखानले सार्थकता पायो त्यसवेला । लिगलिगकोटमा दुवैले कालु शाही लिखित अभिलेख, अग्निदत्त शर्मा लिखित भूपतिरञ्जन महाकाव्यको पाण्डुलिपि लगायतका सामग्रीहरू अध्ययन गरेका थिए । नेपाल अधिराज्यका एकीकरणकर्ता पृथ्वीनारायण शाहका

पूर्वज द्रव्यशाहले सर्वप्रथम यही लिगलिगकोटलाई हात पारेका थिए । सामरिक दृष्टिकोणले अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण लिगलिगकोटको भ्रमणपछि दुवै जना पश्चिमोत्तरमा पर्ने रागिनासकोटमा गए । भक्ति थापाहरूको विर्ता रहेको रागिनासकोटमा थापाहरूका बारेमा धेरै सामग्रीहरू प्राप्त भए । ती सामग्रीहरूमा अनेक लालमोहर लगायतका थिए ।

यसै यात्राका सन्दर्भमा चिती, रामचोक, लमजुङ हुँदै लेकैलेकको बाटो योगी र शर्मा अन्वेषणका क्रममा कास्कीकोट पुगे । कास्कीकोटका पुजारी लालबहादुर मगरको डाँडागाउँस्थित घरमा वास बस्ने क्रममा बेलुका पुराना कागजपत्रहरू केलाउने क्रममा पृथ्वीनारायणशाहको स्तुति लेखिएको सुवानन्द दासको कविता फेलापयो । नेपाली साहित्यको फाँटमा एउटा नौलो कुरा थपियो । नेपाली साहित्यको प्रारम्भ भक्तिधाराबाट भएको हो भन्ने परम्परा तोडियो र नेपाली साहित्यका इतिहासकारहरू वीरधाराबाट नेपाली साहित्यको उठान भएको रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुगे । कमल दीक्षितले यस कवितालाई थाडुनोमा फेला पारेको हिराको टुक्रा भनेका छन् बुङ्गलमा इतिहासप्रकाशको पहिलो अङ्क प्रकाशनको सन्दर्भलाई लिएर । यस कुरालाई नयनाथ पौडेलले पनि योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थमा लेख लेख्ने सन्दर्भमा उठाएका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : १५६/७) ।

यसै यात्राका क्रममा बाटुलेचौर, पचभैया, दुरा, बुङ्कोट, मनकामना, भिष्मेश्वरी ज्यामरूक, चूँदी, रम्घा, तनहुँशूर बन्दीपुर, सराङ्गढी, कान्द्रागढी आदि थुप्रै ठाउँ घुमे योगीले जनकलाल शर्मालाई साथी लिएर । यसरी पश्चिम नुवाकोट, धादिङ, गोरखा, लमजुङ, तनहुँ, कास्कीपोखरा, देवघाट, गैँडाकोट, उपरदाङ्गढी, चितवन आदि जिल्लाको भ्रमणबाट प्राप्त पाँचसय भन्दा बढी स्याहामोहर, लालमोहर छ-सातसय थान शिलापत्र, ताम्रपत्र, रजतपत्र, कनकपत्र एवं वंशावलीहरूलाई वि.सं. २०१२ आषाढ ९ गतेसम्ममा इतिहासप्रकाशको प्रथम भागका रूपमा प्रकाशित गराए योगीले । सामग्रीहरू प्राप्त भएपछि बाबुराम आचार्य निकै खुशी भएका थिए । इतिहासप्रकाशको पहिलो भागमा प्रकाशन मिति २०१२ वैशाख १ भनेर लेखिए पनि असार ९ गते मात्र प्रकाशित हुन पुगेको रहेछ भन्ने कुरा योगीको भनाइबाट बुझिन्छ (योगी नरहरिनाथ, २०१३ : १६६) । यसरी इतिहासप्रकाशको प्रथम भाग प्रकाशित भएपछि असार १० गतेबाट अन्य सामग्रीहरूको अन्वेषणका लागि योगीको नेतृत्वमा पुनः अन्वेषण यात्रा भयो ।

इतिहास प्रकाशको प्रथम भागमा सुरूमा इतिहास, पुराण पढ्न महत्त्वपूर्ण हुँदा त्यसको महत्त्व देखाएर इतिहास पुराणञ्च तथाख्यातानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं नितयमेव पठेन्नरः भन्ने श्लोक राखिएको छ ।

२.९. कर्णाली क्षेत्रको अन्वेषण यात्रा र इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्क

वि.सं. २०१२ साल असार १० गते शुक्रवारका दिन योगीको नेतृत्वमा चौतरिया नारायणजङ्ग शाह, जि. हरिलाल पन्थ, मु. विमलाखर रिमाल लगायत आठ जनाको टोली काठमाण्डौबाट कर्णालीप्रदेशको ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणका लागि प्रस्थान गर्‍यो । इतिहासको अदर्शनमा देश, जाति, राष्ट्र, संस्कृति, वेशभूषा, भाषा र धर्मको लोप हुन्छ, त्यसैले जति सक्दो छिटो त्यस क्षेत्रको वास्तविक तथ्य प्रकाशन गर्नुपर्छ, शुभ कार्यमा विलम्ब गर्नुहुँदैन, जीवन्तको भर छैन भन्ने जस्ता आदर्श भावना लिएर योगीको टोली मृगस्थलीको गोरक्षपीठबाट प्रस्थान गरेको थियो (योगी, २०१३ :१६६) । वीरगञ्जबाट रक्सौल हुँदै योगी काशी पुगेर आए । चौ. नारायणजङ्ग शाह लखनौ पुगी नपुग सामग्रीको व्यवस्था गरी आए भने पन्थ नेपालगञ्जको बाटो हुँदै गए । सिधै जाने मु. विमलाखर रिमाल लगायतका पाँच जना नानपारा पुगेका थिए । सबै त्यहीं भेला भई निशानगाडाको बाटो लागे । असारको महिना, वर्षाका दिन अतिवृष्टि हुँदा पैदल यात्रा गर्नु त्यति सहज थिएन । गाउँका मानिसहरू खेतीकिसानी कार्यमा लागेकाले बाटो औल्याउने मानिस पनि विरलै भेटाइन्थ्यो । मानिसहरूले प्रयोग गर्न छोडिसकेको र भाडीले घेरिएको निर्जनप्रायः बाटो, कीटपतङ्ग र हिंस्रक जङ्गली जनावरको भय, भलबाढी, पहिरो, हिलो आदिको सामना गर्दै, दुःख र कष्ट भोग्दै, एक दिनको बाटोलाई तीन दिन लगाएर साइपुर, नवलपुर, प्रतापपुर, आमवास, बलाती, दानवताल हुँदै बाटोको पहिचान गर्दै तेलपानी पुग्यो योगीको नेतृत्वको अनुसन्धान टोली । भौगोलिक विकटता र वर्षायामको असहजताका कारण यात्रा कष्टमय बन्न पुग्यो । माघ, फागुन, चैत्र मास यात्राको लागि अनुकूल हुने कुरा योगीले अनुभव गरे । यो यात्राको उद्देश्य नै मूलतः कर्णाली प्रदेशको ऐतिहासिक र भौगोलिक तथ्यको यथार्थ जानकारी गराउने थियो । यात्रामार्ग पनि अत्यन्त विषम थियो । यात्राको क्रममा कुनै निरन्तरता थिएन । सामग्री भेटिएका स्थानमा कहिले एकै स्थानमा कैयौं दिनसम्म बसेर लेखिरहनुपर्थ्यो भने सामग्री नभेटिएको खण्डमा रातोदिन हिँडिरहनुपर्थ्यो । खानपानको उचित प्रबन्ध यात्राको समयमा हुने कुरै भएन । निरन्तरको वर्षाले गर्दा आफ्नो जीउ जोगाउन त परै जाओस् प्राप्त भएका प्राचीन महत्त्व बोकेका कागजपत्र लगायतका सामग्रीहरू जोगाउन पनि

मुश्किल पथ्यो । आफूले यात्रा गरेका एक-एक स्थानको क्रमबद्ध वर्णन र तत्स्थानको ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक, सामाजिक, भौगोलिक, प्रशासनिक आर्थिक एवं राजनैतिक महत्त्वका बारेमा योगीले स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

कर्णालीको भूगोलको यात्रा गर्ने क्रममा योगीले यसको अवस्थिति, जलवायु, अर्थव्यवस्था, उद्योग, न्यायप्रणाली, भूमिको उर्वराशक्ति, वर्ण, शिक्षाव्यवस्था, प्रशासनिक व्यवस्था, धर्मसंस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, कृषिप्रणाली, बसोबास गर्ने जातजाति, वेशभूषा आदिको परिचयात्मक विवरण मात्र नबुझी त्यस क्षेत्रमा पाइने जीवजनावर, पंक्षी लगायत घोडापंखी, वनमानुष, कुसुण्डा, राउट्या आदिको विस्तृत रूपमा परिचय पाएको कुरा उनले लेखेको विवरणबाट थाहा हुन्छ ।

कर्णालीको अन्वेषणात्मक यात्राका क्रममा अत्यन्त कष्ट र दुःख भोग्नुपरे पनि उक्त ऐतिहासिक यात्राका क्रममा दुल्लू, काशिकाँध र जुम्लामा गरी तीन स्थानमा इतिहासप्रकाशकसंघका शाखा खोल्न पाइएको, विभिन्न वंशका महत्त्वपूर्ण इतिहास स्मारक धेरै अभिलेख चिह्न प्रमाणहरूको प्राप्ति र कर्तव्यपरायण जनताका सौजन्यपूर्ण व्यवहार र सबै प्रकारको सहयोगले गर्दा योगीले सन्तुष्टि पनि व्यक्त गरेको देखिन्छ (योगी, २०१३ भाग २ : १४) । अन्वेषणात्मक यात्रामा सुरुदेखि साथमा हिँडेका बाहेक बाटोमा ठाउँठाउँमा साथ दिने, सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूप्रति योगीले कृतज्ञता व्यक्त गर्दै हरेकको नाम उल्लेख गरेका छन् ।

योगीको कर्णाली अञ्चलको ऐतिहासिक अन्वेषण यात्रा वि.सं. २०१२ आषाढ १० गतेदेखि पौष ९ गतेसम्म ६ महिनापर्यन्त निरन्तर भएको थियो (योगी, २०१३ : ४४) । वर्षायामबाट सुरु भएको यात्रा पौष महिनामासम्म निरन्तर चल्दा कहाँबाट कहाँ पुगियो ? कति दिन लाग्यो ? ती स्थानविशेषको दुरी कति छ ? इत्यादि विषयमा पनि प्राप्त ऐतिहासिक सामग्रीको प्रकाशनका क्रममा योगीले अत्यन्त सूक्ष्म रूपमा वर्णन गरेका छन् । यात्रामा भएका र भोगेका अनुभूतिका विषयमा त योगीले यात्रा वर्णनका क्रममा भन्दा पनि विशेष रूपमा आफ्नो ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा नामक काव्यमा मनोरम शैलीमा वर्णन गरेका छन् । जे होस् दुःखपूर्वक गरिएको भए पनि लामो अन्वेषणात्मक यात्राका क्रममा प्राप्त सामग्रीहरूको प्रस्तुति इतिहासप्रकाशको अङ्क दुईका तीनै भाग (अङ्क २ भाग १, २, ३)मा भएको छ । योगीको यस कार्यबाट नेपालीहरूलाई मात्र होइन सम्पूर्ण रूपमा नेपाल र नेपालीलाई माया गर्ने, नेपाल र नेपालीको हित चाहने र यहाँको वास्तविकताको जानपहिचान गर्न चाहने समस्त विश्वका

अनुसन्धानप्रेमीहरूका लागि ठूलो योगदान पुगेको छ । यो अन्वेषण यात्राबाट योगीले इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्कमा जुम्लाका पृथ्वी मल्लदेवको कनकपत्र (वि. सं. १४१३), पृथ्वीमल्लको ताम्रपत्र (वि.सं.१४१५) लगायतका विभिन्न अभिलेखहरूको प्रकाशन गरेर ऐतिहासिक सामग्रीका रूपमा मात्र होइन नेपाली भाषाको ऐतिहासिक स्वरूप र सीमा निर्धारणमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन् । योगीको कर्णाली क्षेत्रको अन्वेषण कार्यबाट प्राप्त यी प्राचीन अभिलेखहरू नेपाली भाषाको ऐतिहासिक स्वरूप र सीमा निर्धारणका क्षेत्रमा बलियो प्रमाणस्वरूप उपस्थित भएर रहेका छन् ।

२.१०. अन्वेषण यात्राको विशिष्ट प्राप्ति : इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह (भाग १)

योगी नरहरिनाथ गोरक्ष सम्प्रदायका अनुयायी आफ्ना भाषापाठशालाका गुरु जुम्ला चौधान खलङ्गाको बटुक भैरवनाथ सिद्धचन्दननाथका तत्कालीन महन्त क्षिप्रानाथ योगीबाट प्रभावित भएर जब नाथ सम्प्रदायमा दीक्षित भए तब उनको मनमा अन्वेषणको बीजारोपण भयो । सुरुमा उनी विद्याआर्जन र प्राच्य विद्याको अन्वेषणमा भारतका हरिद्वार, बनारस लगायतका विविध स्थानमा यात्रारत रहे । आफ्नो औपचारिक अध्ययनको समाप्तिपश्चात् सुरुमा नाथ सम्प्रदायको दुर्लभ र अप्रकाशित ग्रन्थहरूको खोजीमा नेपाल भित्रिएका योगी अनुसन्धानका क्रममा भेटिएका पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीहरूबाट प्रभावित बन्दै गए । प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको लिपि बुझ्ने सन्दर्भमा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यसँगको सम्पर्कमा आएपछि उनका मुखबाट नेपालको वास्तविक इतिहासको खोजी र त्यसको प्रकाशन हुन नसकेको र उक्त कार्य गर्नु आवश्यक रहेको भन्ने सुनेपछि योगीका मनमा रहेको बीज प्रस्फुटन हुन पुग्यो । त्यसपछि नेपालको समग्र भूभागको भ्रमण गर्दै तथ्यपरक इतिहासको प्रकाशन गर्ने अठोट गरी ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण यात्रामा योगी निस्किए । योगीलाई साथ दिने सहयोगीहरू पनि थिए । ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणका क्रममा नेपालको मेची-महाकाली मात्र होइन भारतका कैयौँ प्रान्तमा योगीले भ्रमण गरेका छन् । योगीकै भनाइमा उनले गरेको तिष्ठा, त्रिगर्त, गङ्गा, दिगर्चा, कैलास, मानस पर्यन्त विस्तृत विशाल हिमाली अपाङ्ग साम्राज्यानुकूल्य गोरक्षराष्ट्रका २५ वर्षको अनुसन्धान भ्रमणबाट उपलब्ध तथा भारतका राजस्थान, कुरुक्षेत्र, कर्णाटक आदि अनेक स्थानका गवेषणमा प्राप्त अभिलेखहरू, पुरातत्त्वहरू र त्यस क्रममा प्रकाशित अप्रकाशित कतिपय पुस्तकहरूको सारांश स्वरूप

इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र (भाग १) प्रकाशित भएको हो (योगी, २०२२ : घ) । त्यसैले योगीको अन्वेषण यात्राको विशिष्ट उपलब्धि हो **इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह (भाग १)** । योगीले सर्वप्रथम वि. सं. २०२२ सालमा प्रकाशित गराएपछि वि.सं. २०५५ सालमा योगीको जीवनकालमै दोस्रो पटक यो कृति प्रकाशित भएको छ र यसपटकका प्रकाशक बालाराम घर्तीमगर छन् ।

यस इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह (भाग १) मा विक्रमको प्रथम शताब्दीदेखि एक्काइसौं शताब्दीसम्मका विवध खाले अतिप्राचीन, प्राचीन तथा अर्वाचीन सामग्रीहरू समाविष्ट छन् । पाँचसय भन्दा बढी सन्धिपत्रहरूमा गोर्खा-भोटबीचको टक्सारी (रूपैयाँ) को सन्धिदेखि लिएर नेपाल-चीन सन्धिसम्मको अति प्राचीन र दुर्लभ ताम्रपत्र, भोजपत्र, रजतपत्र, स्वर्णपत्र, शिलाभिलेख आदिका प्रतिलिपिहरू प्रकाशित छन् । लिच्छवीकालीन एवं मल्लकालीन सामग्रीका साथै शाहकालीन सन्धिसम्झौताहरू यसमा प्रचुर मात्रामा परेका छन् । तत्कालीन समयमा प्रयोग भएका भाषाहरूलाई उही रूपमा राखिनु र राजवंशहरूको यथावत् चित्रण एवं प्राचीन वंशावलीहरूको उल्लेख गरिनुले यसको भाषिक एवं ऐतिहासिक महत्त्व रहन पुगेको छ । पूर्वापर प्रसङ्गको अभावले गर्दा केही दुर्बोध्य जस्तो लागे पनि समग्रमा ऐतिहासिक एवं भाषिक विश्लेषणका निम्ति योगीको अन्वेषण यात्राको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि बन्नपुगेको छ इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह ।

२.११. संस्कृत-संस्कृतिप्रतिको मोह : योगीको जीवनयात्राका सन्दर्भमा

संस्कृत, नेपाली, हिन्दी लगायतका अनेकौं भाषाका ज्ञाता भए पनि योगीमा संस्कृत भाषाप्रति विशेष मोह थियो । प्रायः संस्कृतमा मात्र कुराकानी गर्न रुचाउने, संस्कृतमा रचनाहरू गर्ने र नेपालीमा रचना गर्दा पनि संस्कृतको प्रभाव बढी हुने, यदाकदा त पद्यका एक दुई हरफ संस्कृत नै हुने जस्ता विशेषताहरूले योगीको संस्कृत भाषाप्रतिको मोह र संस्कृतनिष्ठतालाई दर्शाउँछ । कवित्वशक्ति योगीको नेपाली भाषामा भन्दा संस्कृतभाषामा बढी थियो । जनकलाल शर्माका भनाइमा योगी आशुकवि नै थिए (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २९५) । जीवनभर संस्कृतवाङ्मयकै अध्ययन गरे योगीले त्यसैले गर्दा पनि उनमा संस्कृतको मोह हुनु स्वाभाविकै थियो ।

नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना हुनुपर्छ र यसमार्फत् मात्र समस्त लौकिक र वैदिक वाङ्मय तथा संस्कृत भाषाको सुरक्षा गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यता योगीको थियो । वि.सं. २०२२ साल चैत्र १ गतेदेखि ५ गतेसम्म योगीको संयोजकत्वमा दाङ्को तुल्सीपुरमा पञ्चदिवसीय बृहत् आध्यात्मिक सम्मेलन भयो र त्यसको समुद्घाटन तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवबाट भएको थियो । त्यसै सम्मेलनबाट त्यहाँ संस्कृत विश्वविद्यालयको बीज रोपियो । हिन्दु संस्कृति एवं अध्यात्मदर्शनको भण्डार संस्कृत वाङ्मय भएकोले राष्ट्र भाषा, राष्ट्रियता तथा हिन्दुसंस्कृतिको पूर्ण ज्ञानको निम्ति प्राथमिक शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्म संस्कृत अनिवार्य गराउने, सबै व्यक्तिलाई चरित्रवान् एवं कर्तव्यपरायण गराउन पाठ्यप्रणालीमा धार्मिक तथा नैतिक शिक्षा दिने व्यवस्था युगानुकूलै उदार राष्ट्रिय भेषभूषामा प्रेम, राष्ट्रभाषा, साहित्य, संस्कृतिहरूको व्यापक प्रचार गराउने, विश्वभर वैदिक संस्कृतिको व्यापक प्रचार शाखाहरू राख्ने, हिन्दुराष्ट्र नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालय, दाङमा अध्यात्म स्मारकको स्थापना गरिनुपर्दछ भन्ने लगायतका पैँतीसवटा निर्णयहरू उक्त सम्मेलनले गरेको थियो । त्यहीँबाट संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापनाले गति लिएको हो । विभिन्न बाधा व्यवधानका बीच लामो समयपछि वि.सं. २०४३ सालमा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना भयो । संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना गर्न योगीले कति प्रयत्न गरे, कति यात्रा गरे, स्थापना क्रममा के-कस्ता घटनाहरू घटे भन्ने विषयमा देवमणि देवकोटाले **योगीज्यू मेरो हृदयमा** भन्ने लेखमा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २४१-२५४) । संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना भएपछि वि.सं. २०४३ फागुन २५ गते चिठीमार्फत् राप्तीअञ्चलवासीलाई सन्देश दिँदै विश्वविद्यालयको उन्नतिको कामना गरेर योगीले सर्वप्रथम विश्वविद्यालयको कोषमा श्रद्धाभेटी जम्मा गरे ।

संस्कृत भाषा र शिक्षाप्रति योगीको जुन प्रकारको मोह थियो त्यस्तै मोह सनातन हिन्दुधर्म र संस्कृतिप्रति पनि थियो । धर्म र संस्कृतिको संरक्षण विना हाम्रो मौलिकताको संरक्षण हुन सक्दैन र मौलिकता विना हाम्रो पहिचान पनि गुम्छ भन्ने योगीको मान्यता थियो । यही मान्यता अनुसार उनी हिन्दुधर्म र संस्कृतिको पुनर्जागरणका लागि देश-विदेश भ्रमण गर्दै हिन्दु संस्कृतिको प्रचार गरेर हिँडे । हाम्रो पुरातन धार्मिक समाजमा रहेको कमी-कमजोरीहरू औँल्याउँदै योगीले उदात्त सनातन हिन्दुधर्म एवं संस्कृतिको प्रचारप्रसार स्वदेशमा मात्र नभई विदेशमा समेत गरे । अज्ञान, अशिक्षा र गरिबको फाइदा उठाउँदै धर्मपरिवर्तनका नाममा विशेषतः दुर्गम ग्रामीणक्षेत्रमा बढ्दै गएको क्रिस्तानीकरणको विरुद्धमा योगीद्वारा आयोजना

गरिएका कोटिहोम यज्ञ धेरै हृदयसम्म सफल पनि भए । लक्षहोम अभि विशेष गरी कोटिहोमको माध्यमबाट नेपालका अनेकौं भूभागमा मात्र नभएर भारत र भारतबाहिरका देशहरूमा समेत योगीले धार्मिक एवं सांस्कृतिक पुनर्जागरणको एउटा नयाँ लहर नै ल्याए । योगी नरहरिनाथका सहयोगी शिरिषनाथ योगीका अनुसार उनले एकसय अठ्तीस स्थानमा कोटीहोमको आयोजना गरे । विश्वहिन्दु सम्मेलनका निमित्त होस् वा अन्य धार्मिक सम्मेलनका लागि वा कोटिहोम जस्ता यज्ञअनुष्ठानका लागि जेसुकैका लागि भएपनि योगीले धर्मसंस्कृतिको वकालत गर्दै यसको पुनर्जागरणका सन्दर्भमा श्रीलङ्का, अष्ट्रेलिया, जापान लगायतका देशहरूमा सफल यात्रा गरे ।

वास्तवमा योगी नरहरिनाथले जीवनमा जे गरे, जति गरे सबै राष्ट्र, राष्ट्रियता र धर्मसंस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बर्धनका लागि गरे । उनको जीवनयात्रा या त ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवं प्रकाशनबाट राष्ट्र र राष्ट्रियताको प्राचीन अस्तित्व एवं मौलिकताको खोजीको लागि भयो या त धर्मसंस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्धन एवं हिन्दु पुनर्जागरणका माध्यमबाट अतीतको सांस्कृतिक गौरवको खोजीका लागि भयो । योगीले जति राजनीति गरे त्यो पनि धर्म र संस्कृतिकै संरक्षणका लागि गरेका हुन् ।

नेपालीका प्रसिद्ध समालोचक वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार योगी नरहरिनाथ नेपाल, नेपाली र संस्कृत भाषाका अनुरागी थिए । हिन्दु धर्म र संस्कृतिप्रति उनको अगाध प्रेम र आस्था थियो । क्रिस्तानीकरणका विरुद्ध योगीजीको आक्रोश थियो । ईसाई, मुसाई भनी योगीजी क्रिश्चियनहरूको कुटनीतिको विरोध गर्दथे । आफू विद्यार्थी हुँदा सात-आठ वर्षसम्म योगीजीको सङ्गत गरेको बताउने त्रिपाठीका अनुसार योगीजीमा सङ्गठन गर्ने क्षमता थियो तर त्यसको व्यवस्थापनमा उनले कहिल्यै ध्यान दिएनन् । कर्मवीर महामण्डल पनि त्यसबाट भिन्न रहन सकेन । सुरूमा उक्त संस्था राष्ट्रियताबाट प्रेरित थियो र राजनीति गौण थियो । योगीजी भारतका प्रख्यात स्वामी करपात्रेजीको रामराज्यसम्बन्धी अवधारणाबाट प्रेरित भएपनि तीव्र

राजनीतिक क्रियाशीलता उनको इच्छा होइन । राष्ट्र, राष्ट्रियता र राजसंस्थाको कल्याणका लागि योगी गौणरूपमा राजनीतितर्फ झुकेका हुन् । उनको राष्ट्रवादमा भारतको वैदेशिक दबावको विरोध थियो । कसरी देश बिकिरहेको छ, योगीजी राम्ररी थाहा पाउँथे । योगीजीको राष्ट्रवाद आर्थिक राष्ट्रवाद थियो । स्वदेशी कपडा मात्र लगाउने योगी हरेक क्षेत्रमा पाश्चात्यकरणको विरोधी थिए । जाति जनजातिको भगडा आयातीत मान्ने योगीको धारणा वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा ठ्याम्मै मिलेको छ । हिन्दुत्व एवं आर्यत्व भन्दा बढी नेपाली राष्ट्रियता योगीमा थियो ।

योगीमा अनुसन्धानात्मक प्रवृत्ति थियो तर आफ्नै वैयक्तिक अनुशासनभित्र । स्वस्फूर्तपना योगीको एउटा प्रवृत्ति हो तर अस्थिरताले गर्दा उनले आरम्भ गरेका धेरै असल कार्यहरू पनि लथालिङ्ग हुनपुगे । त्यसैले अन्वेषण गरिएका सामग्रीहरू पनि अव्यवस्थित हुनपुगे । अन्वेषक र लेखक व्यक्तित्व भए पनि त्यसमा पनि योगीको चाला थियो । नेपाली भाषाका अनुसन्धान गर्दा पनि सामग्री अन्वेषणका क्रममा उनले हनुमानले द्रोणाचल पर्वत उठाए जस्तो गरेका छन् ।

स्वस्फूर्त लेखन र आशुलेखन यी दुवै योगीका विशेषता हुन् । नेपाली र संस्कृत भाषामा समान गतिमा कलम चलाउने योगीको लेखन विशेषतः आदर्शवादी थियो । इतिहास र संस्कृतिका अनुसन्धानकर्ता योगीको कलम नेपाली र संस्कृत दुवै भाषाका गद्य र पद्यमा समान रूपमा चल्दथ्यो, गतिसमान भएपनि काव्यशक्ति संस्कृतमै बढी थियो । हिन्दीमा पनि योगीको कलम उत्तिकै सशक्त रूपमा चल्थ्यो । त्यो समयमा त्यति धेरै पाण्डुलिपि हुनु पनि सामान्य कुरा होइन तर उनले लेखनलाई कहिल्यै परिष्कार गरेनन् ।

विशेष गरी पचासको दशकपछि योगी केही निष्क्रिय जस्ता देखिए । बेलाबेलामा राजनैतिक रूपमा चर्चामा नआएका भने होइनन् । योगीका मनमा धेरै कल्पना, योजना आए पनि स्वार्थी नेपाली समाजमा त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेन । केवल स्वस्फूर्त भावनाले लाग्ने मान्छे लागे तर ती निस्वार्थी व्यक्ति पनि सधैं लागि रहनु सम्भव थिएन । बैठकमा जो-जो आए तिनैलाई मानसम्मान गर्ने र समितिमा राख्ने योगीको प्रवृत्ति थियो । सभामा नेपाली र संस्कृत मिसाएर बोल्ने बानी थियो योगीको । संस्कृत, संस्कृति र नेपाली राष्ट्रियताका प्रचारक थिए योगी । नेपालका जीउँदो इतिहास र ज्ञानकोश थिए उनी । सरल र स्वच्छ हृदय भएका योगीले सम्पूर्ण नेपालको भ्रमण गरी यहाँका राष्ट्रिय जडीबुटी र ऐतिहासिक अभिलेखहरूबारे प्रचुर ज्ञान हासिल गरेका थिए । अव्यवस्थित जीवनशैली भएकाले पनि स्थायी रूपमा उनका सहयोगीहरू

भएनन् । भीडबाट मान्छेलाई छुट्याएर हेर्ने प्रवृत्ति योगीमा कहिल्यै देखापरेन । उनले विशेष गरी पश्चिमी नेपालका अभिलेखहरूको प्रकाशन गरेका छन् । अभिलेखको पाठमा त्यति ध्यान नदिएकाले योगीका पाठमा समस्या पनि छन् (वि.सं. २०६६ श्रावण २३ गते त्रिपाठीको घरमा गरिएको कुराकानीमा आधारित) ।

योगी नरहरिनाथका सहयोगी शिरिषनाथ योगीका अनुसार योगी जीतासन थिए अर्थात् उनले साधनाद्वारा आसनलाई जितेका थिए । ७२ घण्टासम्म पनि एउटै आसनमा बसेर सवालजवाफ गर्न सक्थे । हिमाली हिन्दुराष्ट्रका बारेमा स्वदेशी तथा विदेशी पत्रकारहरूसँग घन्टौंसम्म बसेर योगीले सवालजवाफ गरेका थिए । हिमाली गुफामा बस्दा हिउँ परेकाले एकपटक योगी पन्ध्र दिनसम्म गुफाभित्रै बसेका थिए । ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषणमा यात्रारत योगीका जीवनमा कैयौं पटक आश्चर्यजनक घटनाहरू पनि घटेका थिए । कैयौं हिंस्रक जङ्गली जनावरहरूले योगीलाई आक्रमण गरेका थिए । योगीले ३०० वर्षका कुङ्गे दोर्जे लामालाई हिमालमा भेटेको कुरा जानकारी गराएका थिए जसले जटा ओढ्ने र ओछ्याउने गर्थे । यस्तै वनमानुष (यति) भेटेको प्रसङ्ग पनि रोचक छ । यी कुरालाई उनले आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो हिमालय भन्ने आफ्नो कृतिमा पनि उल्लेख गरेका छन् ।

योगीले एकताका दिल्लीमा रहँदा छापाखाना पनि सञ्चालन गरेका थिए । त्यो योगीको आफ्नै छापाखाना थियो । छापाखानाका सबै सामग्री ट्रकमा हालेर हिँड्न मिल्थ्यो । दिल्ली, चण्डीगढ, जोधपुर, भद्रेश्वर विद्यापीठ आदि स्थानमा दुई-तीन वर्ष बसी सञ्चालन गरेको छापाखाना र पुस्तकालय हाल राम्दीमा थन्किएको छ । राम्दीमा ल्याएर थन्क्याइएको छापाखाना पछि सञ्चालन गर्न खोज्दा सञ्चालन गर्न नसकिएको कुरा शिरिषनाथ बताउँछन् ।

वि.सं. २०४६मा नेपालमा भएको राजनैतिक परिवर्तनपछि योगीजी निष्क्रिय भए भन्ने कुरालाई शिरिषनाथ योगी स्वीकार गर्दैनन् । उनी भन्छन् वि.सं. २०४६ पछि योगी भन् सक्रिय भए । वि. सं. २०५० साल फागुन २६ गते शिवरात्रिबाट चैत्र १ गतेसम्म देवघाट नजिकैको वागीश्वरी आश्रममा आफ्नै संयोजकत्वमा प्रथम विश्वयोग आयुर्वेद सम्मेलन गराए यागीले । उनकै संयोजकत्वमा पुनः सोही स्थानमा वि.सं. २०५३ को श्रीपञ्चमीका दिन प्रथम विश्व बौद्धिक सम्मेलन पनि आयोजना गरियो । कालीगण्डकी र त्रिशूलीको सङ्गम (देवघाट)मा डुङ्गामा साहित्यिक सम्मेलन पनि गरियो जसमा २२ भन्दा बढी साहित्यिक व्यक्तित्वहरूको सहभागिता थियो ।

सत्तालोलुप र स्वार्थी शासकले योगी नरहरिनाथको राष्ट्रियतालाई कहिल्यै बुझ्न सकेन । त्यसैले उनी पटक-पटक कारावासमा समेत बस्न बाध्य हुनुपर्थो । वि. सं. २०३३ मा ६ महिना जेल पर्दा चिसोका कारण अस्वस्थ भएपछि उपचारका लागि भारतमा गएका योगी अन्धा शासकहरूले आफ्ना कुरा बुझ्न नसकेको भनेर नेपाल आउन मानेनन् । धेरै व्यक्तिहरू बोलाउन गए पनि नआएपछि योगीजस्ता व्यक्तिहरूलाई विदेशिन दिनुहुँदैन भनेर पर्चा समेत छपाइएको कुरा शिरिषनाथ योगी गर्दछन् । गोविन्द काफ्ले, नारायणजङ्ग शाह लगायतले यति काम गरी भारतको चण्डीगढमा गएर योगीलाई ल्याउन सफल भए । राष्ट्रियताको कुरा मान्नुपर्छ भन्ने योगीको धारणा थियो ।

विश्वहिन्दु महासंघ, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय एवं बृहत् आध्यात्मिक परिषद्का जन्मदाता योगीको पछि सम्मान हुन सकेन । सुरूमा भएको बृहत् आध्यात्मिक सम्मेलनलाई राजा महेन्द्रको इच्छा अनुसार प्रारूप दिने सन्दर्भले मूर्त रूप लिँदै जाने क्रममा ढिलै भएपनि अन्त्यमा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको गठन भएको हो ।

विश्वमा भएका सर्वधर्मावलम्बीहरूलाई जम्मा गरेर शास्त्रार्थको प्रस्ताव गर्नुपर्ने मान्यता राख्ने योगी मानवतावादी थिए । विश्वका मानवलाई एक गर्ने मानवधर्मका प्रचारक योगीले उठाएका मुद्दाहरू वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा मानव अधिकारवादीहरूले उठाउने गरेका मुद्दा भन्दा कैयौं गुणा उदात्त प्रकृतिका छन् । हिन्दु तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरू सङ्गठित हुनुपर्ने मान्यता योगीको थियो । तत्कालीन अवस्थामा भएका एक अरब बौद्धहरूलाई हिन्दुसँग सङ्गठित गर्नुपर्ने सोच योगीको थियो ।

वि.सं. २०५३ मा बागीश्वरीघाटमा भएको सन्त सम्मेलनमा योगीले संस्कृत, प्राकृत, पाली, नेपाली र जापानी भाषा मिलाएर पञ्चभाषा विश्वविद्यालयको स्थापना गर्नुपर्ने प्रस्ताव राखेका थिए । प्राविधिक कुराहरूमा सजिलो हुने भएकाले जापानीहरूलाई योगीले समेट्न खोजेको कुरा शिरिषनाथ योगी बताउँछन् । वि.सं. २०३९(?) को वैशाख ८ गतेदेखि १२ गतेसम्म श्रीलङ्कामा भएको विश्वहिन्दु सम्मेलनमा योगीले जापानीहरूले संस्कृत पढ्नुपर्ने आग्रह गरेका थिए ।

२.१२. महानिर्वाण वा जीवनको अन्तिम यात्रा

योगी निरुद्धोगी भएर कहिल्यै बसेनन् । केही नगरी उनी रहनै सक्दैनथे । कर्मयोगी हुन् उनी । त्यसैले त आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणसम्म पनि उनी क्रियाशील थिए । राष्ट्रमा विदेशीहरूको हस्तक्षेप भएमा यहाँको धर्मसंस्कृतिमा आँच आउँछ र त्यसो भएमा आफ्नोपन हराउँदै जान्छ भन्ने योगीको धारणा थियो । वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि सरकारको नरम नीतिका कारण प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा हुन थालेको विदेशी हस्तक्षेप विरुद्ध योगीको आक्रोश थियो । त्यसैले बेलाबेलामा सरकारविरोधी भाषण वा अन्तर्वाताका माध्यमबाट योगी चर्चामा आउँथे । एउटा निर्वैर योगीका लागि को टाढा ? को नजिक ? को शत्रु ? को मित्र ? तैपनि राष्ट्रका विरुद्धमा हुने गरेका निर्णयविरुद्ध योगी हुझार गर्थे । कसरी देश बिकीरहेछ उनी थाहा पाउँथे । विशेष गरी ऐतिहासिक तथ्यका ज्ञाता भएकाले त्यसका पक्षमा वकालत गर्न उनी सधैं तत्पर हुन्थे । भारतको भूविस्तारवादी नीति, पश्चिमी मुलुकहरूको मन्दविषको शैलीमा धार्मिक साम्राज्य खडा गर्ने नीति र सरकारको लाचारीपनका कारण योगीमा आक्रोश पैदा हुन्थ्यो र बेलाबेलामा कुनै माध्यमबाट आक्रोश पोख्थे र चर्चा पाउँथे योगीले । जीवनको अन्तिम दशक यही राजनीतिक चासो र प्रतीक्षा एवं धर्म संस्कृतिको प्रचारप्रसार एवं केही विदेशभ्रमण, सभासम्मेलन र प्रवचनगोष्ठीहरूमा बित्यो योगीको ।

योगी नरहरिनाथको अन्तिम सभा वि.सं. २०५९ सालको माघ १८ गते गोर्खाको रामशाह चौतारी गोर्खाकोटमा धर्म र राष्ट्रका सम्बन्धमा भएको थियो । मटिहानीको कोटीहोममा सहभागी हुन योगी गोर्खाबाट देवघाट आए । देवघाटबाट मटिहानीमा गई पुनः हेटौँडा बसामाडीमा लगाइएको कोटीहोममा सहभागी भए उनी । महिनामा एक दुई चोटी कपूरमालिस लिने चलन थियो योगीको । जडीबुटी जम्मा गरेर राखिएको थियो त्यहाँ । धर्मशाला बनाएको थिएन । मन्दिरको पेटिमा राखेकोमा छानो नभएकाले योगीलाई राति गाह्रो भयो । राति योगीका सहयोगीले पाउमालिस गरे तर गाह्रो भएकाले बिहान अपटेरो गरी उठे उनी । उठेर जहिले पनि कुनै न कुनै आसनमा बस्ने बानी भएकाले सुरुमा ध्यानावस्थामा सिद्धासनमा बसे योगी । दस-एघार बजेतिर जागावस्थामा आएर उठ्न खोज्दा योगीको एउटा गोडाले काम गरेन । प्रहरीको गाडी व्यवस्था गरेर वागीश्वरी आश्रम ल्याइयो योगीलाई । योगीको वहीँ बस्ने इच्छा थियो तर व्यावहारिक समस्याले त्यो सम्भव भएन । प्रधानमन्त्रीलाई सम्पर्क गरी प्रमुख जिल्ला अधिकारी (C.D.O.)को गाडीमार्फत् योगीलाई काठमाण्डौ ल्याइयो ।

यसरी जीवनको अन्तिम समयसम्म पनि अनवरत यात्रारत रहे योगी । आफ्नो आसन्न महानिर्वाणको समयसम्म पनि योगीको अशक्त शरीर धार्मिक तथा सांस्कृतिक पुनर्जागरणको अभियानमा यात्रारत रह्यो । अन्त्यमा वि.सं. २०५९ साल फागुन १३ गते मङ्गलवार राती १२:४० बजे योगीले सदाका लागि जीवनबाट विदा लिए । उनको महान् आत्माको प्रपञ्ची दुनियाँसँग सदा सम्पर्कमा रहने भौतिक कलेवरबाट विदा हुँदै विश्रान्तिमय महानिर्वाणको अन्वेषणका लागि यात्रा तय गर्‍यो । सर्वसाधारणदेखि विशिष्ट व्यक्तिहरूको समेत समुपस्थिति र श्रद्धाञ्जलीपश्चात् फागुन १४ गते नाथ परम्पराअनुसार योगीको पार्थीव शरीरलाई राष्ट्रिय सम्मान सहित समाधिस्थ गरियो । समाधिस्थ योगीको आफ्नो नाथ सम्प्रदाय र परम्परा अनुसार तेह्रौँ दिनसम्म अन्तिम संस्कारसम्बद्ध विभिन्न कार्यक्रमहरू सम्पन्न भए । बलभद्रनाथयोगीको संयोजकत्वमा गठन भएको योगी नरहरिनाथ समाधि व्यवस्थापन समितिमा गृहमन्त्रालय, पशुपति क्षेत्र विकास कोष र गुठी संस्थानका प्रतिनिधिहरूको समेत सहभागीता थियो (योगी नरहरिनाथ समाधि व्यवस्थापन समितिको कार्यक्रम पुस्तिका, २०५९) ।

२.१३. निष्कर्ष

कर्णाली अञ्चलको कालिकोट जिल्लाको लालुगाउँमा वि.सं. १९७१ फागुन १७ गते पिता ललितसिंह थापा र माता गौरीदेवीका १२ सन्तानहरूमध्ये द्वितीय पुत्रका रूपमा जन्मेका बलवीरसिंह थापा पछि गोरक्षनाथ सम्प्रदायमा दीक्षित भएपछि योगी नरहरिनाथ भए । आफ्नै माता गौरीदेवीबाट अक्षरारम्भ गरेका उनले आफ्ना दीक्षा गुरु क्षिप्रानाथ योगी हुँदै भारतको हरिद्वार, बनारस, पञ्चाव लगायतका विभिन्न स्थान र तत्कालीन अवस्थाका प्रसिद्ध विद्वानहरूसँग अध्ययन गरे । समस्त पूर्वीय वाङ्मयका अध्येता योगीले औपचारिक रूपमा स्नातकसम्मको परीक्षा उत्तीर्ण गरे । शास्त्रार्थ, प्रवचन र आफ्ना उत्कृष्ट रचनाहरूमार्फत् सम्पूर्ण पश्चिम एवं उत्तर भारतमा समेत प्रसिद्धि र सम्मान पाएका योगी अध्ययनपश्चात् सुरूमा गोरक्ष सम्प्रदायसम्बद्ध साहित्य एवं अन्य ग्रन्थहरूको खोजीका क्रममा नेपाल आए । नाथ सम्प्रदायसम्बद्ध ग्रन्थहरूको अन्वेषण र प्रकाशनका सन्दर्भमा भेटिएका ऐतिहासिक सामग्रीहरूबाट त्यसप्रति आकर्षित भएका योगीको भेट प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको लिपि बुझ्ने क्रममा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यसँग भयो । आचार्यबाट नेपालको वास्तविक इतिहासको अन्वेषण र प्रकाशन हुन नसकेको तथ्य थाहा पाएपछि त्यसका लागि योगी समर्पित बने । आफू मात्र होइन अरूलाई समेत प्रेरणा र उत्साह थपेर योगीले नेपालको समग्र भू-

भागको भ्रमण गरी पुरातात्त्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण, सङ्कलन, अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्दै सम्पादन गरेर इतिहासप्रकाशका रूपमा प्रकाशित गराए ।

योगी बहुआयामिक व्यक्तित्व थिए । धर्म, संस्कृति, दर्शन, पुराण, भुगोल, पुरातत्त्व एवं इतिहासप्रति उनको राम्रो दखल र विशेष अभिरूचि थियो । कुनै पनि राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि त्यसको वास्तविक इतिहासको ज्ञान हुनु नितान्त जरूरी हुन्छ भने मान्यता राख्ने योगी आजीवन विद्यार्थी एवं आजीवन पदयात्री बनेर अभीष्टको अन्वेषण र प्रकाशनमा लागे । अन्वेषण गरी सङ्कलन गरिएका सम्पादित एवं अनुवादित कृतिहरूमा मात्र होइन मौलिक कृतिहरूमा समेत योगीको ऐतिहासिक अन्वेषणप्रतिको समर्पण भाव प्रतिबिम्बित भएका छन् । योगीको पवित्र भावना बुझ्ने नेपालमा कोही पनि हुन सकेन । ऐतिहासिक गौरवको पुनरुत्थानमा लागेका योगीका प्रारम्भ गरिएका कतिपय पवित्र कार्यहरू पनि सम्पन्न हुन सकेनन् । राष्ट्रहित विपरीत भएका कतिपय कार्यहरूबाट असन्तुष्ट बनेका योगीबाट यदाकदा अभिव्यक्त हुने राजनैतिक विषयवस्तुलाई निहुँ बनाएर उनलाई नसहने, अपवित्र र स्वार्थी मनोवृत्ति भएका प्रशासकहरूले उनलाई कारावासमा मात्र राखेनन् कठोर परिश्रम साथ सङ्कलन गरिएका, उनका साथमा भएका ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक सामग्रीहरू खोस्ने र जलाउने कार्यसमेत भए । जे होस्, न्यायको मार्गबाट कदाचित् विचलित नभई जीवनको पछिल्लो समयमा विशेष गरी हिन्दुधर्म र संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बर्धनका लागि हिन्दु पुनर्जागरणको अभियानमा लागेका योगीले वि.सं. २०५९ फागुन १३ गते आफ्नो जीवनयात्राबाट सदाका लागि विश्राम लिए ।

परिच्छेद : तीन

योगी नरहरिनाथका प्रकाशित कृतिहरूको परिचय

३.१. विषयप्रवेश

योगी नरहरिनाथले नौ दशक (अठ्ठासी वर्ष)को आफ्नो जीवनकालको आठ दशक (असी वर्ष)जति समय वाङ्मय साधनामा नै बिताए । उपनयन संस्कार लगत्तै गुरू क्षिप्रानाथका सान्निध्यमा विद्याध्ययनका लागि भाषा पाठशालामा भर्ना हुन पुगेका योगीको दुई दशक (बीस वर्ष) नेपाल र भारतका विविध स्थानहरूमा प्राच्य वाङ्मयको अध्ययनमा नै बितेको थियो । वेद, व्याकरण, साहित्य, दर्शन, योग एवं आयुर्वेद जस्ता विषयहरूको विशद अध्ययन गरेका योगीले अध्ययनपश्चात् आफ्नो सम्पूर्ण जीवन धर्म, संस्कृति, इतिहास लगायत वाङ्मयका विविध पक्षहरूको अन्वेषण, अध्ययन, अनुसन्धान तथा प्रकाशनमा बिताए । वाङ्मय साधनाका क्रममा यिनै विविध विषयहरूमा आबद्ध भई योगीले आफ्नो लेखनी चलाए र जीवन समर्पित गरे । कर्म नै जीवन हो र त्यो राष्ट्र र राष्ट्रियताको लागि हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने योगीका असङ्ख्य फुटकर लेखहरूका साथै कैयौं पुस्तिका एवं पुस्तकाकार कृतिहरू छन् । योगीका कतिपय मौलिक र कतिपय सम्पादित तथा अनुवादित असङ्ख्य कृतिहरूमध्ये कैयौं प्रकाशित छन् भने कैयौं चाहिं हालसम्म पनि अप्रकाशित अवस्थामै छन् । फुर्सदको समयमा केही न केही लेखिरहन मन पराउने योगीका मौलिक तथा अनुवाद एवं सम्पादन गरिएका अनेक रचनाहरूमा मूलतः ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक एवं धार्मिक र सांस्कृतिक विषयहरूले नै स्थान पाएका छन् । विशेष रूपमा ऐतिहासिक सामग्रीका अन्वेषक र संग्राहक भएकाले उनका रचनाका विषयवस्तु पनि त्यस्तै खालका छन् । बहुभाषाविद् योगीको कलम भाषिक दृष्टिकोणले नेपाली, संस्कृत र हिन्दीमा समानान्तर रूपमै चलेको देखिन्छ ।

योगीका फुटकर रचनाहरू विशेष गरी आफैंद्वारा सम्पादन गरिएका **संस्कृतसन्देश**, **हिमवत्संस्कृति**, **नाथसन्देश**, **सरयूसन्देश**, **विश्वात्मादर्शन**, **ग्रामगरिमा** लगायतका पत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् । यस्तै विशेष गरी वि.सं. २०३० को दशकको उत्तरार्धतिरबाट सांस्कृतिक पुनर्जागरणका लागि कोटीहोम अभियानमा लागेका योगीका कतिपय फुटकर रचनाहरू त्यही यज्ञका सन्दर्भमा प्रकाशित पर्चा, पम्प्लेट आदि प्रचारप्रसारका सामग्रीहरूका रूपमा तथा प्रचारपुस्तिकाका रूपमा समेत प्रकाशित छन् । उनका कृतिहरू नेपाल, भारतका विभिन्न

स्थानहरूबाट प्रकाशित भएका देखिन्छन् । योगीका प्रकाशित मौलिक कृतिहरूका साथै अन्वेषणबाट प्राप्त पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीहरू रहेका सम्पादित एवं अनूदित कृतिहरू पनि हाल दुर्लभप्रायः बनिसकेका छन् । महत्त्व बुझ्न नसकेर वा लापरवाहीका कारण पनि नेपालको राजनैतिक, प्रशासनिक, भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं भाषिक व्यवस्था र स्वरूपलाई द्योतन गर्ने विविध सामग्रीहरूको संग्रह भएका इतिहासप्रकाश जस्ता उनका कृतिहरू वर्तमान समयमा दुर्लभ भइसकेका छन् । उनकै संग्रह र सङ्कलनलाई आधार बनाएर पुस्तक लेख्दै र प्रकाशित गर्दै आज कैयौं व्यक्तिहरू स्थापित लेखक भइसकेका छन् तर उनको संग्रहहरू कति प्रकाशित हुनै सकेका छैनन् भने कति प्रकाशित भएर पनि अप्राप्यप्रायः भइसकेका छन् । यस परिच्छेदमा योगी नरहरिनाथका प्रकाशित कृतिहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२. योगीका प्रकाशित कृतिहरू

३.२.१. दिव्य उपदेश

दिव्य उपदेशको प्रकाशन सर्वप्रथम वि.सं. २००९ सालमा भएको हो । काठमाण्डौंको केलटोल, मानमन्दिर स्थित गोर्खाली बडा वीर शिवरामसिंह (बस्न्यात)वंशधर बखतमानसिंह बस्न्यातको घरबाट पुराना कागजपत्रहरू खोज्ने क्रममा प्राप्त गरी सम्पादन गरेर कर्मवीर महामण्डलद्वारा प्रकाशित गरिएको हो । ‘काष्ठमण्डपका राजा महीन्द्र मल्लको स्थिति’ (केही अंश) समेत सँगै प्रकाशित भएको यस पुस्तिका सानो आकारमा १६ पृष्ठमा संरचित छ । योगी नरहरिनाथको इतिहासको अन्वेषण गर्ने सङ्कल्पको पहिलो प्रस्तुति हो यो । उत्तर तथा दक्षिण दुवैतिरबाट विस्तार भइरहेका दुई शक्तिशाली साम्राज्यवादीहरूको पञ्जाबाट हिमाली अधिराज्य नेपालको अस्तित्वलाई जोगाएर राख्न परस्परको वैमनस्य र फुटबाट सम्भव नहुने देखि दूरदर्शिताका साथ यहाँका भुरेटाकुरे राज्यहरूलाई मिलाउँदै एकीकरणको अभियानमा जुटेका वर्तमान नेपाल राष्ट्रका निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनाराण शाहले आफ्नो राज्यारोहणपछिको तीनदशक समय खर्च गरेर पनि विशाल नेपाल निर्माण गर्ने आफ्नो सपना अपूर्णै महसुस गरेका थिए । आफ्नो मृत्युपछि पनि एकीकरण अभियान कायमै रहोस् र आफूले सोचेको विशाल नेपालको निर्माण भएरै छाडोस् भन्ने पृथ्वीको सदिच्छा थियो । आफू अब राजकाज सञ्चालन गर्न असमर्थ भएको महसुस गरी राज्यसञ्चालनको र जीवनकै सान्ध्य प्रहरमा नुवाकोट दरबारमा भाइभारदारहरू बोलाई राष्ट्र र राष्ट्रियता संरक्षणको निम्ति भावी

सन्ततिहरूलाई समेत ज्ञान होस् भन्ने अभिप्रायले उपदेश स्वरूप पृथ्वीले भाषण गरेका थिए । यो उपदेशात्मक भाषण पृथ्वीले आफ्नो जीवनभरका अनुभवहरूलाई समेटेर जीवनको सान्ध्यप्रहरमा प्रस्तुत गरेकाले उपस्थित भाइभारदारहरूले महत्त्वपूर्ण ठानी सबैले टिपेर राखेका थिए । तर कसैले तुरुन्तै र कसैले पछि टिपेकाले यसको लेखनमा एकरूपता नहुनु स्वाभाविकै थियो । साथै फरक-फरक व्यक्तिहरूले टिपेकाले पनि शैलिगत भिन्नता समेत पर्न सक्नु सामान्य हुनजान्छ । यिनै कारणहरूले गर्दा यसको लेखन समयबारे धेरै मतहरू पाइन्छन् तापनि यसको रचनाकार चाहिं स्वयं पृथ्वीनारायण शाह नै हुन् (योगी, २०१६:८) । लेखनसमयको सन्दर्भमा योगी नरहरिनाथ लगायत अन्य इतिहासकार तथा समालोचकहरूले वि.सं.१८१८ देखि १८५९ सम्मका विभिन्न मितिहरूलाई अगाडि सारेका छन् भने अझ १८७३ वा १८८८ हुनसक्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्ने धनवज्रवज्राचार्य जस्ता प्रसिद्ध इतिहासकारहरू पनि छन् । ताना शर्मा, जगदीशचन्द्र रेग्मी लगायतले वि.सं. १८३१मै यसको लेखन भएको मानेका छन् भने नयराज पन्त, धनवज्रवज्राचार्यले त्यसभन्दा पछि मानेका छन् । योगी नरहरिनाथले वि.सं. २००९मा सर्वप्रथम प्रकाशन गर्दा १५० वर्ष पूर्वलिखित जीर्ण प्रतिबाट सम्पादित भनेर वि.सं. १८५९मा लेखिएको देखाएका छन् । दिव्य उपदेशको लेखन समय किटान गरेर भन्न सकिने अवस्था छैन तर पनि यसको लेखन र प्रकाशन समयचाहिं करिब-करिब डेढ दुई शताब्दीको अन्तरालले अन्तरित छ भन्न सकिन्छ । पृथ्वीको भाषण सुन्ने भाइभारदारहरूमध्येकै गोर्खाली बडावीर शिवरामसिंह बस्न्यातका सुपुत्र काजी अभिमानसिंह बस्न्यातद्वारा लिखित पाण्डुलिपि नै योगी नरहरिनाथले सम्पादन गरी वि.सं. २००९मा प्रकाशित गराएका हुन ।

पहिलो पटक वि.सं.२००९मा दिव्य उपदेशको मूलपाठमात्र प्रकाशित गरिसकेपछि फेरि अनुवाद सहित परिचय तथा व्याख्या, विश्लेषण समेत गरेर वि.सं. २०१६सालमा योगप्रचारिणी महासभा, गोरक्षढिला, मन्दाकिनी वाराणसी(काशी)बाट प्रकाशित गराएका छन् योगीले । यसमा सातौं पटक प्रकाशित भनेर लेखिएकाले यसभन्दा अगाडि वि.सं. २००९देखि छपटक प्रकाशित भइसकेको देखिन्छ । दिव्य उपदेशलाई विभिन्न व्यक्तिहरूले छपाएका छन् । योगी नरहरिनाथले पनि यसलाई मूलपाठ मात्र र अनुवाद सहित व्याख्या, विश्लेषण भएको गरी दुई स्वरूपमा प्रकाशित गराएका छन् भने यस बीचमा पृथ्वी जयन्तीको अवसर पारेर दिव्य उपदेशको प्रकाशन गर्ने गरेको देखिन्छ (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ :३६८) । एउटा सर्वप्रथम प्रकाशित भएका र अर्को पहिला विश्लेषणात्मक स्वरूप भएकोले दुवैको सर्वाधिक महत्त्व छ । अनुवाद सहितको दिव्य उपदेश ६४ पृष्ठको छ ।

वि.सं. २००९मा प्रकाशित भएको दिव्य उपदेशमा मूल पाठ मात्र छ । वि.सं. २०१६मा प्रकाशित भएको अनुवाद सहित भनिएको दिव्य उपदेशमा अनुवादमात्र नभई व्याख्या र विश्लेषण समेत छ । सुरूमा पृथ्वीनारायणले गोरखनाथको दर्शन पाएका कुरा र हाम्रो देशको स्थिति, स्वरूप आदिको चर्चा भएको छ भने **पृथ्वीको परिचय** भनी संक्षिप्त पृथ्वीको जीवनी विश्लेषणात्मक रूपबाट दिइएको छ । यस्तै एकीकरण गरेको सन्दर्भलाई पनि संगसंगै स्पष्ट्याइएको छ । **पृथ्वीको अर्ति** शीर्षकमा दिव्य उपदेशको स्वरूपको परिचयका साथै प्राप्ति कसरी र कहाँ भयो भन्ने बारे जानकारी दिदै दिव्य उपदेशको विश्लेषण गरिएको छ । पृथ्वीका उपदेशलाई अर्तिका रूपमा देखाउँदै त्यसभित्र भएका महत्त्वपूर्ण भावहरूका बारेमा व्याख्या एवं विश्लेषण गरेका छन् योगीले । **राष्ट्रध्वजवन्दना** शीर्षक कविता पनि यसमा छ । दिव्य उपदेशको मूलपाठ, महेन्द्र मल्लको स्थिति, परिशिष्ट भाग, दिव्य उपदेशको अनुवाद गरी यसको कलेवर पूर्ण भएको छ ।

३.२.२. इतिहासप्रकाश (अङ्क एक)

वि.सं. २०१२ साल वैशाख १ गते इतिहास-प्रकाशक-मण्डलबाट प्रकाशित भएको यो कृति संरचनागत रूपमा हेर्दा १६६ पृष्ठमा विस्तार भएको देखिन्छ । पृष्ठाङ्कनमा केही संख्या दोहोरिन गएको हुँदा वास्तविक रूपमा यो कृति १७३ पृष्ठको आयाममा विस्तार भएको छ । दोहोरिएको पृष्ठमा संख्यासँगै(क) को सङ्केत गरिएको छ । वि.सं. २०११साल कार्तिक २२ गते देखि पौष २३ गते सम्म जम्मा दुई महिना एक दिनसम्मको अन्वेषण यात्राका क्रममा सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरू हुन् यी । योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्मा ढकालले विशेष गरी नुवाकोट, गोर्खा, लमजुङ, कास्की एवं तनहुँको देवघाटपर्यन्तको अनुसन्धानात्मक यात्राको क्रममा यी सामग्रीहरू प्राप्त गरेका थिए (योगी, २०१३ : १६६) ।

इतिहास प्रकाश अङ्क-१मा सुरूमै इतिहास, पुराण पढ्ने काम महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा त्यसको पठनपाठन गर्न प्रेरणा जगाएका छन् । यसमा प्रकाशित शिलालेख, ताम्रलेख, कनकपत्र आदि विभिन्न अभिलेख एवं आदेशनिर्देश चिठीपत्रहरूबाट हाम्रा ऐतिहासिक गुण र त्यस बखतमा भएका कुराहरू छर्लङ्ग पारेको देखिन्छ । त्यसबाट राष्ट्रियताका निमित्त हाम्रा वीर पुर्खाहरूले गरेका कार्यहरू, हाम्रा वीर पुरूषहरूको चरित्र र तिनबाट परेका प्रभाव थाहा हुन्छ । यस प्रकार पहिलो अङ्कबाटै योगी महत्त्वपूर्ण काममा उन्मुख भएका देखिन्छन् । इतिहास प्रकाश भाग-१मा सङ्कलित पत्रहरूमा वीर सरदार भक्ति थापाका बारेमा जनकलाल शर्माबाट छापिएको

छ, भने मुक्तिक्षेत्रबारे योगी नरहरिनाथबाट छापिएको छ । बस्न्यातको पत्रावलीमा बस्न्यात परिवारको कामकुरा छ । वि.सं.१८७१-७२ मा भएका नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा अमरसिंह थापा र अक्टोरलोनीका सम्बन्धका बारेमा लण्डनका इण्डिया हाउस लाइब्रेरीबाट सारिएका पत्रहरूबाट थाहा हुन्छ । नुवाकोटको नौतले दरबार, सल्यानकोट, गोर्खापोखरीथोक आदिमा भएका अभिलेखहरूबाट त्यहाँको विशेषता थाहा हुन्छ । माथवरसिंह थापालाई दिइएको पत्रबाट थापा र पाँडेको बारेमा भएका मनोमालिन्य र संघर्षका कुरा थाहा हुन्छ । शाहवंशावलीबाट शाहहरूको वंशको इतिवृत्त थाहा हुन्छ भने विभिन्न स्थानका राजाहरूको नामबाट साना-साना ठाउँमा कति राजा र तिनका कति सन्तानले भोग गरेका रहेछन् भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । यसैमा प्रकाशित नयराज पन्तको 'विशालता कि सङ्कीर्णता' शीर्षक भएको लेखबाट लिच्छवी र मल्लकालिक राजाहरूले बौद्ध र हिन्दु दुवै धर्म समान रूपमा मान्ने गरेको र यसमा भेदभाव नभएको स्पष्ट देखिन्छ । यसबाट नेपालमा पहिल्यैदेखि धार्मिक सहिष्णुता रहेछ भन्ने कुराको ज्ञान हुन्छ । देवमाला शीर्षकमा २५६ देवतीर्थहरूका नामहरू सङ्कलन छन् । लमजुङ्ग जिल्लामा दुराहरूको बस्ती छ । दुरा जातिको प्रथा उल्लेख गरिदिएर त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व दर्शाएको देखिन्छ । यसमा डोटिका राजघरानाको उल्लेख छ भने बाइसी-चौबिसे राजाहरूको बयान पनि ठाउँ-ठाउँमा पाइन्छ । गोर्खावंशावली र थापावंशावलीका माध्यमबाट तत्कालीन सामाजिक परिस्थिति एवं विभिन्न व्यक्तिहरूले देशका लागि गरेका योगदानका बारेमा जानकारी हुन्छ । रणबहादुर शाह निर्वाणानन्द भई काशीबाट पत्र लेख्ने क्रममा काशीका देवदेवी र गङ्गाका नाम पुकारेको देख्दा आफू बसेका ठाउँका देवदेवीहरूको पुकारा गरी पत्र लेख्ने चलन भएको देखिन्छ । यसमा गुरुङ्ग-घलेहरूको वंशावली पनि छापिदिएकाले त्यस जातिको सांस्कृतिक संरक्षण भएको देखिन्छ । त्यस्तै हाम्रो राष्ट्रभाषा नेपालीको कविता क्षेत्रमा कमलमणि दीक्षितले पहिलो मानेका पृथ्वीनारायणको स्तुति भएको कविता कास्कीकोट चिलिमेडाँडाका मुखिया कालीका पुजारी बलबहादुर राना मगरको घरमा भेटी यस अङ्कमा योगी नरहनिथ र जनकलाल ढकालले छपाएर राष्ट्रभाषा नेपालीको गरिमामय इतिहासको क्षेत्रमा ठूलो काम भएको छ । सुवानन्ददास लिखित यस कविताले नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण ठाउँ लिएको छ । यसका अर्थका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान समालोचकहरूको मगज खिचिएको छ । यस्तो महत्त्वपूर्ण इतिहासप्रकाशको पहिलो भागको प्रकाशनबाट राष्ट्रका ज्योतिलाई प्रकाशित गरी राष्ट्रवैभव बढाउने काममा अघि बढ्न सबैलाई प्रेरणा प्राप्त भएको देखिन्छ ।

अनुसन्धानात्मक यात्रामा प्राचीन भन्दा प्राचीन सामग्रीहरू समेत प्राप्त भएका छन् भने ती सामग्रीहरूमा भाषिक दृष्टिकोणले संस्कृत, संस्कृत मिश्रित नेपाली, प्राचीन नेपाली तथा क्रमिकरूपमा विकसित हुँदै गएको समकालीन नेपाली भाषाको स्वरूप पाइन्छन् ।

३.२.३. इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग एक)

इतिहास-प्रकाशक-मण्डलको प्रकाशनको निरन्तरता स्वरूप यो ग्रन्थ वि.सं. २०१३ सालमा इतिहास-प्रकाशक-सङ्घबाट प्रकाशित भएको हो । इतिहास-प्रकाशक-मण्डल नै दोस्रो अङ्कको प्रकाशनदेखि इतिहास-प्रकाशक-सङ्घ भएको हो (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:३२८) । दोस्रो अङ्कलाई क्रमशः एक, दुई, तीन गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ ।

आयामका दृष्टिले प्रस्तुत कृति २२४ पृष्ठमा संरचित छ भने सुरूका ३०-३२ पृष्ठमा विविध ताम्रपत्र, शिलालेख लगायतका अभिलेखका साथै मूर्तिका चित्रहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । अङ्क दुईका दोस्रो भागका ३२१ देखि ३८४ सम्मका पृष्ठहरू पनि यसकै अन्त्यमा छन् । यसका सुरूका ४४ पृष्ठहरूमा कर्णाली प्रदेशको मनोरम भौगोलिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी इतिहासप्रकाशक सामग्रीहरूका चित्रहरू समावेश गरिएका भागहरू समेत यसमा जम्मा ३२० पृष्ठ रहेको देखिन्छ । अत्यन्त विस्तृत र सम्पूर्ण पक्षहरूलाई समेटेर कर्णालीको परिचय दिइएको छ । कर्णाली अञ्चलको भू-नदी स्थिति, वनजङ्गल, पहाड, खोलानाला, प्रसिद्ध तीर्थस्थलहरू, यातायात, अन्नबाली, पानी, ऐतिहासिक भग्नावशेष चिह्नहरू, प्रशासनिक स्थिति, कर्मचारीसंख्या, सरकारी सामग्रीहरू, मेला, जात्रामात्रा, यातायातका साथै आवतजावत गर्दाको क्रम आदिबारे बृहत्तम परिचय दिने उद्देश्यले लेखिएको कर्णाली प्रदेश शीर्षकको लेख अत्यन्त गहन र सान्दर्भिक छ । वि.सं. २०१२ साल असार १० गते देखि पौष ८ गतेसम्म इतिहास परिशीलनार्थ पर्यटन गरिएका कर्णाली प्रदेशको संक्षिप्त भूगोल हो यो (योगी, २०१३:४४) ।

विभिन्न अभिलेखहरू र यात्रावृत्तान्तका साथै कर्णाली अञ्चलमा बसोबास गर्ने विभिन्न थर भएका मानिसहरूको वंशावलीहरू समेत समावेश भएको यसको सुरूमा आदित्यवंशी सिंजाधिराज पृथ्वीमल्लदेवका र तिनका शासनकालका अभिलेखहरू छन् । संस्कृत भाषामा मात्र भएका अभिलेखहरूका साथै संस्कृतबाट सुरू भई नेपाली भाषामा लेखिएका अभिलेखहरू पनि छन् ।

लामो समयसम्म गरिएको विकट कर्णाली क्षेत्रको यात्राका क्रममा योगीले अन्वेषण गरी सङ्कलन गरेका सामग्रीहरू यसमा प्रकाशित भएका छन् । यसको अवलोकनबाट योगीको नेतृत्वमा भएको टोलीले कर्णाली अञ्चलमा पूर्णतः एकचित्त भई अनुसन्धान गरेको देखिन्छ । सुरुसुरुमा कर्णाली प्रदेशको भौगोलिक बयान र जुम्लाको अठार दराको कुरा छ । यात्रावर्णनबाट कर्णाली क्षेत्र ऐतिहासिक रूपमा धनी भए पनि सुविधामा ज्यादै कम भएको क्षेत्रका रूपमा देखिन्छ । कर्णाली प्रदेशभित्रै दुल्लू, दैलेख, अछाम पनि समावेश भएको हुँदा त्यहाँको भौगोलिक बयान पनि यसमा पाइन्छ । यस प्रदेशका पृथ्वीमल्लदेव ज्यादै प्रतिभाशाली राजा हुन् । उनका कनकपत्रबाट त्यस बेलाका ऐतिहासिक रीतिस्थिति थाहा हुन्छ । उनी विद्वान र कुशल राजानीतिज्ञ थिए । उनका दुई राजधानीमध्ये एक सिँजानगर (जुम्ला) र अर्को दुल्लू हो । राजाले भर्ता (जुम्ला)को लेक काटेर समयसमयमा दुल्लू गई शासन गर्दथे । त्यस समयका पत्रहरूमा बट्टीनाथ र मुक्तिनाथ नाम हुँदा ती दुई क्षेत्रभित्र सिँजाली राजाको प्रभाव रहेछ भन्ने बुझिन्छ । यसबाट जुम्लाका परम्परा र रीतिरिवाजका बारेमा प्रशस्त ज्ञान हुन्छ । यसमा जुम्ला खलङ्गामा स्थापित चन्दननाथ र बटुकनाथ भैरवमन्दिरको विस्तृत वर्णन र त्यहाँका सामानको एक-एक वस्तुको सूक्ष्म बयान छ । दुल्लूका थर, बाइस पाखा एवं जुम्लाका राज्यव्यवस्थाका कुरा उल्लेख छन् । यसमा प्रकाशित त्यहाँका तत्कालीन पत्रहरूबाट तत्कालीन सामाजिक गतिविधि मात्र होइन नेपाली भाषाको प्राचीन स्वरूप र त्यसमा पनि समयसमयमा नेपाली भाषा कसरी परिमार्जित हुँदै आएको रहेछ भन्ने कुरा थाहा हुन्छ ।

३.२.४. इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग दुई)

योगी नरहरिनाथको सम्पादन र इतिहासप्रकाशक संघको प्रकाशनमा वि.सं. २०१३ सालमा प्रकाशित इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग दुई) कर्णाली अञ्चलको विभिन्न मन्दिर र अभिलेखको तस्वीरबाट सुरु भएको छ । इतिहास प्रकाशन कार्यमा आर्थिक एवं सहभागीका रूपमा सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूको समेत नाम उल्लेख गरिएको छ । अर्काको सहयोगको महत्त्व बुझेका योगीले सबैको नाम उल्लेख गरी सहयोगीप्रति कृतज्ञताको भाव देखाएर आफ्नो इमान्दारीपनाको प्रकटीकरण गरेका छन् ।

आयामका दृष्टिले दोस्रो भाग जम्मा ४८० पृष्ठमा विस्तार भएको छ । सुरुका ३० पृष्ठ राष्ट्रियध्वजा लगायत विविध अभिलेखहरूका चित्रहरूले सजिएको छ भने अभिलेखहरू सङ्कलन गर्दा साधारण र स्थानीय जनजीवनबाट प्राप्त सहयोग एवं हौसलाका साथै प्राप्त सामग्रीहरूको

महत्त्वका बारेमा अरू २६ पृष्ठसम्म लेखिएको छ । त्यस्तै पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशको केही अंशका साथै नुवाकोट भैरवीको रणबहादुर शाह र बहादुर शाहको संयुक्त कनकपत्रको अनुवादको उल्लेख गरेर आठ(८) पृष्ठ खर्चिएको देखिन्छ । यसरी छुट्टाछुट्टै विषयवस्तुहरू समावेश गरिएका जम्मा ६४ पृष्ठ प्रारम्भिक भागमा छ भने बाँकी ४९६ पृष्ठ मूल भागमा समेटिएको छ । योगीले स्वयं जानकारी गराए भैं सम्पादनमा पर्याप्त समय नभएकै कारणले होला छुट्टाछुट्टै भागमा वर्गीकरण गरेर सामग्रीहरूलाई विभाजन गर्न खोजिएको भए पनि त्यो सम्भव हुन नसकेको देखिन्छ । अङ्क दुई अन्तर्गत तीनवटै भागहरूको प्रकाशन एउटै वर्षमा गरिएको छ र ती छुट्टाछुट्टै भागमा एउटा भाग उल्लेख गरिएका सामग्रीहरू पृष्ठाङ्कन सहित अर्को भागमा पनि परेका छन् । दोस्रो भागका २८५ देखि ३२० सम्मका र ३८५ देखि ४९६ सम्मका पृष्ठहरू तेस्रो भागमा परेका छन् । त्यस्तै ३२१ देखि ३८४ सम्मका पृष्ठहरू पहिलो भागमा नै समाविष्ट छन् । यसै गरी पहिलो भागको कर्णाली परिचय अन्तर्गत पृष्ठ ३७मा दुल्लुका दराहरूका बारेमा लेख्ने क्रममा छुटेका अंशहरू फेरि तेस्रो भागमा समावेश गरिएको छ । दैलेख अछामका दराका गाउँहरू तथा चिङ्गाडदरा, कट्टीदरा लगायत १३ वटा दराका बारेमा तेस्रो भागमा पहिलो भागको शेष भन्दै पुनः थपिएको छ । यसरी हेर्दा यस अङ्कका तीनै भागहरूलाई छुट्टाछुट्टै पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित गरिएको भए पनि सबै मिलाउँदा मात्र पूर्ण जस्ता देखिन्छन् । सबैभन्दा बढी दोस्रो भाग उल्लेख गरिएका पृष्ठाङ्कन सहितका सामग्रीहरू पहिलो र तेस्रो भागमा परेका छन् ।

प्राचीन अभिलेखहरूबाट धर्म, देवता, धारणा, आचार-विचार, भाषा साहित्य, प्रजाको अधिकार, राज्यव्यवस्था, भेषभूषा, यातायात, भूमिव्यवस्था, वर्णमाला, नीतिनियम, राष्ट्रसञ्चालन, तत्कालीन अवस्थामा विकसित राजा-प्रजाबीचको सम्बन्ध, सामाजिक व्यवस्थाहरूबारे जानकारी हुन्छ भन्ने विज्ञप्तिका साथ सुरू गरिएको यसको मुख भागमा चीन विजयका उपलक्ष्यमा गोरखाधीश श्री ५ रणबहादुर शाह र श्री ५ युवराज बहादुर शाहले नुवाकोट भैरवीका देवलमा राखेको कनकपत्र पनि समावेश गरिएको छ । संस्कृतभाषामा लेखिएको यस अभिलेखमा देवीको भावपूर्ण स्तुति, श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको स्मृति, राज्यको सीमा, चीनको आक्रमण र परिणाम तथा भैरवीलाई सुनौला छाना र ढोका चढाएको संक्षिप्त वृत्तान्त छ । त्यस समयमा गोरखा राष्ट्रले विविध तर्फबाट आर्जन गर्दै गएको समृद्धिका साथै नीतिज्ञ, वीर बहादुर शाहको स्पष्ट योग्यता झल्कन्छ ।

यस भागमा विभिन्न समयका राजादेखि लिएर भाइभारदार लगायत सर्वसाधारण व्यक्तिहरूसँग सम्बद्ध भएका पत्रहरू, लालमोहर, रूक्का (अस्थायी लालमोहर सरह), ताम्रपत्राभिलेख, शिलालेख जस्ता ५४६ वटा सामग्रीहरूका साथै जग्गा विर्ता दिएका प्रसङ्गहरू, जग्गाको ठेक्का दिँदाको स्थिति, शक्तिको विकेन्द्रीकरण स्वरूप जिम्मावाल, गाउँमुखिया, अमाली आदिको व्यवस्थाका साथै अधिकारको प्रत्यायोजन कसरी गरिएको थियो भन्ने कुराहरू समेत स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । राजा राजेन्द्रको पालामा काजी माथवरसिंह थापाको ठेकस्थितिमा भू-व्यवस्थासम्बन्धी राम्रो स्थिति बाँधेको देखिन्छ । बाँझो-पर्ती जोतेमा जनताले तीन (३)वर्षसम्म कर बुझाउन नपर्ने र चौथो वर्षबाट मात्र अमालीमार्फत् बुझाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ भने किस्ताबन्दीद्वारा पनि कर बुझाउन सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । विशेष गरी २२ पाखा (षा) जुमलाका १८ वटै दरालाई ठेकस्थिति गरिएको यस्ता लालमोहरहरू छन् (योगी,२०१३:२८४) ।

गोर्खालाई पठाएको चीनको बादशाहको छाप लागेको पत्रमा दुई देशबीच भएको सम्झौताको पालन गर्न आग्रह गरिएको छ भने पशुपतिनाथका भित्री ढोकाका तोरणको रजतपत्रहरूमा राजा रणबहादुर शाह, गीर्वाणयुद्ध विक्रम तथा ललितत्रिपुरासुन्दरी (रानी) र गीर्वाणकी बहिनी विलासवतीले पशुपतिनाथका चरणमा तोरण, ढोका लगायतका सामग्रीहरू चढाएको विवरणहरू उल्लेख छ ।

पहिलो भाग उल्लेख गरिएको तर दोस्रो भागमै राखिएको २२ थर २२ पाखा जुम्ला राज्यव्यवस्था (सुर्तिसाइको साँध वीरभद्रसाइको रेष)मा जुम्ला राज्यका बारेमा विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । युद्धको वर्णन, वि.सं. १९११को पत्रशैलीका साथै जुम्ला खाडा राज्यका रास्कोटी राजा मलय वर्माको खाडाप्रकाश निकै रोचक छ । राजाले पहिला इन्द्रको छाप, त्यसपछि चौरासी सिद्धका छाप र त्यसपछि विष्णु, शिव आदि देवताहरूको छाप पाएर वंशपरम्पराले शासन गर्दै आएको कुरा उल्लेख छ । वि.सं. १७०५को जुम्लाको लेख्यभाषा निकै आधुनिक बनिसकेको देखिन्छ । लागि, निमित्त भन्ने अर्थमा जिए, त्यसको ठाउँमा तो, ख को ठाउँमा ष जस्ता प्रयोगहरू पाइन्छन् । जस्तै मेरा जिए ढपारो मैलो मार्दा तोसित सलिंगदो भनि । (योगी,२०१३:३३१) ।

यी बाहेक जुम्लाका राजाहरूका वंशावलीका साथै त्यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न थरहरूका वंशावलीहरू समेत समावेश गरिएको यस भागमा बढी महत्त्वपूर्ण हुने खालका

सामग्रीहरूदेखि सामान्यजस्ता लाग्ने सामग्रीहरू पनि समाविष्ट छन् । साना ठूला, महत्त्वपूर्ण तथा सामान्य सबै खाले सामग्रीहरू समावेश गर्नुमा चाहिँ योगी लगायत सम्पादनमा भएका सबै व्यक्तिहरूको ऐतिहासिक सामग्रीप्रतिको मोह कारणका रूपमा देखिन्छ । लिखित रूपमा प्राप्त सबैखाले सामग्रीहरूलाई प्रकाशित गर्दा जनअभिरूचि बढ्छ र जानकारीमा आएपछि सबै सामग्रीहरूको उचित संरक्षणका साथै मूल्याङ्कन समेत हुन्छ भनेर यथासम्भव सबैखाले प्राप्त सामग्रीहरूलाई स्थान दिएको देखिन्छ ।

समग्रमा भन्दा यसमा स्थानको नाम र कर्मबाट थर बनेको सूची दिई अनुसन्धानमा अगाडि बढ्दै पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशबाट केही कुरा राखिएको छ । नेपालका महत्त्वपूर्ण कनकपत्रहरूमध्ये यसमा प्रकाशित नुवाकोट भैरवस्थानको रणबहादुर शाह र बहादुर शाहको कनकपत्र पनि एक हो । पृथ्वीनारायण शाहलाई सम्झना गर्दै नेपालको समृद्धिमा नेपाल-चीन सङ्ग्रामपछि नेपाल विजयी भएको र गङ्गा साँध लगाएको कुरा यसमा छ भने यौवनलीलामा मस्त हुने रणबहादुरको बानी र बहादुर शाहको असल बुद्धि र योग्यता पनि यसबाट झल्किन्छ । शाहकालमा भारदारहरू र राणाहरूबाट विभिन्न मितिमा लेखिएका पत्रहरू सङ्कलित छन् । ती पत्रहरूबाट नेपाललाई एकतासूत्रमा बाँध्न भारदार र राजाहरूले गरेको श्रम र व्यवस्थाबाट कसरी देश अघि बढेको रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । भैरवनाथ, मालिका, चन्दननाथलाई पुकारेर जुम्लाको मध्य, गमदराका गाउँ-गाउँका मुखियाहरूलाई सम्बोधन गरेर ठेकस्थितिको बन्दोवस्त गरेको देखिन्छ । यसरी हालको मुगु जिल्लालाई सङ्गठित गर्न विभिन्न आर्थिक, प्रशासनिक तथा सामाजिक व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

३.२.५. इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग तीन)

योगी नरहरिनाथको सम्पादन र इतिहास-प्रकाशक-संघको प्रकाशनमा वि.सं.२०१३ सालमा प्रकाशित यस भागको सुरुमा ग्रन्थ प्रकाशनार्थ सहयोग दिने राजा महेन्द्रदेखि एक मोहोर दिने व्यक्तिसम्मको नाम उल्लेख गरिएको छ । यसको अगाडिका भागमा प्राप्त सामग्रीहरूसँग सम्बद्ध क्रियाविशेषणहरूको सूची समेत दिइएको छ । नेपाली भाषामा मीठो शैली र भाव बुझाउने नेपालीमा भएको क्रियाविशेषणको सूची दिएर व्याकरणलाई टेवा दिइएको छ । यस्तै पृष्ठ १००सम्म प्राप्त ऐतिहासिक मूर्तिहरू, ताम्रपत्र, ताडपत्र, शिलालेख, मुद्रा तथा महत्त्वपूर्ण चोक, दरबारका कलाहरू तथा ऐतिहासिक महत्त्व दर्शाउने खालका कलात्मक चित्रहरू छन् । यसमा भएका काठमाण्डौ उपत्यकाका मन्दिर, राजाहरू र

भारदारहरूको तस्वीर तथा मुद्राभिलेखहरू र कर्णालीप्रदेशका मन्दिरहरूको तस्वीरबाट निकै ज्ञान हुन्छ । कर्णालीप्रदेशका केही पत्रहरू मात्र समावेश गरी नेपाल राष्ट्रका अरु राजा र भारदारहरूबाट लेखिएका विभिन्न स्थानका पत्रहरू, बन्दोवस्तीको व्यवस्था र धर्मकीर्तिहरूको अभिलेखहरू समावेश गरिएको छ । यसमा संस्कृत भाषामा भएका महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरूको नेपाली अनुवाद समेत दिएर निकै सहानीय काम समेत भएको देखिन्छ ।

विस्तारका दृष्टिले तेस्रो भागको संरचना ६२३ पृष्ठमा भएको देखिन्छ तर वास्तविक रूपमा यसमा त्यति विस्तृत स्वरूप भेटिँदैन । यसको आवरण पृष्ठको भित्री भागमा आलोक शीर्षकको सानो अनुच्छेदात्मक लेखमा सर्वाङ्गीण इतिहासका निम्ति सर्वप्रथम अशेष रूपमा मौलिक सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्ने र त्यसपछि मात्र शृङ्खलाबद्ध गर्न सकिने हुनाले काँच र मणि एउटै सूत्रमा उन्नुपरेको यथार्थता र बाध्यतालाई दर्शाउँदै संग्रह गरिएका प्रत्येक सामग्रीहरू ६३ भन्दा अधिक भागमा मात्र प्रकाशित हुनसक्ने र प्रत्येकको पूर्वापर सम्बन्ध रहने हुनाले अनुसन्धाताहरूले आद्यन्त परिशीलन गरे मात्र कुनै तथ्यमा पुग्न सकिने अन्यथा एकाङ्गी भ्रान्तिहरू मात्र हुने कुराको उल्लेख गरिएको छ । यसरी योगीकै भनाइ अनुसार सङ्कलित सम्पूर्ण सामग्रीहरूलाई प्रकाशित गराएर मात्र अनुसन्धान सुरु गर्नुपर्ने र त्यसपछि मात्र निष्कर्ष निकाल्न सकिने कुरा देखिन आउँछ । वि.सं. १५५०(शाके १४१५) देखिका गोर्खा र लमजुङका राजाहरूको वंशावली र राज्यशासन काल उल्लेख गरी सुरु गरिएको ४१७ पृष्ठबाट मात्र तेस्रो भाग सुरु भएको देखिन्छ किनभने ४१८ पृष्ठदेखि दोस्रो अंश तेस्रो भाग भनेर उल्लेख गरिएको छ । त्यसभन्दा अगाडि १०० पृष्ठसम्ममा चित्रहरू उल्लेख गरेपछि दोस्रो अङ्क दोस्रो भाग उल्लेख गरिएका २८५ देखि ३२० सम्मका र ३८५ देखि ४१६ सम्मका पृष्ठहरू छन् । ४१६ पृष्ठमा पाठ पूर्ण भएको छ र ४१७ पृष्ठबाट भिन्नै शीर्षकको उठान हुनुले ४१७ बाटै तेस्रो भाग सुरु भएको हो भन्न सकिन्छ तर पनि दोस्रो अङ्क, तेस्रो भाग भएको १०० पृष्ठसम्म छुट्टै भेटिनुले शङ्का जन्माउँछ । साथै तेस्रो भाग उल्लेख गरेर पनि भाग १ को २७ पृष्ठको शेष भनेर दुल्लूका दरापछि छुटेका दैलेख र अछामका १३ दराका वर्णन पृष्ठ ४५९ देखि ४६२ सम्म गरिएको छ । यस्तै भाग एककै २२४ पृष्ठपछिको शेषभाग (यात्राक्रमको) ४६८ पृष्ठबाट ५०२ पृष्ठसम्म छ । तेस्रो भागमा दोस्रो अङ्कको पहिलो र दोस्रो भागका अवशिष्ट सामग्रीहरूलाई नै बढी रूपमा समावेश गरिएको छ ।

गोरखा वंशावलीका साथै गोरखा राज्य किन बढ्यो ? भन्ने सन्दर्भमा गोरखाका राजा रामशाहद्वारा राज्यव्यवस्थाको लागि बाँधिएका स्थितिहरूको समेत उल्लेख गरेर सुरू गरिएको यस भागमा गोरखाबाट नेपाल अधिराज्यको विस्तार र एकीकरण कहिले-कहिले कहाँ-कहाँ र कसरी-कसरी भयो भन्ने सन्दर्भका पृथ्वीनारायण शाह, सिंहप्रताप शाह, बहादुर शाह, राजेन्द्रलक्ष्मी, रणबहादुर शाह आदि राजनेताहरूका समयमा भएका युद्ध र विजय प्राप्तिबारे विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ । युद्ध र विजयको वर्णनमा विजय भएको समयको लगन (विशेष समय)को समेत उल्लेख गरिएको छ । विभिन्न मन्दिरहरूसम्बद्ध शिलालेखहरू पनि समावेश गरिएको यस भागमा भाग एकमा वर्णन गरी शेष रहेको यात्राक्रमको रोचक वर्णन गरिएको छ । दैलेख अछामका चिङ्गाडदरा, कट्टीदरा लगायत १३ वटा दराहरूको वर्णन गर्ने प्रसङ्गमा कुन थर कहाँबाट निस्केको हो भन्ने तथ्यको उल्लेख गरिएको छ । गाउँको नामकरण शैलीबाट तत्कालीन भाषा र सभ्यता तथा भूगोलबारे जानकारी गर्न सजिलो हुने देखिन्छ ।

अवतरणिका शीर्षकमा कर्णाली प्रदेश एवं प्राप्त सामग्रीहरूको स्वरूप र परम्पराको गम्भीर विश्लेषण छ । अभिलेखहरूको प्रक्रम मङ्गलाचरण (सुरूमा ॐ स्वस्ति)बाट सुरू गर्ने शैली वैदिक शैली हो भन्दै त्यहाँको तत्कालीन सामाजिक व्यवस्था र साहित्यलाई वैदिक सभ्यता र संस्कृतिसँग तुलना गरेर हेर्न खोजिएको छ । भाषा पनि वैदिक भाषाबाट परिणत भएको र कालक्रमले वैदिक शैलीले लोकगीतको रूप लिएको कुरा योगीले गरेका छन् । विश्लेषण शास्त्रीय र मनोगत दुवै पाराको छ । लिखित साहित्य र सामग्रीहरूबारे मात्र नभई श्रुतिपरम्पराबाट प्रवाहित न्याउली लोक साहित्यहरूबारे पनि गहिरो अध्ययन गरी अनुसन्धानात्मक लेख प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा कर्णाली प्रदेशका लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण न्याउला गीत समावेश गरिएको छ । साधारणतः १४-१५ अक्षर भएको गीतको पूर्वाद्धमा प्रकृतिका वाज, जूनकिरी, भ्याउँकिरी, न्याउला-न्याउली, नदीनाला एवं स्थान-स्थानका प्रकृतिका मनोहर रूप राखी सम्बोधन गरिएको छ भने परार्धमा सामयिक प्रकरणको उल्लेख छ, श्रुतिमनोहर छ । समय र पात्र अनुसार एकै पद्यमा पनि निकै अर्थ लाग्छन् । काव्यका विभिन्न अलङ्कारहरू (रूपक, श्लेष, उपमा आदि) समावेश गरिएका छन् । हाट, मेला, तीर्थ, यात्रा, छैंटी, न्वारन, व्रतबन्ध, विवाह आदिमा यो गीत गुञ्जिन्छ । आकर्षक र मनोहर ध्वनिमा गीत गाउनेले आफ्नो सुख, आनन्द, विरहव्यथा पोखिरहेका हुन्छन् । गीतमा भावविभोर भई भावनाहरू पोखिरहेका देखिन्छन् ।

न्याउली गीतलाई वैदिक पदक्रमसँग तुलना गरेर हेरिएको छ । विश्लेषण गर्ने क्रममा योगीले भनेका छन्- कालक्रमले वैदिक शैलीले लोकगीतको रूप लिएको छ, त्यसका अनेक शाखामध्ये न्याउली र भाषा भन्ने दुई शाखा छन् । जनसामान्य दुरूह मर्मज्ञवेद्य रागका वर्णामृत प्रलम्ब लयलाई न्याउली भनिन्छ । जनसाधारण वेद्य लघु लयलाई भाषा भनिन्छ । प्रधान ध्वनिका अवसानमा न्याउलै भन्ने उपधान लाग्नाले न्याउला गीत भनिएको हो । कोकिलभन्दा मधुर कण्ठको न्याउलो न्याउली भन्ने पंक्षीको जात कर्णालीमा छ । वसन्तमा रन्को लाग्छ । ऐतिहासिक सामग्रीको अनुशीलनार्थ वि.सं. २०१२मा कर्णाली प्रदेशमा जाँदा न्याउला गीतले छाप पारेकाले वैदिक छन्दसँग तुलना गरेका हुन् योगीले (योगी, २०१३:५०३) । यसमा पृष्ठ ५०६ देखि ५४२ सम्म (३६ पृष्ठको) न्याउला गीतलाई समावेश गरिएको छ ।

यसैगरी यसमा श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहका पालामा बाइसी-चौबीसी राज्यहरूको स्थिति तथा गुठी, मन्दिर आदिलाई जोगी, सन्त महन्तका जिम्मा दिँदा गराइएका लालमोहर, रूक्का लगायतका अधिकारपत्रहरूका साथै सिद्धाचल मृगस्थली गोरक्षपीठ एवं मनकामना मन्दिरका द्वारको शिलालेख र संस्कृत भाषामा लेखिएको राजवंशावलीको प्रशस्ति र इतिहास भएको गोरक्षाधीशचम्पू (१०४श्लोक, गद्य-पद्य मिश्रित) पनि समाविष्ट छन् । यस्तै कर्णाली प्रदेशका शब्दकोश (तद्भव) पनि यसमा राखिएको छ ।

त्यसताका पण्डित तथा भारदारहरूले पनि पशुपतिमा कीर्ति राख्ने गरेको देखिन्छ । प्रसिद्ध मन्दिर पशुपतिको भित्री दक्षिण ढोकाका कोटाल बनाउँदा पण्डित वाचस्पतिका छोरा जयदेव र दिव्यदेवले वि.सं. १९५३ साल माघ शुदी ५ रोज ७ मा चढाएको चाँदीको अभिलेख छ । त्यस्तै डिठ्ठा श्रीकृष्णले वि.सं. १९८६ मा उत्तर ढोकामा कोटाल बनाएका छन् भने वि.सं. १८७१ मा अमरसिंह थापाले आफ्ना ४ पत्नी, १० छोरी, १० नाति र आफ्नो समेत नाम उल्लेख गरी भित्री उत्तर द्वारको चाँदीको तोरण चढाएको अभिलेखमा उल्लेख छ । यस्तै गरेर भित्री दक्षिण ढोकामा नासादारूमा भएको चाँदीको अभिलेखमा गुरूका छोरा वाणीविलास पण्डितले वि.सं. १८७०मा गोरखेश्वर गीर्वाणयुद्धलाई स्मरण गरी, पण्डित शक्तिबल्लभ अर्ज्यालका भाइ राधाबल्लभले आर्यतीर्थमा पशुपतिनाथ प्रीति गरी सुनचाँदीको दक्षिण ढोका बनाउन मृत्युशैयामा छ हजार सङ्कल्प गरेका थिए । उनका चार पत्नीहरू सहगामिनी भएकाले गुरूभक्त तीन जनाले पछि बनाइदिएको उल्लेख छ । त्यस्तै पशुपतिनाथको दक्षिण, बाहिरी द्वारको तोरण भीमसेन थापाले बनाएको उल्लेख छ । यस्तै यसमा अछामी राजा ण्डाल, ठकुरी, भण्डारी आदि

विभिन्न वंशावली पनि छन् । यसमा लम्जुडे राजाहरूले र गोर्खाली राजाहरूले भोग गरेका वर्षहरू पनि उल्लेख गरिएको छ । यसको महत्त्वपूर्ण अंश राम शाहले बाँधेको स्थिति हो । यस अन्तर्गत मुख्य २६ स्थिति छन् । त्यस बखतमा जति समय राखे पनि १० वर्षभन्दा बढीको व्याज नलिने गरी नगदीमा दोब्बर, अन्यमा तेब्बरभन्दा बढी लिन नपाउने गरी गरिएको आर्थिक व्यवस्था ज्यादै विचार गरी राखेको देखिन्छ । अहिले पनि त्यही व्यवस्था छ । त्यस्तै वनजङ्गल बनाउनु, बाटा पँधेरामा रूख लगाउनु भनी वनसंरक्षणको लागि महत्त्वपूर्ण व्यवस्था छ । रूख काट्नेलाई एक रूपियाँ जरिवानासम्म तोकिएको छ । पशुपंक्षीको लागि गौचरन राख्नु, राजवंशलाई विशेष संरक्षण गर्ने पाँडे, पन्थ, अर्ज्याल, खनाल, राना र बोहरालाई ६ थर घोषणा गरी राज्यसञ्चालनको महत्त्वपूर्ण जिम्मा दिइएको छ । यस प्रकाशमा रणबहादुर शाहको पालामा भएका लडाइँ र त्यस बखतका घटनासम्बन्धी पत्रहरू छन् । नेपाल-चीन युद्धको विस्तृत बयान छ । केही भारदार र तिनका बयान भएको चित्लाङ्को शिलालेखको उल्लेख छ । पशुपतिनाथ र गोरक्षपीठका कुराहरू धेरै ठाउँमा छन् । त्यस्तै महत्त्वपूर्ण पत्रहरूमध्ये जङ्गबहादुरले माथवरसिंह देखि विभिन्न व्यक्तिहरू मारेको श्री ५ राजेन्द्रको पञ्जापत्र पनि छ ।

समग्रमा इतिहासप्रकाश अङ्क दुईका १, २ र ३ सबै भाग मिसाएर हेरेमा मात्र केही पूर्णताको अनुभव हुन जान्छ । बाह्यस्वरूप छुट्टाछुट्टै पुस्तकाकार रूपमा देखिए पनि आन्तरिक दृष्टिबाट यी तीनै भागहरूमा सङ्कलित सामग्रीहरूलाई हेर्दा पृथक्-पृथक् रूपमा भन्दा सम्पूर्णतामा हेरेमा मात्र पूर्णता प्राप्त हुन्छ ।

३.२.६. हिमवत्खण्ड

अठार पुराणहरूमध्ये सबैभन्दा ठूलो पुराण स्कन्दपुराण हो । यसमा एकासी हजार एकसय (८१,१००) श्लोकहरू छन् (श्रीमद्भागवत, १२।१३।) । स्कन्दपुराणका विभिन्न खण्डहरूमध्ये मेरूखण्ड अन्तर्गतको एक खण्ड हो हिमवत्खण्ड । हिमवत्खण्डमा बाह्र हजार पाँचसय बाह्र (१२,५१२) श्लोकहरू छन् (योगी, २०१३ : ३५०) ।

हिमवत्खण्ड योगी नरहरिनाथको संयोजकत्वमा सम्पादित एवं प्रकाशित कृति हो । यसको सम्पादनमण्डलमा योगी नरहरिनाथ लगायत पं. लोकराज सत्याल, पीर महन्त चन्द्रनाथ योगी (योगप्रचारिणी महासभा गोरक्षटिल्ला काशी) र मु. लक्ष्मीनारायण चौडिलागाईको नाम उल्लेख गरिएको छ भने हिमवत्खण्ड (मूल) को अनुवाद पं. राधानाथ लोहनी, पं. दीनानाथ

अधिकारी, पं. पद्मप्रसाद भट्टराई, पं. कृष्णप्रसाद भट्टराई लगायतका अनेक विद्वानहरूले गरेका हुन् । अनुवाद खण्डमा निश्चित अंशका अनुवादकका नामहरू पादटिप्पणी मार्फत् स्पष्टरूपमा उल्लेख गरिएका छन् । कतिपय भागमा अनुवादकर्ताको नाम प्राप्त हुन नसकेको कुरा पनि सुरुमा हिमवत्खण्डानुवादकगणमा अनुवादकहरूको नाम दिने सन्दर्भमा उल्लेख गरिएको छ । सुरुतिरै पुस्तक प्रकाशनका विविध सन्दर्भमा सहयोग गर्ने सहयोगीहरूको नामावलीको उल्लेख र यथासम्भव पाठभेदको समेत दिग्दर्शन गरिएको छ ।

पर्वतहरू पृथ्वीका पालक, पोषक र रक्षक हुन् । ठूला पर्वत नभएका ठाउँमा वनस्पतिहरू कम हुन्छन् र जलवर्षण पनि कम हुन्छ या हुँदैन । त्यहाँ नदी पनि हुँदैनन् र मरुभूमि हुन्छ । चीन र भारतको मध्यभागमा हिमालय पर्वत नभएको भए यो मध्यभाग मरुस्थल नै हुने थियो । हिमवान्का अञ्चल वा हिमाञ्चलमा शीत, उष्ण र समशीतोष्ण गरी भौगोलिक रूपमा मुख्यतया तीन प्रदेश छन् । यही विविध भागबाट आर्ष सभ्यताको विकास भएको हो । प्रस्तुत ग्रन्थमा यसै हिमवत् पर्वतको मौलिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक र धार्मिक परिचय हुनाले यसको हिमवत्खण्ड भनी नामकरण भएको हो । यसको वर्णनीय विषय कैलाश मानसरोवरको पूर्व-पश्चिम तटबाट निस्केको ब्रह्मपुत्र र सिन्धुनदको मध्यवर्ती हिमालय हो । विशेष वर्णन कामरूपदेखि बदरीनाथसम्म, त्यसमा पनि कौशिकी गण्डकी प्रदेश सहित विशेष वर्णन नेपालको छ । कामाख्या माहात्म्य, कौशिकी माहात्म्य, नेपालमाहात्म्य, गण्डकीमाहात्म्य लगायतका परिच्छेदहरू यस खण्डमा छन् । हिमालय पर्वतको दक्षिण काखमा अवस्थित आर्ष तपोभूमि नेपालका विविध स्थल, नदनदी, तालकुण्ड आदिका पौराणिक एवं धार्मिक महत्त्वहरूको विशेष वर्णन गरिएको छ । ऐतिहासिक दृष्टिबाट हेर्दा किँरात वंशको राज्यकाल, लिच्छवीवंशको राज्यकाल, सेनवंशको राज्यकाल र अरू अनेक पुरातन तत्त्वहरू देखिन्छन् । आगन्तुक किम्वदन्तीहरूबाट पनि वर्तमानको स्थानीय यथार्थ स्थिति झल्कन्छ । मृगेश्वर, विरूपाक्ष, भृङ्गेश्वर, सर्वेश्वर, प्रभृति प्राचीन आकर्षक प्रतीकहरूका आधारमा धेरै कुरा लेखिएको छ । हिमवत्खण्डले चीन र भारतलाई अँगालेर माझमा विशाल हिमालयको मौलिक एकता सँगालेको छ (हिमवत्खण्ड, सम्पादकीय : १६) ।

हिमवत्खण्डमा मुख्यतः विश्वविख्यात पर्वतराज हिमालयको पौराणिक इतिहास एवं भूगोल छ । तीर्थयात्रीहरूका निमित्त माहात्म्य र भौगोलिकका निमित्त भूगोलशास्त्र छ अनि ऐतिहासिकका निमित्त इतिहास र साधारण जिज्ञासुजनका लागि हिमालयको परिचायक छ ।

प्रस्तुत ग्रन्थको सम्पादन एवं प्रकाशनका क्रममा आदर्श पुस्तकका रूपमा पं. पद्मनाभकेशरी अर्यालबाट प्राप्त दुई प्रति पुस्तकलाई लिइएको थियो र उनी श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहका पुरोहित पं. चक्रपाणि अर्यालका वंशज हुन् । दुवै प्रतिमा लेखनकाल उल्लेख नभए पनि ती प्रतिको स्वरूप, प्रयोग भएको काजज, मसी, लिपि, शैली आदि हेर्दा सम्पादनकाल भन्दा करिब ३०० वर्ष अघि लेखिएको अनुमान सम्पादकहरूले गरेको देखिन्छ । सम्पादनका क्रममा यी बाहेक अन्य कतिपय पाण्डुलिपिहरू पनि हेरेको कुरा यसको परिचय दिने क्रममा उल्लेख गरिएको छ (हिमवत्खण्ड, आमुखभाग : १३) । आदर्शप्रतिमध्ये एउटामा मड्याएका हरिताल कागजका ५१० पत्र थिए भन्ने जानकारी समेत दिइएको छ ।

संरचनाका दृष्टिले हेर्दा यस ग्रन्थमा आमुखभाग, मूलपाठभाग, हिमवत्खण्डभाषा भाग र परिशिष्ट भाग गरी जम्मा चार भाग छन् । यिनमा क्रमशः १६, ३५२, ३४० र १८० गरी जम्मा ८८८ पृष्ठ र १८५ अध्याय छन् । कुनै प्रतिमा १८९ अध्याय भएको कुरा पनि सम्पादनका क्रममा उल्लेख गरिएको छ । चार प्रकरणमा विभाजित यस ग्रन्थको सुरूको आमुख भागमा ग्रन्थको सम्पादकमण्डल, अनुवादकमण्डल, विषयसूची एवं समग्र ग्रन्थको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ भने दोस्रो प्रकरणमा मूलपाठ राखिएको छ । तेस्रो प्रकरणमा विभिन्न विद्वानहरूद्वारा नेपाली भाषामा गरिएको अनुवादे र चौथो प्रकरणमा परिशिष्ट खण्ड राखिएको छ । परिशिष्ट खण्डमा भएको अधिकांश सामग्री मु. अनङ्गनाथबाट प्राप्त भएको जनाइएको छ । मूलपाठमा १८९ अध्याय भए पनि अनुवाद खण्डमा १८५ अध्याय मात्र उल्लेख छ ।

लेखनशैलीका हिसाबले अरू पौराणिक साहित्य भन्दा यसमा पनि अनेक समयका रचना देखिन्छन् । प्राचीन लिपिका प्रतिलिपि परम्पराले गर्दा अनेक स्थल दुरुह तथा अन्यथा पनि हुन गएका छन् । स्कन्दपुराणमा वर्णित हिमवत्खण्डका साथै हिमाञ्चल सभ्यताका अनुयायी पछिका विद्वानहरूले यहाँका विविध स्थान क्षेत्र, नदनदी, तालतलाउ आदिको महत्त्व विस्तार गर्ने अभिप्रायले केही अंशहरू स्थानस्थानमा प्रक्षेप गरेको अनुमान पनि गर्न सकिने यस्तो महत्वपूर्ण ग्रन्थको अनुवाद गराई सम्पादन एवं प्रकाशन गरेर योगीले हिमसभ्यताका पक्षपाती राष्ट्रवादी नेपालीहरूमाथि ठूलो गुन लगाएका छन् । यसको सम्पादन एवं प्रकाशन वि.सं. २०१३ सालमा भएको हो ।

परिशिष्टखण्डमा अध्यायगत सारांश (१६६ अध्यायसम्मको), तीर्थाटन माहात्म्य, तीर्थयात्राक्रम, देवतापूजाविधि, पशुपतिनाथस्तोत्र, जगदम्बाष्टक, वैश्वानरपुराण, ज्वालापुराणको भाषा, ज्वालादेवीको भाषास्तुति, ६४ शिवलिङ्गयात्रा, मत्स्येन्द्रनाथावतार कथा, गोरक्षनाथावतारकथा, शिवगोरक्षस्तव, देवतीर्थादिनाममाला, गण्डकीक्षेत्र माहात्म्य, शिवसहस्रनाम लगायतका सामग्रीहरू छन् । यसमा भएका सामग्रीहरू कसरी, कहाँबाट र कोसँग प्राप्त भए भन्ने कुरा पनि टिप्पणीमार्फत् स्पष्ट्याइएको छ । अन्त्यमा योगप्राचारिणी महासभा, गोरक्षटिल्ला काशीबाट गोरक्षग्रन्थमालामा छापिएका पुस्तकहरूको सूची एवं संस्कृत पद्यमा सम्पादकीय लेखिएको छ जसमा जम्मा दुई महिनाको छोटो अवधिमा प्रस्तुत कृतिको अनुवाद एवं सम्पादन गरी प्रकाशित गरिएको भन्ने कुरा उल्लेख छ ।

३.२.७. रूद्राक्षारण्यमहात्म्यम्

गोरक्षग्रन्थमालाको सत्तरीऔं पुष्पका रूपमा प्रकाशित प्रस्तुत कृति श्री राजा तारकबहादुर शाहबाट प्रकाशित भएको हो । स्कन्धपुराण अन्तर्गत हिमाद्रिखण्डको पूर्वभागमा रहेको प्रस्तुत ग्रन्थ योगी नरहरिनाथले वि.सं. २०१५ सालमा अनुवाद गराई सम्पादन गरेका हुन् भने यसको प्रकाशन पनि २०१५ सालको शिवरात्रीका दिन भएको थियो । यसलाई योगप्राचारिणी गोरक्षटिल्ला काशी, गोरक्षआश्रम मृगस्थली आदिले प्रचार गरेका छन् । ग्रन्थको सुरूमा बीस जना अनुवादकहरूको नाम उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै ग्रन्थसम्पादन गर्दा सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूका नाम पनि योगीले कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख गरेका छन् । प्रकाशकको परिचय, ग्रन्थागम, कथावस्तु, नुवाकोटको ऐतिहासिक परिचय, पृथ्वीनारायण शाहको अन्तिम अर्तिको सारांश, गोरखामा श्री ५ महेन्द्रको प्रवचन, मूल राजधानी गोरखाको ऐतिहासिक परिचय, कपिलवस्तु र लुम्बिनीको ऐतिहासिक परिचय जस्ता सामग्रीहरू प्रस्तुत ग्रन्थको प्रारम्भिक भागमा रहेका छन् । यसरी यसको प्रारम्भिक भागमा २८ पृष्ठ खर्चिएको देखिन्छ ।

मूलभागको सुरूमा रूद्राक्षारण्यमहात्म्यम्को मूलपाठ राखिएको छ । जम्मा २० अध्यायमा विभक्त भएको यसको मूल पाठ १२० पृष्ठसम्म रहेको छ । त्यस्तै छुट्टै ८७ पृष्ठमा विस्तार भएको दोस्रो प्रकरणमा रूद्राक्षारण्यमहात्म्यम्को नेपाली भाषामा भएको भावानुवाद राखिएको छ । शिव-पार्वतीको संवादस्वरूप भएको यसका २० अध्यायहरूमध्ये पहिलो अध्यायका ५३ श्लोकहरूमा रूद्राक्षारण्यको महात्म्यवर्णन, दोस्रो अध्यायका ४९ श्लोकहरूमा सुत-शौनक भेट भएको विषय, तेस्रो अध्यायका २८ श्लोकहरूमा कैलाशको वर्णन, चौथो

अध्यायका ४२ र पाँचौं अध्यायमा २९ श्लोकहरूमा पार्वतीको प्रश्न, छैटौं अध्यायका ५३ श्लोकहरूमा रूद्राक्षको महात्म्य वर्णन, सातौं अध्यायका ५६ श्लोकहरूमा ब्रह्मलोकको वर्णन, आठौं अध्यायका ४७ श्लोकहरूमा वैकुण्ठको वर्णन, नवौं अध्यायका ३५ श्लोकहरूमा ब्रह्मादि देवताहरू कैलाश गएको कुराको वर्णन, दसौं अध्यायका ५० श्लोकहरूमा रूद्राक्षको उत्पत्तिकारण वर्णन, एघारौं अध्यायका ४० श्लोकहरूमा त्रिपुरको संहार, बाह्रौं अध्यायका ५१ श्लोकहरूमा पिण्डेश्वरको उत्पत्ति वर्णन, तेह्रौं अध्यायका ५८ श्लोकहरूमा तीर्थयात्रा वर्णन, चौधौं अध्यायका ६३ र सोह्रौं अध्यायका ८० श्लोकहरूमा पिण्डेश्वरको महात्म्य वर्णन, सत्रौं अध्यायका ७९ श्लोकहरूमा कौशिकी आदि क्षेत्रहरूको वर्णन, अठारौं अध्यायका ६७ श्लोकहरूमा रूद्राक्षको भेद र तिनको स्वरूप वर्णन, उन्नाइसौं अध्यायका १२३ श्लोकहरूमा शौनकादि ऋषिहरू रूद्राक्षारण्यमा गई पिण्डेश्वरको दर्शन गरेको कुराको वर्णन र बीसौं अध्यायका ५७ श्लोकहरूमा सबै कथाहरूको सारसंग्रह उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत कृति योगीले अनेकौं विद्वानहरूलाई अर्थ गर्न लगाई सम्पादन गरेर प्रकाशन गरेका छन् । अनूदित एवं सम्पादित कृति भएपनि यसमा योगीका अन्वेषणमूलक सामग्रीहरूको समावेश पनि भएको देखिन्छ । सङ्कलित सामग्रीहरू जनसमक्ष प्रस्तुत गरिहाल्ने तीव्र इच्छाका कारण सम्पादन र व्यवस्थापनमा खासै ध्यान नदिने योगीको प्रवृत्ति यस कृतिमा पनि देखिएको छ । अनूदित कृति भएर पनि अन्वेषण गरी सङ्कलन गरिएका कतिपय ऐतिहासिक सामग्रीहरूलाई समावेश गरेर आफ्नो अन्वेषक व्यक्तित्वको परिचय यसमा योगीले दिएका छन् ।

३.२.८. इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र सङ्ग्रह (भाग १)

सर्वप्रथम वि.सं. २०२२ सालको फागुन महिनामा राप्ति अञ्चलको दाङमा भएको आध्यात्मिक सम्मेलनमा प्रथमपटक प्रकाशित भएको इतिहास प्रकाशमा **सन्धिपत्र संग्रह** (भाग १) दोस्रोपटक वि.सं. २०५५ सालमा बालाराम घर्तीमगरको प्रकाशकत्वमा प्रकाशित भएको छ । मूल भागमा ७३४ पृष्ठ भएको प्रस्तुत पुस्तकको आदि भागमा भएको ४२ र अन्त्यभागमा भएको ८४ पृष्ठ समेत गरी जम्मा ८६० पृष्ठको संरचना छ । साथै दोस्रो पटक प्रकाशित हुँदा बालाराम घर्तीमगर लिखित 'मूल' को जम्मा पृष्ठसंख्या ३६ समेत यसै पुस्तकमा समाविष्ट छ । नेपालको इतिहासलाई प्रकाशित गर्ने उद्देश्यले प्रकाशन प्रारम्भ गरेकोमा प्रस्तुत पुस्तकमा प्राचीन कालमा नेपाल अधिराज्यभित्र भएका बाइसी, चौबिसे लगायत अन्य ठुक्के राज्यहरू बीच

भएका सन्धिसम्झौता तथा एकीकरण सन्दर्भमा भएका सन्धिसम्झौता लगायत नेपाल राज्यले छिमेकी मुलुक भारत, चीन, तिब्बतका साथै अन्य देशहरूसँग गरेका विविध सन्धिहरू, दौत्यसम्बन्ध विस्तारका साथै विभिन्न क्षेत्रमा गरिएका कुटनीतिक सन्धिसम्झौताहरू समावेश भएकाले यसको नाम पनि सन्धिपत्र संग्रह रहन गएको हो । यस्ता खालका सामग्रीहरू अरू पनि पर्याप्त रूपमा भएकाले क्रमशः ती सामग्रीहरूलाई पनि प्रकाशित गर्दै लैजाने उद्देश्य राखेर यसको प्रकाशनमा भाग १ भनिएको छ तापनि सन्धिपत्र संग्रहका अरू भागहरू प्रकाशित हुनसकेका छैनन् ।

समयका हिसाबले विक्रमको प्रथम शताब्दीदेखि एक्काइसौं शताब्दीसम्मका विविधखाले अतिप्राचीन, प्राचीन र अर्वाचीन सामग्रीहरू यसमा समाविष्ट छन् । विक्रम संवत् ३९को वैशाखशुक्ल दशमीको मिति उल्लेख भएको काठमाण्डौं देवग्राम पशुपतिनाथका पश्चिम, गुह्येश्वरी किराँतेश्वर जाने दोबाटोको गणेशस्थानमा भएको महासामन्त अंशुवर्माको शिलालेख यसमा सबभन्दा प्राचीन सामग्रीको रूपमा संग्रहीत छ भने वि.सं. २०१० साल वैशाख १० गतेको मितिमा नेपालको परराष्ट्र सचिवालयबाट प्रकाशित नेपाल सरकारबाट ब्रिटिश सरकारलाई नेपालभित्र भर्तीकेन्द्र खोल्ने दश वर्षको म्याद थप भन्ने सूचनामूलक विज्ञप्ति यसको सबभन्दा अर्वाचीन सामग्री हो । ५५८ वटा उपशीर्षकहरू र ती उपशीर्षकहरूसँग सम्बन्धित अभिलेखहरू भएको यस कृतिमा मूलतः महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । अतिप्राचीन र दुर्लभ ताम्रपत्र, भोजपत्र, रजतपत्र, स्वर्णपत्र एवं शिलालेख जस्ता ऐतिहासिक अभिलेखका प्रतिलिपिहरू यस ग्रन्थमा सङ्कलित छन् । लिच्छवीकालीन र मल्लकालीन अभिलेखका साथै विशेष गरी नेपालको इतिहासमा आधुनिककालसँग सम्बन्धित मानिने शाहकालीन सामग्रीहरू यसमा प्रचूर मात्रामा रहेका छन् । नेपालको इतिहासका विविध प्रसङ्गहरूलाई कतै संक्षिप्त र कतै विस्तृत रूपमा दिइएको यस कृतिमा पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गर्दाको घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गर्ने सामग्रीहरू छन् । **जाई कटक नगर्नु भिकिकटक गर्नु** गोर्खा-चीन सन्धिविग्रह शीर्षकमा छापिएको सामग्रीमा पृथ्वीनारायण शाहले काजी जगजीत पाँडे, सरदार अम्बरसिं थापा र कप्तान गोलज्ञा खवासलाई पठाएको पत्रमा गोर्खा-चीन युद्धको सम्पूर्ण विवरण पाउन सकिन्छ । गोर्खा सरकार र अंग्रेज सरकारको सन्धि, गोर्खा-अंग्रेज मैत्रीपत्र, गोर्खा र भोटको मुद्रासन्धि, गोर्खा-वृटेन कुटनीतिक पत्र, गोर्खाका राजालाई लासाका लामाको धर्मपत्र, गोर्खामहाराजाकन लासा भोटका राजाको वार्षिक करद सन्धि, विभिन्न देशका राजदूतका पत्रहरू, सुगौलिसन्धि, गोर्खा-चीन-भोट कुटनीतिक पत्र

जस्ता विदेशी मुलुकहरूसँग गरिएका सम्झौताहरूका साथै एकीकरण पूर्व र एकीकरण पछि समेत गोर्खा राज्यले नेपालभित्रकै विभिन्न राज्यहरूसँग गरेका सन्धिसम्झौताहरू समेत यसमा व्यापक रूपमा समेटिएका छन् । तिपूकोट र छाक्काकोटको सीमासन्धि, गोर्खा-जाजकोट धर्मसन्धि, गोर्खा-कास्की सन्धि जस्ता सन्धिसम्झौताहरू नेपालभित्रकै राज्यहरूबीच भएका सन्धिहरू हुन् । यी बाहेक नेपालको इतिहासमा घटेका कोतपर्व जस्ता महत्त्वपूर्ण घटना र यस्ता घटनाहरूले पारेका प्रभावहरू, तत्कालीन समयका प्रमुख भाइभारदारहरू, प्रधानमन्त्री लगायत महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै पक्षहरूको चित्रण गरिएका जीवनीपरक सामग्रीहरूले नेपालका ऐतिहासिक पक्षलाई स्पष्टरूपमा चित्रित गरेका छन् । राज्यका भूमिव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, विकास कार्यहरू तथा हरेक क्षेत्रमा देखापरेका परिवर्तनहरूलाई उल्लेख गर्दै अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा जस्ता नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्ने व्यक्तित्वहरूका समयमा भएका राम्रा-नराम्रा कार्यव्यवस्थाहरूलाई राम्ररी उल्लेख गरिएको छ भने शाहवंशी राजाहरूको राज्यकालमा भएका कार्यहरूलाई पनि महत्त्वका साथ देखाइएको छ । प्रतापसिंह, गीर्वाणयुद्ध विक्रम आदि राजाहरूका समयमा भएका गृहव्यवस्थालाई उल्लेख गरिएको छ । विभिन्न वंशावलीहरू र नेपालबाहिरका राजा दलाइलामाको लालमोहोर, सिक्किमको इतिहास जस्ता सामग्रीहरूले समेत यस ग्रन्थमा यथोचित स्थान पाएका छन् ।

प्राचीन हस्तलिपिहरूलाई यथारूपमा प्रकाशित गर्नुका साथै सन्धिमा प्रयोग गरिएका भाषालाई पनि जस्ताको त्यस्तै यस कृतिमा राखिएको छ । अगाडिका लेखकहरूले लेखेका वंशावलीहरू पनि सङ्कलन गरेर यथावत् रूपमा यसमा समावेश गरिएका छन् । प्रामाणिक, भरपर्दो र विश्वसनीय दस्तावेजहरूको प्रस्तुतिले गर्दा यो कृति नेपालको प्रामाणिक इतिहासको रूपमा देखापरेको छ । पूर्वापर प्रसङ्गहरूको अभावले गर्दा सुरूमा केही दुर्बोध्य जस्तो लागे पनि समग्रमा ऐतिहासिक विश्लेषणका निम्ति अत्यन्त प्रामाणिक कृतिका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ ।

३.२.९. हाम्रो देशदर्शन

हाम्रो देशदर्शन योगी नरहरिनाथको यात्रावृत्तान्त हो । योगीद्वारा स्वदेशका हरेक क्षेत्रहरूमा गरिएका अन्वेषण भ्रमणहरू र भ्रमणका सिलसिलामा उनले प्राप्त गरेका ऐतिहासिक सामग्रीहरूका बारेमा सूचना प्रदान गर्ने मूल उद्देश्यले रचना गरिएको प्रस्तुत कृति मूलतः

यात्रावर्णन गरिएको निबन्धात्मक रचना हो तर पनि यसले नेपालको भौगोलिक तथा ऐतिहासिक दुवै पक्षको झलक समेत प्रस्तुत गरेको छ । वि.सं. २०३२ सालको चैत्र महिनामा प्रकाशित प्रस्तुत पुस्तकमा आवरण पृष्ठ बाहेक जम्मा १०६ पृष्ठहरू छन् । प्रस्तुत पुस्तकको आवरणको अगाडि पृष्ठमा हिमालको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ भने पछाडिको पृष्ठमा हिममानव-यतिको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । वि.सं. २०१४को जनैपूर्णिमाको भोलिपल्ट कैलाश मानसरोवरको तीर्थयात्राका क्रममा भेटिएको यतिको बारेमा भिन्नै पुस्तकाकार कृतिमा परिचय छापिएको सूचना समेत यसैमा गरिएको छ ।

हाम्रो देशदर्शन मूल शीर्षक अन्तर्गत विविध उपशीर्षकहरू पनि रहेका छन् । सुरुमा अध्यात्मवादी पञ्चायती दर्शनमा विभक्त १४ अञ्चल ७५ जिल्लामाथि विहङ्गम दृष्टिकोण उपशीर्षकमा योगीका केही निजी धारणाहरू व्यक्त भएका छन् । योगीका आत्मपरक चिन्तनले प्रश्रय पाएको छ । यद्यपि योगीका दृष्टिमा वसुधैव कुटुम्बकम्को भावना छ तापनि स्वदेश (मातृभूमि) नै तीनैलोक हो भन्ने योगीको दृष्टिकोण छ । हिउँचुलीले झलमल्ल भएको रमणीय मातृभूमिमा सबै मिलेर कमीकमजोरीलाई हटाई परस्परमा मित्रता बढाएर विकासको कार्यमा अधि बढ्दै यसमै जीवन समर्पण गर्नुपर्छ भन्दै मातृभूमिप्रति योगी पक्षपाती देखिएका छन् । यो सिङ्गो देश साभ्ना फूलबारी हो । हामी नेपाली त्यही एउटै फूलबारीका विविध रङ्ग र जातका फूलहरू हौं । मेची देखि महाकालीसम्म तथा देशबाहिर बसोबास गर्ने समेत सबै नेपालीको मुटु यौटै राष्ट्रियतामा ढुक्ढुक गरिरहेको छ । आस्था र विश्वास यौटै छ, अधिकार र कर्तव्य समान छन्, रूपमा फरक भएपनि सारमा धर्मको मर्म एउटै छ, समान लक्ष्य बोकेर एउटै विधिविधान बमोजिम हामी चलेका छौं भन्दै त्यसैमा हामी नेपालीहरूको मौलिकता रहेको कुराको चर्चा गरेका छन् योगीले । तर हिजोआज यही मौलिकताको क्रमशः ह्रास भइरहेकोमा उनी चिन्तित छन् । योगीले क्रमशः ह्रास हुँदै गएको मौलिकताको खोजी गरेका छन् । यसैमा छ वटा संस्कृत पद्यहरू केन्द्रित छन् ।

अनेकतामा एकता नै नेपालीहरूको मौलिकता हो । मौलिकताको संरक्षणमा नै हाम्रो अस्तित्व छ । नेपालीहरूको मूलस्थल, भाषा, भेषभूषा, संस्कृति, कला र आदर्श जीवनशैलीको यथार्थताको पहिचान गराउने हिमाल नै हाम्रो आदर्श हो । यही हिमालमा नै नेपालीहरूको अस्तित्व छ । हाम्रो प्राचीन समाजमा कस्तो र कुन धर्म मानिन्थ्यो ? देवता को-को र कति थिए ? कुन-कुन कलाहरूको विकास भएको थियो ? शासन व्यवस्था कस्तो थियो ? नियम कानुन

कस्तो थियो ? कुन-कुन लिपि प्रचलित थिए ? कुन भाषा कसरी राष्ट्रभाषा भएको थियो ? वैदिक सनातन संस्कृतिको उन्नति कसरी भएको थियो ? सीपमूलक कार्यक्रमहरू कस्ता-कस्ता थिए र कसरी सञ्चालित थिए ? राष्ट्रमा कस्ता-कस्ता मुद्राहरूको प्रचलन थियो ? इत्यादि विविध पक्षका इतिहासहरूबारे सम्पूर्ण नेपालीहरू जानकार हुनुपर्छ भन्ने योगीको मान्यता छ । आफ्नो इतिहासै थाहा नपाउनेले मौलिकताको संरक्षण गर्न सक्दैन । इतिहास जान्नको लागि देशको वर्तमान भौगोलिक अवस्थाबारे जानकारी हुन पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ भन्दै सबै नेपालीहरूलाई स्वदेशको भ्रमण गर्ने सल्लाह दिएका छन् भने आफ्नो भ्रमणको औचित्य समेत स्पष्ट पारेका छन् । आदिम इतिहास बोकेका नेपालका हिमाल, पहाड, तराई र यी भू-भागहरूमा भएका प्रसिद्ध तीर्थस्थल, नदीनाला, तालतलाउ लगायत सम्पूर्ण ऐतिहासिक धरोहरका वस्तुहरूका बारेमा हामी सबै जानकार हुनुपर्नेमा योगीको विशेष जोड छ । गोर्खालीहरू राष्ट्र र राष्ट्रियताको संरक्षणमा मात्र होइन विश्वकै मानवजातिको अस्मिता संरक्षण गर्न आफ्नो परिचयका साथ संसारका कुना-कुनामा पुगी पहरेदार बनेर राष्ट्रको परिचय समेत गराइरहेका छन् भन्दै गोर्खालीहरूको महत्त्व बोकेको झण्डा विश्वमा सधैं फहराइरहनुपर्ने धारणा योगीले राखेका छन् । यस्तै पञ्चायती व्यवस्था अध्यात्मवादमा आधारित छ, शिवजीका पाँच मुखहरू छन्, विषयहरू पाँच छन्, पञ्च महाप्राण हुन्छन्, पञ्चमहाभूत हुन्छन्, पञ्चमहायज्ञहरू हुन्छन् अनि विशेष पञ्चदेवताहरू हुन्छन् त्यसैले न्याय पनि पाँच जनामा अर्थात् पञ्चायतमानै हुन्छ भनेर पञ्चायती व्यवस्थालाई अध्यात्मवादसँग जोडेर हेर्ने प्रयास गरेका छन् योगीले । चारवटा संस्कृत भाषाका र दुईवटा नेपालीभाषाका पद्यहरूमा योगीले यिनै कुराहरूलाई व्यक्त गरेका छन् । भावप्रवहणशील भाषा, शार्दूलविक्रीडित छन्द, आन्तरिक अनुप्रास र अन्त्यानुप्रासको संयोजन तथा मनोरम शैलीका कारण पद्यहरू सुन्दर बनेका छन् ।

मेची अञ्चल उपशीर्षकमा मेची अञ्चलको भौगोलिक परिचयका साथै त्यससँग जोडिएका ऐतिहासिक पक्षहरूसँग सम्बन्धित विषयहरूमाथि प्रकाशित पारिएको छ । मार्कण्डेय पुराणमा वर्णित शुम्भनिशुम्भासुरमर्दिनी महाशक्ति स्वरूपा देवी भगवतीको अवतार मेचीको सर्वोच्च शिखर कञ्चनजङ्घामा भएको थियो र उनी पाथिभरामाथि आएर स्थापित भएकी थिइन् भनिएको छ । हालसम्म पनि त्यसैको स्मृति स्वरूप भगवतीको उपासना गर्ने र विजयादशमीमा विजयको प्रतीक टीका लगाउने चलन रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस्तै मेचीका प्रसिद्ध देवीदेवताहरूमा याशाको देवी, गुप्तेश्वर, माइवेनी, पञ्चकन्या भैरव, चूलाचुली र मेची, कनका, कावेरी, तमोर प्रभृति प्रमुख नदीहरूको महत्त्व बताइएको छ ।

कोशी अञ्चल उपशीर्षकमा राजर्षिबाट ब्रह्मर्षिपद प्राप्त गरेका कौशिक विश्वामित्रले तपस्या गरेको तथा भगवान विष्णुले वराह अवतार ग्रहण गरेर भूमि धारण गरेको कुरा बताइएको छ । कोकातीर्थ वराहक्षेत्र, हिन्दु राज्यको अवधारणा ल्याउने मकवाना सेनवंशको राजधानी विजयपुरको पिण्डेश्वरको प्रसङ्ग, देवदानव मिलेर समुद्रमन्थन गरेको पौराणिक कहानीबाट हेरिएको छ । वेदव्यासको तपोभूमि र प्राचीनकालमा देवर्षि, सिद्ध, गन्धर्व, मानवहरूको वैदिक सभा गर्ने सभापोखरी लगायत अन्य पञ्चतीर्थहरूले यसको महत्त्व बढाएको र त्यहाँ श्रावणपूर्णिमामा विशाल मेला लाग्ने कुरा गरिएको छ । शंखाकार शंखहृदबाट फुटेर गएको शंखुवानदी र सभाको सङ्गमबाट जिल्लाको नाम चैनपुरबाट संखुवासभा राखिएको तथ्योद्घाटन गरिएको छ (योगी, २०३२:५) । रूद्राक्षारण्यमहात्म्य र कौशिकीमहात्म्य दुवैमा सगरमाथा सहित कोशी अञ्चलको महात्म्य वर्णन गरिएको कुरा योगीले उल्लेख गरेका छन् ।

सगरमाथा अञ्चल उपशीर्षकमा स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्ड एवं वराहपुराणका आधारमा वेदोद्धारक भगवान विष्णुको मत्स्यावतारको एकश्रृङ्ग सगरमाथा र पुच्छर पोखराको माछापुच्छ्रे भएको रूपकलाई योगीले रहस्यात्मक बताएका छन् । त्यही मत्स्यावतार नै मच्छिन्द्रनाथका नामले अद्यावधि पूजित भएको कुरा योगीले गरेका छन् । सर्वोच्च हिमालको चुली वा स्वर्गीय देश हिमालको मस्तक स्वर्गमस्तक नै स्वर्गमस्त-सर्गमत्थ-सरगमत्थ-सगरमत्थ हुँदै सगरमाथा भएको योगीको भनाइ छ । तेन्जिङ शेर्पाले सगरमाथामा राष्ट्रिय झण्डा राखेर सर्वोच्चतामाथि उचाइ थपेको प्रसङ्गलाई पनि योगीले उल्लेख गरेका छन् । भैरवकुण्ड लगायतका १०८ कुण्डहरू, ओखलढुङ्गाको हलेशी, भोजपुरको सिद्धकाली गुफा आदिका कारण यसको महत्त्व बढेको भनाइ योगीको छ । कालिदासले कुमारसम्भवमा प्रशंसा गरी पर्वतहरूको राजा भनेर भनेका हिमालय यही हो भन्दै योगीले आबाल ब्रह्मचारी बालागुरु षडानन्द लगायतका विभूतिहरूले सगरमाथा अञ्चललाई प्रकाशित पारेको मानेका छन् ।

जनकपुर अञ्चल उपशीर्षकमा कर्मयोगी राजर्षि सीरध्वजजनक, सतिशिरोमणि जानकी, ब्रह्मर्षि योगीन्द्र याज्ञवल्क्य, आबालब्रह्मचारिणी ब्रह्मवादिनी गार्गी, मैत्रेयी गरिएका वैदिककालीन राष्ट्रिय विभूतिहरूको जन्मभूमि र कर्मभूमि भएका कारणबाट नै प्राचीनकालदेखि नै हाल जनकपुर अञ्चलमा पर्ने पुण्यभूमिको महत्त्व कायम भएको हो भन्दै यसको इतिवृत्तको सजीव वर्णन गरिएको छ । प्राचीनकालमा ऋषिमुनिहरूले ज्ञानका प्रवर्तक भगवान शिवजीको उपासना गर्दा यस प्रदेशलाई फुलेको र फलेको देखेर शिवजीका आँखाबाट आनन्दका आँसुका

थोपा भैमा खसेर तत्काल रूख भएर फुले अनि १ देखि २१ मुखसम्मका फलहरू फलेर शिवजीका भक्तहरूको मनोरथपूर्ण गरेकाले शिवभक्तहरूले रूद्राक्ष भनी धारण गर्न थालेको अनि यसको महात्म्य लेखिएको पौराणिक बिम्बलाई योगीले प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ रूद्रका आँखाबाट भरेका आनन्दाश्रुबाट प्रकट भएकाले रूद्राक्ष भनी संसारभरी प्रसिद्ध भएको कुरा वर्णित छ । मार्कण्डेय पुराणमा अतिशोभन शैलप्रदेश भनिएको प्रदेश हालको दोलखाको पूर्वपटिको शैलुङ्ग लेक हो भनेका छन् योगीले जहाँ सम्पूर्ण देवताहरूको तेजबाट देवी प्रकट भएकी थिइन । यस्तै द्विलक्षदेशबाट दोलखा भएको तर्क योगीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

वाग्मती अञ्चल उपशीर्षकमा नेपालको राजधानी काठमाण्डौं कसरी कान्तिपुरबाट काठमाण्डौंमा नाम परिवर्तन भई प्रसिद्ध हुनपुग्यो भन्ने कुरालाई उठाइएको छ । वाग्मतीको काठमाण्डौं उपत्यकामा राज्य गरी कीर्तिमान बनेका मलय वर्मादेखि महेन्द्रमल्ल, मानदेव लगायत पृथ्वीनारायण शाहसम्मका ऐतिहासिक राजाहरूका कीर्तिशाली कार्यहरू उपस्थापित गराउँदै भौगोलिक र ऐतिहासिक परिचय प्रस्तुत गरिएको मानदेवको कीर्ति र न्यायपरायणताको स्मरणमा अद्यापि नामको पछाडि मान (जस्तै रत्नमान, गणेशमान) राख्ने प्रचलन भएको कुरा योगीले गरेका छन् । नेपाल शब्दको व्युत्पत्ति गरिएको छ । **शिवमहिम्नस्तोत्र**का रचनाकार पुष्पदन्त यसै क्षेत्रमा जन्मेको कुरा देखाइएको छ । प्रसिद्ध संस्कृत महाकाव्य **किरातार्जुनीयम्**का लेखक भारवी विशालनगर कैलाशकुट निवासी मानवेन्द्रका छोरीपटिका नाति हुन् भन्ने कुरा योगीले उल्लेख गरेका छन् । आयुर्वेदका सारोद्धार **सिद्धिसारसंहिता** रविगुप्तले पशुपतिको मृगस्थलीमा बसेर लेखेको तथा पशुपति क्षेत्रका विविध शक्तिपीठ र शिवलिङ्गहरूको इतिहासलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्रेतायुगको प्रसिद्ध राक्षसराज दशानन रावणले पशुपतिको तपस्या गरी शिवताण्डवले प्रार्थना गर्दै गोकर्णेश्वरमा आफ्ना नौवटा शीरहरू होमेको प्रसङ्ग, भक्तपुर र ललितपुरका मठमन्दिर मूर्तिस्थापनाका प्रसङ्ग, प्रसिद्ध राजाहरूका राज्याभिषेक, राजपाठसम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । वाग्मती अञ्चलका हरेक देवी देवताहरूका पीठहरूको ऐतिहासिक तथ्योद्घाटन गरिएको छ । प्रागैतिहासिक देखि ऐतिहासिक र वर्तमानलाई समेत एउटै सूत्रमा गाँसेर सामञ्जस्य प्रदान गर्ने प्रयास योगीको देखिन्छ ।

नारायणी अञ्चल उपशीर्षकमा नेपाल राष्ट्रको एकीकरणकर्ता पृथ्वीनारायण शाहलाई प्रेरणा दिने तथा हिन्दु अधिराज्यको अवधारणाको उठान गर्ने सेन राजधानी मकवानपुर र रौतहट, बारा, पर्सा तथा चितवनको भौगोलिक परिचयका साथ प्रसिद्ध क्षेत्र, मठमन्दिर आदिको

परिचयात्मक विवरण प्रस्तुत गरेका छन् योगीले । शुभलग्नमा फलामलाई स्पर्श गराएमा तुरून्तै सुनमा परिणत गराउने शक्ति भएको पर्सागढीको पारसनाथ महादेव लगायत वाल्मीकि त्रिवेणीस्थित आश्रम आदिको समेत ऐतिहासिक विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । पञ्चतन्त्र निर्माणकालमा समेत प्रसिद्ध रहेको चित्रवन (चितवन) तथा श्रीमद्भागवतमा वर्णित गजेन्द्र र ग्राहको युद्धस्थल नारायणी र गण्डकीको सङ्गमस्थल देवघाटका बारेमा प्रकाश पारिएको छ ।

गण्डकी अञ्चल उपशीर्षकमा पवित्र नदी त्रिशूली र गण्डकीको सङ्गमस्थल देवघाटको महत्त्व दर्शाइएको छ । ब्रह्मर्षि वशिष्ठले दशरथी रामलाई योगसाधनाबारे गराएको जानकारी अद्यावधि योगवाशिष्ठको नामले प्रसिद्ध छ र त्यो कार्य यही स्थानमा भएको बताएका छन् योगीले । यस्तै रामले अश्वमेध यज्ञ गरेको स्थल तथा सीताले धर्तीप्रवेश गरेको स्थान पनि यसैलाई मानिएको छ । पूर्वीय वाङ्मयका अनन्य साधक वेदव्यासको जन्म र कर्मस्थल भएको गण्डकी क्षेत्रमा अद्यावधि व्यासका परिचायक वस्तुहरूको विवरण, पराशरको पाराशर स्मृति लेखनस्थल, पाण्डवका पुरोहित धौम्यको आश्रम, नेपाली भाषाका आदिकवि भानुभक्तको जन्मस्थल आदिका बारेमा परिचयात्मक विवरण प्रस्तुत गरिएको छ भने भृगुबाट भिरकोट भएको कुरा गरेका छन् योगीले । ज्योतिषशास्त्रको ज्येष्ठ आकारग्रन्थ भृगुसंहिताको रचनास्थल यसै क्षेत्रलाई मानिएको छ । गण्डकीको भूतलप्रवेशस्थल, गगनऋषिको आश्रम, सिद्धाश्रम, महेन्द्रगुफा, कश्यप प्रजापतिको कश्यपाश्रम, दशरथले पुत्रेष्टि यज्ञ गरेको स्थान, आँधिखोलाको श्रवणकुमारको आश्रम, केदालीघाटको गर्गाश्रम, गार्गीको जन्मभूमि माछापुच्छ्रे, शिवगोरक्षनाथको आश्रम, मनकामना, नारदपोखरी, दूधपोखरी आदिले गर्दा गण्डकी प्रदेशलाई महत्त्वपूर्ण बनाएको बताइएको छ । नेपाल राज्यको बीजभूमि गोर्खाराज्यको शिलान्यास र विस्तारको प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । गण्डकीप्रदेशका सयौं तीर्थस्थल, देवालय, तपस्वी सिद्धहरूका आश्रम, नदीहरू, पर्वतमालाहरू, कोट, भञ्ज्याङ्ग, देउराली आदि धार्मिक र ऐतिहासिक महत्त्वका वस्तुहरूको विशद वर्णन गरिएको छ ।

धौलागिरि अञ्चल उपशीर्षकमा धवला शिराबाट धौलासिरि हुँदै धौलागिरि भएको र यसमा भएको मुक्तिनाथधामका कारण यसको प्रसिद्धि बढेको उल्लेख गरिएको छ भने अरू सयौं हिमाल र नदीहरूका कारण भन्नु धौलागिरिको महत्त्व थपिएको कुरा वर्णन गरिएको छ । पुराणप्रसिद्ध हिरण्यकशिपुले मुक्तिनाथ धाममै विष्णुसायुज्य प्राप्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् योगीले । यसै क्षेत्रमा पर्ने मल्लाज ताकुमकोटकी खड्कपा दुर्गा भवानीको आराधना गरेर

गोर्खाका राजा रामशाह र गलकोटका राजा नारायण मल्लले विद्युतखड्ग र लक्ष्मीनारायण शालिग्राम वरदान पाएर गलकोटमा जगन्नाथको मन्दिर र गोर्खामा खड्गाङ्गमुद्राको निर्माण गरेको ऐतिहासिक तथ्यलाई योगीले प्रस्तुत गरेका छन् । श्रीमद्भागवतमा वर्णित प्रसिद्ध राजा रहुगणको तपोभूमि, पुलह र पुलस्त्यमुनिको आश्रम, रावणकुम्भकर्णको जन्मभूमि तप्तकुण्ड, मुक्तिक्षेत्रको त्रीगुणस्वरूप जलज्वाला, पृथ्वीज्वाला र पत्थरज्वाला, १०८ धारा, काकवेनीतीर्थ काकभुसुण्डी आश्रम, कालीगण्डकी, शालीग्राम, डोल्पाकी तारादेवी र त्रिपुरासुन्दरीदेवी आदि धार्मिक र प्रागैतिहासिक महत्त्वका क्षेत्र विशेषहरूका अवस्थितिका बारेमा क्रमबद्ध वर्णन गरिएको छ । रेग्मीहरूको उत्पत्तिस्थल रिग्मदहमा बसेर वेदव्यासले ऋग्वेदका ऋचाहरू देखेका थिए भनेका छन् योगीले । भुजेल (घर्ती) हरूको मूलस्थल भुजिखोलाको उल्लेख छ । यसका अतिरिक्त धवलागिरि अञ्चलका अन्य ऐतिहासिक र पवित्र धार्मिक स्थलहरूका बारेमा पनि वर्णन गरिएका छन् ।

लुम्बिनी अञ्चल उपशीर्षकमा एशियाका तारा गौतम बुद्धको जन्मस्थलको वर्णन छ । गौतम बुद्धका मामाघर परासीको देवदह पाली भाषाको केन्द्र थियो भन्दै योगीले बुद्धका पालामा पाली भाषा जबमूढीपव्यापी थियो भनेका छन् । आमा र मामाका संस्कार र अर्तीका प्रेरणाले बुद्धले विश्वमा पञ्चशील प्रभृति अहिंसा धर्मको उपदेश दिएको र बुद्धजस्ता आदर्श पुत्रको जन्मदाता मायादेवीको नामबाट प्रभावित भई स्मृतिस्वरूप अद्यापि नेपाली नारीहरूले नामको अन्त्यमा माया राख्ने गरेको कुरालाई योगीले तर्कसङ्गत ढङ्गले उठाएका छन् । यस्तै मायादेवीको रूपबाट प्रभावित भई रूपदेवी भनी त्यसैबाट जिल्लाको नाम रूपन्देही रहेको योगीको अनुमान छ । सांख्ययोगका प्रवर्तक कपिलमुनिको वास्तु (घर, वासस्थान) भएकाले कपिलवस्तु भएको हो भनिएको छ । पाल्पा, तानसेन, भैरहवा आदिका नामकरणका सम्बन्धमा ऐतिहासिक प्रसङ्गको उल्लेख र व्युत्पत्ति समेत गरिएको छ । विश्वविख्यात संस्कृतभाषाका वैयाकरण पाणिनि मुनिको जन्मस्थान र कर्मक्षेत्र, जङ्गलभरतको आश्रम भएको रूखक्षेत्र आदिका कारण लुम्बिनी प्रसिद्ध र गरिमायुक्त बन्न पुगेको छ । नेपालका ज्ञवाली, अर्याल, र सिग्देलहरूको मूलस्थल पनि यसै क्षेत्रमा पर्दछ भने वाग्लेहरूको मूलस्थल पनि यतै देखाइएको छ । तिलोत्तमा अप्सराको नामबाट अपभ्रंश हुँदै तिनाउ खोलाको नाम भएको तथा शकहरूको आलय (निवास) शकालयबाट खशालय-खशाली हुँदै खर्साली र बुद्धवल्लीबाट बुटवल तथा बटौली भएको देखाइएको छ ।

राप्ती अञ्चल उपशीर्षकमा राप्ती अञ्चल क्षेत्रमा पर्ने प्रसिद्ध तीर्थस्थल, देवीदेवताका पीठहरू, मन्दिर, पाटिपौवा आदिको विस्तृत विवरणहरू प्रस्तुत छन् । माघेसङ्क्रान्तिमा विशाल मेला लाग्ने राप्तीको उत्तर तीरमा अवस्थित रिहारको तप्तकुण्डमा स्नान गर्नाले रोग नाश हुने तथा यसमा भएको नूनपानि खाँदा वा यस कुण्डको पानी लागेका माटो, बालुवा चाट्दा गाईवस्तुका सबै रोग नष्ट भएर पुष्ट हुनाले वसन्त समयभरी तीनचार जिल्लाका गाईवस्तु आउने गर्दा अद्यावधि चौपायामेला लाग्ने रमाइलो प्रचलनका साथै गोवंशवृद्धिका लागि बगारको मन्दिरमा पूजा गरी वरदान माग्ने प्रचलनको उल्लेख छ । देवपोखरीबाट देउखुरी भएको उल्लेख छ । दाङ्का थारू जातिका प्रसिद्ध पुर्खा प्रतापी राजा दङ्गीशरणसँग सम्बन्धित किम्वदन्तीहरूलाई महाभारतकालसँग जोडेर हेरेका छन् योगीले । राजाले पाण्डवहरूमध्येका भीमसेनसँग मित लगाई आफ्नो राजधानी ल्याएको बाटो अद्यावधि भिउँडर (भीममार्ग)का नामले प्रसिद्ध भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् योगीले । यसका साथै राजा दङ्गीशरणका वंशमा भएका कुशल र प्रतापी राजाहरूका विशेषताहरूको उल्लेख गर्दै गाइको रक्षा र रत्नहरूको कुशल रूपमा परीक्षा गर्न सफल राजा रत्नपरीक्षक पत्नीहरूसहित शिवगोरक्षनाथको शिष्य भई राजपाठ छोडी अष्टाङ्गयोगसाधनामा लागेको कुरा प्रासङ्गिकरूपमा उल्लेख गरेका छन् । सिद्ध भगवन्तनाथको ऐतिहासिक मठ, वागीश्वरीको मन्दिर, गौरीदेवीको मन्दिर, बाराहद (१२कुने पोखरी), काउलेगढी, मालिकागुफा, ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको नेपालको दोस्रो ठूलो नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय आदिका कारणले राप्ती अञ्चलको महत्त्व उजागर भएको कुराको उल्लेख छ । दाङलाई अन्नको भण्डार भएको उपत्यकाको रूपमा लोकले हेर्ने गरेको कुरालाई अन्न हराया दाङ जानु भन्ने लोकोक्तिका साथ योगीले प्रस्तुत गरेका छन् । प्रतिष्ठानपुरबाट अपभ्रंश भएर पतिष्ठान हुँदै प्यूठान भएको योगीको विचार छ जहाँ हिन्दुहरूका सबै देवदेवीहरूको प्रतिष्ठा छ । रोल्पाका शिरमा माण्डव्य ऋषिको आश्रमबाट झरेको माण्डवी नदी कालक्रमले माडी भएको उल्लेख छ । सल्यानकोट भगवती, जावाली ऋषिको आश्रम आदि वैदिक र पौराणिक विषयसम्बद्ध प्रागैतिहासिक स्थलहरूले गर्दा राप्ती अञ्चलको गौरवशाली महत्त्वलाई नेपाल र नेपालीहरूको परिप्रेक्षमा दर्शाइएको छ ।

भेरी अञ्चल उपशीर्षकमा यस क्षेत्रलाई धन्य बनाउन सफल वागीश्वरी सरस्वतीको मन्दिर, स्वर्णबालुकायुक्त सुनार नदी, भुवरभवानी (भ्रमराम्बिका), दानवकुट, विहारपोखरी, दानुवाताल लगायतका पौराणिक भग्नावशेषहरूका बारेमा शब्दचित्रात्मक वर्णन गरिएको छ । सुरक्षेत्रबाट सुर्खेत भएको तथा सुरक्षेत्र, हरिहर क्षेत्र, वाराहक्षेत्र, मुक्तिनाथक्षेत्र, छायाक्षेत्र,

ऋणमोक्षक्षेत्र, रूरुक्षेत्र आदि प्रसिद्ध पवित्र क्षेत्रहरूले भेरीलाई पुनित बनाएको योगीको विचार छ । भेरी अञ्चलमा पर्ने वारवण्डाल जस्ता प्रसिद्ध र घना जङ्गलक्षेत्रहरू क्रमशः नष्ट हुँदै गएकोमा योगीले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । पाल साम्राज्यकाल तथा मल्ल साम्राज्यकालमा समेत समृद्ध राजधानी भएको सुर्खेतका काँक्रेविहार, लाटिकोइली, मङ्गलगडी, बाणगङ्गा, भुलभुले पानी, फितिकाँडा, मल्लकाँडा लगायतका ऐतिहासिक भग्नावशेषहरूको वर्णन गरिएको छ । लाटिकोइली शिवालयको प्राचीन (३९२ वर्ष पूर्वको) अभिलेखहरूले प्राचीनकालीन शिक्षादीक्षा, शिल्पकला, सभ्यता, संस्कृति, धर्म, राष्ट्रियता, समृद्धि आदिका बारेमा स्पष्ट गरेको कुरा पनि योगीले उठाएका छन् । महाभारतकालका द्रोणाचार्यको आश्रम भएका पर्वतका शिखरबाट पानी ल्याएर बलभद्र कुँवर लगायतका वीरहरूले नालापानी खलङ्गा निर्माण गरेको उल्लेख गर्दै महाभारतकालीन द्रोणाचार्यको तपोवन, द्रोणकुण्ड, रूद्रेश्वरमन्दिर, गोरक्षनाथ मन्दिर, भैरवनाथ मन्दिर, कालिकामन्दिर आदिका भग्नावशेषहरूका ऐतिहासिक महत्त्वका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस्तै ललाटज्वाला, शिरस्थानज्वाला, धूलीश्वर महेश्वरको मन्दिर, हंसज्वालाको मन्दिर, पादुकाज्वाला आदिले यस क्षेत्रको पवित्रतालाई अझ पवित्रतम बनाएको योगीको विश्वास व्यक्त भएको छ । धेरै ऐतिहासिक अभिलेख र शिलास्तम्भहरू विलय हुँदै गएका छन् भन्ने योगीको भनाई छ । शाके १२७७को पृथ्वीमल्लकालीन प्रधान अमात्य देववर्मा जगतसिंहका शिलालेख स्पष्ट भएको कुरा योगीले गरेका छन् जसमा विक्रम संवत्, शकसंवत् चल्नु भन्दा अगाडि त्यस प्रदेशमा देवसंवत् चल्ने गरेको कुरा योगीले गरेका छन् (योगी, २०३२: ४५) । मानवजातिले घर बनाएर बस्ने चलन सुरु गर्नुपूर्व ओडारमा बस्ने गरेका प्रमाणस्वरूप न्याउली ओडारहरूका बारेमा योगीले स्पष्ट्याएका छन् । दहि प्रशस्त हुने स्थान दैलेख , दुलालहरूको मूल स्थल दुल्लू लगायत पौडेल, पोखरेल, सिग्देल, पराजुली, रिजाल, बस्याल, धमाल आदि थर र जातहरूको मूलथलो भएको र पुरातात्त्विक महत्त्व बोकेको भेरी अञ्चल क्षेत्रमा अवस्थित जैमिनी मुनिको आश्रम जैमिनिकुट आदिका वर्णन योगीले गरेका छन् ।

कर्णाली अञ्चल उपशीर्षकमा पहाडी संस्कृतिको उद्गमस्थल शिवनिवास कैलाशको मानसरोवरदेखि दक्षिणतर्फ फैलिएको कर्णाली क्षेत्रको वर्णन छ । कर्णाली अञ्चल योगीको जन्मस्थान पनि हो । त्यसको उल्लेख संस्कृत पद्यद्वारा प्रस्तुत उपशीर्षक सुरु हुनासाथ गरेका छन् (योगी, २०३२:) । मनुको राजसिंहासनशीला, पञ्चकैलाशको प्रतीक शिलामय पञ्चदेवल आदिबारे इतिहासप्रकाशमा जस्तै यहाँ पनि प्रकाश पारिएको छ । शकसंवत् १३०० मा राज्यमा उपयुक्त स्थिति बाँध्न सफल इतिहास प्रसिद्ध राजा मलय वर्माको प्रताप अद्यावधि जनश्रुतिमा

समेत रहेको कुरा योगीले गरेका छन् । मनुले एकाग्र मनले यसै स्थानबाट मनुस्मृतिको घोषणा गरेको विचार योगीको छ । श्रावणी पूर्णिमाका दिन देशदेशान्तरका यात्रीहरूद्वारा मेला लाग्ने उमादेवी पार्वतीको पञ्चपुरी पाटनको मन्दिर यहाँको प्रसिद्ध र चर्चित पीठ हो । पौराणिक प्रभाव अद्यावधि यथावत् रहेको कुरा योगीले गरेका छन् । पाल-मल्ल-वर्मा-सिंह आदिका शासनकालका विशाल शैलदुर्ग स्वयम्भू, महामय महाबुको अद्भुत स्वरूपको स्फटिकको शिवलिङ्ग आदि यस क्षेत्रका पावन र ऐतिहासिक महत्त्व राख्ने वस्तुहरू मानिएका छन् । कालिकोटमा खड्का प्रभृतिको राज्य भएको उल्लेख छ । पृथ्वीमल्लका अमात्य जगतीसिंहले विकट पहरो काटेर देवदारूगौँडाको बाधा पहरामा लेखाएका षडक्षरी विद्या तथा दुर्लङ्घ्य नगरका कीर्तिस्तम्भहरूले ऐतिहासिकता झल्काइरहेका छन् । पुण्यमल्लको अवस्थल दुर्लङ्घ्यनगर, मलय वर्माको अभिलेख भएको रैका साँगु, नाग, पाल, मल्ल, वर्मा आदि वंशहरूको शासन भएको इतिहास प्रसिद्ध समृद्ध सिञ्जानगर कर्णाली प्रदेशकै एक ऐतिहासिक महत्त्वको थलो हो । पुरातात्विक तथा भाषिक एवं ऐतिहासिक महत्त्वका दृष्टिले समेत अत्यन्त महत्त्व राख्ने अपाडराजराजधानीका अभिलेखहरू यसै सिञ्जामा छन् । ऋणमोक्ष क्षेत्र, १२भाइ, मष्टा, मालिकाकी नौ बहिनी जसलाई शैलपुत्री आदि नवदुर्गासँग दाँजेका छन् योगीले । लामाहरूको कठिन कर्मलाई ऋषिकर्मसँग दाजेका छन् । कार्तिकेय कुमारले क्रौञ्चासुरलाई मारेको स्थान, पञ्चकैलास प्रतीक पञ्चदेवल, निरुक्तकार यास्कको जन्म तथा कर्मभूमि यास्कागिरि भएको हुम्ला जिल्लामा उत्तम मुनिको जन्मस्थान पनि भएको बताएका छन् । शिव र पार्वतीको संवादस्थली यमलाबाट जुम्ला भएको तर्क गर्दै शिवयामलतन्त्र यही जुम्लाबाट प्रवर्तन भएको हो भनेका छन् योगीले । सिद्ध चन्दननाथले कृषिविकास गराएको प्रसङ्ग, वर्तमान राष्ट्रध्वज उठाउने प्रसङ्ग तथा जुम्लाका २२ पाखा र १८ दरामा भएका पुरातात्विक स्थल, देवदेवीका मन्दिर आदिका विस्तृत परिचयहरू दिएका छन् । जैमिनि मुनिले पूर्वमीमांसादर्शन लेखेको स्थल जुम्ला हो भनेका छन् योगीले । जाजरकोटको सामवेदको प्रादुर्भाव भएको स्थल तिपूकोटमा मूलसामको नामले प्रसिद्ध छ । भरद्वाजको आश्रम भारदह, गर्गऋषिको आश्रम गर्ज्याङकोट, तातोपानीको धारो र कुण्ड, नूनखानी, उदालक ऋषिको आश्रम भएको १२ विसदराको शब्दचित्र योगीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसका साथै आफू जन्मेको स्थलका आधिकारिक ज्ञाता योगीले कर्णाली क्षेत्रका प्रसिद्ध हिमालहरू, लेखहरू, चौर, नदी, खोला, छहरा, ज्यूला(खेत), ऐतिहासिक स्थल, दरा र पाखाहरू, देवता, खानी तथा ओडारहरूका अनादिकाल देखिका ऐतिहासिक महत्त्वका सामग्रीहरूबारे प्रष्ट

र सजीव चित्रण गरेका छन् । शकसंवत् १३०१ मा बडा राजा मलय वर्माले मर्मत गरेको खेचरनाथको गुम्बा, स्वर्णपत्र, ताम्रपत्र, शिलापत्र पुस्तकालय, नागराजले गरेको राज्यस्थिति आदिको वर्णन गरेका छन् । राष्ट्रभाषा नेपालीका विशुद्ध र प्राचीनतम अभिलेखहरू भएका प्रसिद्ध हिमनदीका स्रोत हिमालहरू हाम्रो वैदिक संस्कृति र सभ्यताको मूल भएको विचार योगीको छ । मानसरोवर र यसका आसपासका प्राकृतिक, वैदिक आकृति विशेषबाट हाम्रा टोपीध्वज लगायत कतिपय धनद सामग्रीहरू, वास्तुशैली, प्रासादशैली आदिको विकास भएको कुरा योगीले तार्किक र प्रामाणिक रूपमा गरेका छन् ।

सेती अञ्चल उपशीर्षकमा सेती नदीको नाममा राखिएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । सेतीलाई पहिला श्वेता भनिन्थ्यो । अभय मल्लको प्राचीन अभिलेखमा पनि श्वेतसरित् भनेर भनिएको छ (योगी, २०३२ : ६५-६८) । धनगढीस्थित पशुपतिनाथ, भगवती, लक्ष्मीनारायण आदिका प्रसिद्ध मन्दिरहरू धार्मिक पर्यटकीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । बोगटी, सिलवाल आदिका मूल अवस्थल बोगटान, सिलगढी आदि स्थलहरू श्रीपाली काजी कीर्तिमानको कीर्तिमूर्ति शिवालय, दिलिपेश्वरको ऐतिहासिक भव्य मन्दिरहरू पनि यस क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण धरोहरहरू हुन् । सेतीका पूर्वतटको दाङ्ग टीकगडामा हजारौं वर्ष पुरानो राजधानी र पूरातात्त्विक स्थलहरू छन् । अमरसिंहथापाले काँगडा प्रस्थान गर्नु अघि बडीमालिका जुहारेर मालिकाको आह्वान गरी स्थापना गर्दा जगाएको अखण्ड ज्योति र नित्यपूजाको निरन्तरता अद्यावधि भइरहेको योगीको भनाइ छ (योगी, २०३२ : ६८) । ऐतिहासिक श्रीपाली राजाहरूको राजधानी श्रीकोटका श्रीपाली राजा मदनसिंह लगायतका अभिलेखहरू, नागमल्लको बाह्र वर्षसम्मको गुप्तवास प्रसङ्ग योगीले उल्लेख गरेका छन् । तिमल्सेनाको मूल अवस्थल तिमल्सेन, ढकालहरूको मूल ढाँकु, सूयालहरूको सूत्रामधान, देवकोटाहरूको देवकोट, पृथ्वीमल्लको साभिलेख कुचिविहार, कुईकेलहरूको कुईकाना, पुडासैनीहरूको पुँडासेन, मडासैनीहरूको मडासेन, मङ्गलसैनीहरूको मङ्गलसेन, वडासैनीहरूको वडासेन आदि अछामजिल्लामा भएका स्थानहरूबारे योगीले वर्णन गरेका छन् । यस्तै शाके १२००को राजखेल थापाको अभिलेख तथा एकाशिला देवल एवं पञ्चदेवलहरूबारे योगीले उल्लेख गरेका छन् । ऐतिहासिक देवस्थलहरू तथा पुरातात्त्विक सामग्रीका साथै सेती अञ्चलको विशेषता भएका जङ्गली जनावरहरू तथा पक्षीहरूबारे पनि उल्लेख गरिएको छ । यस्तै खुलालहरूको मूल अवस्थल खुलाल, रेग्मीको मूलथलो रेगमग्राम, बखतीहरूको मूलस्थल बखेत समेत खप्तड लेकदेखि पश्चिम उपत्यकामा पर्ने उल्लेख गरेका छन् योगीले । भण्डारीहरूको अवस्थल भँडार पनि सेती किनारामा पर्छ भने थलारी, कोइराला,

थामी, धुलिकोटी, सन्थाल, डुम्राकोटी, बजाङ्गी, वजुञ्जाल, कुड्याल जुगाडी लगायतका थरहरूको मूल अवस्थल भएको सेती अञ्चलको जुगडाथली नजिक चोयाकोटमा हजारौं वर्ष पुरानो पाण्डुलिपि, शिलालेख प्रभृति पुरातात्विक सामग्रीहरू भएको कुरा यात्रावर्णनका प्रसङ्गमा योगीले गरेका छन् । भौगोलिक अवस्थिति बारे योगीले शब्दद्वारा मात्र नभई रेखाचित्रात्मक पाराले समेत वस्तुगत वर्णन गरेका छन् । प्रत्येक देवपीठहरूमा विशेष रूपमा लाग्ने मेला-जात्रा आदिका सम्बन्धमा समेत छुट्टा-छुट्टै उल्लेख गरिएको छ । बाजुराका प्रसिद्ध आशुकवि रत्नाकरको लोकप्रियता तथा उनको समासोक्तिपूर्ण काव्यवैचित्र्यको वर्णन समेत योगीले गरेका छन् । उनका अनुसार बाजुराको प्राचीन नाम बाजुङ् थियो र अधिकारी, कार्की जस्ता थरहरू त्यसताका त्यहाँका शाशक निकट रहेका थिए । अपाडराज पुण्यमल्ल, पृथ्वीमल्ल, अभयपमल्ल, सूर्यमल्ल प्रभृति प्राचीन राजाहरूको अभिलेख हेर्दा पनि यो कुरा सिद्ध हुन्छ । सूर्मा सरोवरनजिक कालथुकमा अत्रि ऋषिको आश्रम छ र त्यहीं बसेर उनले अत्रिस्मृति लेखेको कुरा योगीको छ । कालथुक नजिक भएको साइपाल हिमालमा अठ्ठासी हजार ऋषिहरूको सभास्थल भएको भनाइ पनि योगीको छ । सेतीको मुहान नजिक शिवजीको तपोभूमि तप्तजलकुण्डमा नै शिवजीले कामदेवलाई भष्म गरेको जनश्रुति रहेको उल्लेख छ । सेतीका अद्भुत गुफा, हिमाल एवं हिमनदीहरूमा पशुपंक्षी एवं जलजीवहरूका अवशेष पाइने हुनाले ऐतिहसिक अध्ययनका लागि खप्तडलाई सेतीअञ्चलको मुटु र कैलास पर्वतलाई मुकुट (टोपी)का रूपमा उल्लेख गरेका छन् योगीले ।

महाकाली अञ्चल उपशीर्षकमा नेपाली भूगोलका सबैभन्दा पश्चिमतर्फ अवस्थित कञ्चनपुर, डडेल्धुरा, बैतडी र दार्चुला गरी चार जिल्लाहरूको वर्णन छ । मौसमका हिसाबले कतै दुई मात्र ऋतु (हिउँद र वर्षा), कतै चार ऋतु (हेमन्त, वसन्त, वर्षा र शरद्) कतै चाहिँ छ ऋतु नै पाइन्छन् यहाँ । पञ्चूली, व्यास, चौदांश, मार्कण्डेय आदि प्रसिद्ध हिमालबाट निस्केका हिमनदीहरू, लालभाडी जस्ता विशाल जङ्गलहरू सिद्धनाथ, वैद्यनाथ जस्ता सयौं देवलहरू, मठमन्दिरहरू, प्राकृतिक मनोरम झिलमिल, काली, वेतकोट, वैजनाथ लगायतका सयौं तालहरूबारे चित्रात्मक वर्णन गरिएको छ । यसै स्थानमा अवस्थित गोरक्ष गुफामा बसेर शिवावतार गोरक्षनाथले विवेक मार्तण्डको उपदेश दिनुभएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । फापरवाली लगाउने प्रचलन तथा त्यहाँका वासिन्दाले भोग्नु परेका भौगोलिक विकटताको चर्चा गरिएको छ । छेती गाउँ (महाकालीको सबैभन्दा माथिको गाउँ)को विकटता यहाँ उल्लेख छ । व्यास, चौदांश लगायतका हिमालयका काखमा अवस्थित गर्खाहरूको उल्लेखसँगै प्यास लाग्दा

हिउँ खानुपर्ने र भोक लाग्दा जडीबुटीहरू खानुपर्ने विवशता योगीले देखाएका छन् । महाकालीको पूर्वी तटमा अवस्थित बाँसुलीकोटका उपत्यकामा भएको नागपाल (शाके ११६०)को हरिहरमन्दिरको भग्नावशेषमा वि.सं. २०२८ चैत्र महिनामा सात दिनको परिश्रम पछि योगीले पढ्न सफल भएका विशाल शिलालेख यहाँको महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्री हो । भुलाघाटको महाकालीको मन्दिर लगायतका सयौं मन्दिर एवं पीठहरू यस क्षेत्रमा रहेका छन् । प्रायजसो ऐतिहासिक र प्राचीन मन्दिरहरू वि.सं.१४००मा दुर्घटनाद्वारा भग्न भएका कुरा योगीले उल्लेख गरेका छन् । शक संवत् १३०६को नागमल्लको अभिलेख, अजैमरे देवलगाडाको वीरखम्बको शाके १२२६का शिलालेखहरूबारे उल्लेख गरिएको छ भने यस क्षेत्रमा विशेष निरपाल, गुणपाल, कपिलपाल, सुरपाल, दहपाल, अजयपाल, सहजपाल, नागपाल र नागमल्ल आदिका पालाका अभिलेखहरू भएको कुरा योगीले गरेका छन् । यसका साथै महाकाली अञ्चलमा भएका सांस्कृतिक पर्व तथा मेलाहरूका बारेमा पनि योगीले उल्लेख गरेका छन् ।

भौगोलिक अवस्थिति हिमवत्खण्ड अखण्डेय हो तापनि कालक्रमले व्यावहारिक तथा प्रशासनिक सुविधाका लागि मात्र भौगोलिक विभाजन गरिएका हुन् भन्ने तर्क योगीको देखिन्छ ।

साहित्यिक दृष्टिले नवै रस प्रधान चैत (ऐतिहासिक चरित्र)हरू स्थान-स्थानमा भेटिने कुरा योगीले उल्लेख गरेका छन् । नेपालको भण्डारमा अनन्त ज्ञानराशिहरू भएको तर तिनको प्रकाशन भने हुन नसकेको कुरा योगीले गरेका छन् । शताब्दीयौं पहिलाका अभिलेखहरू पढ्न संस्कृत भाषाको ज्ञान हुनुपर्ने योगीको कथन छ । हाम्रो संस्कृति र सभ्यता वैदिक हो भन्दै योगीले वैदिक संस्कृति र सभ्यताको मूल पहिचान गर्न वैदिक वाङ्मयको अध्ययन गर्नुपर्ने बताएका छन् । इतिहास प्रकाशका ६४ भागहरू मध्ये ५ भाग मात्र प्रकाशित भएको र प्रकाशित भागहरूमा मात्र पनि पर्याप्त सामग्रीहरू रहेको कुरा योगीले गरेका छन् । यसका साथै सामग्री प्रकाशन सम्बन्धी सहयोगी व्यक्तित्वहरूबारे र आफ्ना चाहनाहरूका सम्बन्धमा पनि योगीले मूल लेखकै स्वरूपमा लेखेका छन् । महाकाली अञ्चलका प्रसिद्ध कोटहरू र प्रसिद्ध स्थलहरूलाई उल्लेख गर्दै मार्कण्डेयपुराणको रचना मार्कण्डेय मुनिले यहीँको मार्कण्डेय गुफामा बसेर गरेका हुन् भनेका छन् । हाम्रो देशदर्शनको अन्त्यमा योगीले आत्मनिवेदन समेत गरेका छन् । यस क्रममा उनले विशाल नेपालको कतिपय भू-भागहरू वि.सं.१८७२ को सुगौली सन्धिबाट गुमेको कुरा उल्लेख गर्दै कृतिमा बालककालदेखि गरेका पदयात्राका क्रममा प्राप्त ज्ञानलाई उल्लेख गरेको कुरा समेत गरेका छन् ।

थरका थला शीर्षकमा आफूले यात्राक्रममा प्राप्त गरेका प्रमाणका आधारमा थर र थल (मूलस्थल)बारे लेखेको र थर तथा पद जन्म र कर्मले हुने हुँदा कुन थर कसरी भयो भन्ने बारे सबैले जान्नुपर्छ भन्दै योगीले थरको सम्बन्ध कामसित हुन्छ भनेर देखाएका छन् । थरलाई भूगोल र पदलाई इतिहाससँग तुलना गरेका छन् । अन्त्यमा थर र थलको सम्बन्ध सूची समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

वास्तवमा हाम्रो देशदर्शन योगी नरहरिनाथको यात्रावृत्तान्त हो । योगीद्वारा बाल्यकालदेखि नै स्वदेशका हरेक क्षेत्रहरूमा गरिएका भ्रमणहरू र भ्रमणका सिलसिलामा योगीले प्राप्त गरेका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको बारेमा सूचना प्रदान गर्ने मूल उद्देश्यले रचना गरिएको प्रस्तुत रचना मूलतः यात्रावर्णन नै हो तापनि यसले नेपालको भौगोलिक तथा ऐतिहासिक दुवै पक्षको झलक समेत प्रस्तुत गरेको छ । स्वच्छन्द शैली र मनोरम वर्णनले गर्दा आत्मपरक निबन्धसँग यसको स्वरूप मिल्न गएको छ । भूगोललाई ऐतिहासिक कसीमा समेत राखेर हेर्न खोजिएको छ भने भूगोल र इतिहास दुवैलाई आन्योन्याश्रित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । इतिहास र भूगोलको अन्तरसम्बन्ध हुन्छ, यसलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा हेर्न खोजिएमा यथार्थको नजिक पनि पुग्न सकिदैन भन्ने योगीको मान्यता यसमा पूर्णरूपमा मेल खाएको छ । प्रामाणिक र तथ्यपूर्ण कुराहरू पनि योगीको स्वच्छन्द र स्वतन्त्र वर्णन शैलीले गर्दा रोचक बनेको छ । विशेष गरी ऐतिहासिक पक्षलाई भूगोलसँग र भौगोलिक पक्षलाई इतिहाससँग जोडेर हेर्ने सन्दर्भमा योगीको वर्णन शैलीले गर्दा यथार्थ र कल्पनाको मिश्रण भएको पाइन्छ हाम्रो देशदर्शनमा । सत्यतथ्य कुराको वर्णनमा काल्पनिकता र काल्पनिक वर्णनमा यथार्थताको आभास पाइन्छ । हाम्रो देशदर्शन नेपालको शब्दचित्र त हुँदै हो यसका साथै पञ्चायती दर्शनको प्रतिबिम्ब पनि हो । पौरस्त्य वैदिक दर्शनका सारभूत कुराहरूबाट विम्बहरू ग्रहण गर्दै भूगोलको वर्णनमा माधुर्य सृष्टि गर्ने योगीले पञ्चायती व्यवस्थामा गरिएका भौगोलिक विभाजनलाई शास्त्रीय कसीमा जोडेर हेर्ने चेष्टा गरेका छन् । पञ्चतत्त्व, पञ्चदेवता लगायतका पाँचसँग सम्बन्धित शास्त्रीय विषयहरू सँगसँगै पञ्चायती व्यवस्थाको दर्शनमा आधारित न्यायप्रणालीलाई पनि समावेश गर्न सकिने तर्क गरेका छन् योगीले । चौध अञ्चललाई चौध मनु, चौध रत्न र चौध विद्याका प्रतीकका रूपमा हेरेका छन् उनले ।

३.२.१०. श्रीमगरगुरूङ्गवंशावली

श्रीमगरगुरूङ्ग वंशावलीको प्रथम प्रकाशन वि.सं.२०३० सालमा भएको हो भने दोस्रोपटक यो वि.सं.२०३६ सालमा छापिएको छ । सुरूमा प्रकाशित हुँदा श्रीगुरूङ्गमगरवंशावली भनिएको थियो । दोस्रो पटक प्रकाशित भएको कृतिमा आवरण पृष्ठबाहेक यसमा जम्मा ६४ पृष्ठहरू छन् । मगर राजाहरूको वंशावली, वीर जनरल दुर्गासिंह थापामगर, गुरूङ्ग घले (राजा) हरूको वंशावली, वीर गुरूङ्ग मगर वंशावली, सेनापतिर्भागल (सरदार भागल गुरूङ्गको वंशावली) अरमुडी र जयापीड गरी जम्मा छ वटा शीर्षकहरूमा प्रस्तुत वंशावली विभक्त छ । यसका अतिरिक्त यसमा योगी नरहरिनाथको प्रयासको सहाना गर्दै पाठकहरूले पठाएका चिठ्ठीहरू तथा योगी रचित राष्ट्रगीत, शिखरिणीयात्राबाट उद्धृतांश दुई श्लोक, राष्ट्रिय शिक्षा, उखान, अर्ति जस्ता शीर्षकहरू रहेका रचनाहरूका साथै मुरणबहादुर श्रीशःका परिवार र पुर्खेउलीहरू एवं श्री नेस बहादुर श्रीशःको सानो फौजी जीवनी समेत केही लालमोहर पनि समाविष्ट छन् ।

योगीकै भनाइ अनुसार जनसाधारणहरूमा सम्प्रेषणको समस्या नपरोस् तथा उच्चारणमा समेत सुविधा होस् भनेर इतिहास अनुसन्धानका क्रममा प्रसङ्गवश प्राप्त भएका सामग्रीहरूबाट सरल संस्कृत पद्यहरूमा प्रस्तुत वंशावली तयार गरी प्रकाशित गरिएको हो (योगी, २०३६:५) । अमरकोशको शैलीमा रचित प्रस्तुत वंशावलीमा सुरूमा मगर राजाहरूको वंशावली छ । यसमा जम्मा ५९ श्लोकहरू छन् । पुराणप्रसिद्ध महादेवका गणदेवता महाराजि, महारा, महारा, मगरा हुँदै मगर भएर आएको हो भन्ने कुरा योगीले दर्शाएका छन् । महाराजिक देवमानव वंशका मगर जातिको राज्यलाई नै मगरात, पारकोट आदि नामले चिनिएको हो जुन सप्तगण्डकी प्रदेशमा अवस्थित छ भन्ने तर्क योगीको छ । क्षत्रीय थापा भैं मगरमा पनि धेरै थरि थापा, आले, खड्का, पुन, जस्ता थरहरू छन् । सिञ्जाधिराज पुण्य मल्लका शासनकालमा प्राप्त अभिलेखहरूमा र पाल्पाली सेनका वंशावलीहरूमा समेत प्रसिद्ध रूपमा उल्लेख गरिएका मगरजातिका २२० प्रसिद्ध राजाहरू थिए र अन्त्यमा १२ मगर राजा शेष रहेको अवस्थामा १२ मगरात भन्ने प्रसिद्ध भएको कुरा यसमा उल्लेख छ । किराँत, मगरात, खसान र जडान गरिएका हिमवत् खण्डका चार प्रदेशहरूमध्ये त्रिशुली र कालीगण्डकीको बीचको र आसपासको भू-भाग मगरात गण्डकी प्रदेश थियो । यसको पनि दक्षिणतर्फ मगरराज्य र उत्तरतिर गुरूङ्गराज्य भएकाले वर्तमान समयमा पनि ती क्षेत्रहरूमा अन्य जातिका तुलनामा दक्षिणतिर मगर र

उत्तरतिर गुरूङ्ग जातिकै बाहुल्य रहेको कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । जन्म, कर्म, वासस्थान र राजधानीले थर र पद विविध हुन गएका भएपनि मूल एउटै हो भन्दै मगरका विविध थरहरूका बारेमा प्रकाश पारिएको छ ।

यक्षराज कुवेर गुह्यकबाट गुरूङ्ग भए भैं शिवगोरक्षगण महाराजिक देवताबाट मगर भएक हुन् । त्यस्तै किन्नरबाट किराँत, शक्त(समर्थ)बाट खस, थाकखोलामा बसोबास गरेकाले थकाली भएको कुरा उल्लेख छ । मगरहरूले नेपालको एकीकरणमा तथा तत्पश्चात् पनि सघाएकाले उनीहरू राज्यको अभिन्न अङ्ग बनेको र शल्यानकोट, मनकामना तथा अन्य कतिपय पीठहरूमा आजसम्म पनि पूजा गर्ने अधिकार पाएको कुराको प्रकाश पारिएको छ । जुम्ला, डोटी, कुमाउतिर महारा शब्दकै प्रयोग भएको र महाराहरूमा अभै जनै लगाउने चलन रहेको कुराको उल्लेख गरिएको छ ।

यस्तै सबै देवयोनी विशेषबाट रूपान्तरित हुँदै आएको कुराको उल्लेख गर्दै सुराबाट सोडारी, आदित्यबाट पाल थापा, बसुबाट बस्न्यात, त्रिदशाबाट दास, आभास्वरबाट भाट, भट्ट, भेटवाल, अनिलबाट अलिना, महाराजिकबाट मगर, साध्याबाट सन्थाल, रूद्राबाट दुरा, पिशाचबाट लेप्चा, गुह्यकबाट गुरूङ्ग, भूताबाट भोटे, ताम्राङबाट तामाङ, यक्षाबाट लिम्बु, किन्नरबाट किराँत, राजाबाट राई, दानवारिबाट दनुवार, जगज्येष्ठबाट जाड, स्थाणुबाट थारू आदि थरहरू भएको देखाइएको छ (योगी, २०३६ : १२/१३) । हामी देवयोनीबाट उत्पन्न भएका स्थानीय आदिवासी हौं भन्दै गोर्खाली जनता र सैन्यको महत्त्व गाइएको छ केही श्लोकहरूमा ।

वीर जनरल दुर्गासिंह थापामगर शीर्षकमा दुर्गा थापाको जीवनीको कारुणिक तथा वीरतापूर्ण पक्षको चर्चा गरिएको छ ।

गुरूङ्ग घले (राजा)हरूको वंशावली शीर्षकमा 'श्री सूर्यवंशी राजा चन्द्रसिंहका वंशावली लेषित्ये' भनी सुरू गरिएको छ भने गुरूङ्ग घलेहरूको भारद्वाज गोत्र र यजुर्वेदका माध्यान्दीनीय शाखा हो भन्ने उल्लेख गरिएको छ । लामिछाने गुरूङ्गको गर्गगोत्र भएको प्रसङ्ग तथा विहावारिको प्रसङ्ग रोचक ढङ्गले बताइएको छ । वि.सं. २०११ पौष १३ गते मङ्गलवारको दिनमा गोर्खा माथिल्लोकोटका मानवहादुर घलेकी काली घलेनीबाट गोरखकालीका पूजारी पशुपतिनाथ र नवमीनाथ योगीका सहायताले प्रस्तुत वंशावली प्राप्त गरिएको उल्लेख गरिएको छ ।

वीर गुरूङ्गमगरवंशावली शीर्षकमा संस्कृत भाषाका ४० श्लोकहरू छन् । महादेवका गण सबै देवताहरू मानव भएका छन्, जगत्मा सबैभन्दा जेठो हिमाल मानवको जन्मभूमि हो, मानिसका मातापिता साक्षात् पार्वतीपरमेश्वर हुन् । गुह्यक देवताहरू कालक्रमले गुरूङ्ग भए । लामा, लामिछाने, घले, घोटाने गरिएका चार जातबाटै १६ जात गुरूङ्गहरू भएका हुन् भनिएको छ ।

सेनापतिभागल शीर्षकको लेखमा नुवाकोट विजय गर्ने प्रसङ्गमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहलाई अत्यन्त सहयोग गरेका र अङ्ग रक्षक समेत भएर राजाको विश्वासपात्र बनेका भागल सिंहको चातुर्यको वर्णन छ । भागलसिंहको वंश नरभूपाल शाहका पालामा आएर गोर्खा राजधानीमा ससम्मान बसेको प्रसङ्गको उल्लेख छ । २२ वटा संस्कृतका पद्यमा रचिएको प्रस्तुत शीर्षकमा नुवाकोटको विजयपश्चात् उपत्यकाका राजाहरूका संयुक्त सेनाले गोर्खा आक्रमण गर्न पोखरा पुग्दा पृथ्वीनारायण शाहले सभामा भागलसिंहको वीरताको सम्मान गर्दै आफ्नो देवीको प्रसाद स्वरूप प्राप्त भएको खड्ग दिएर प्रतिरक्षाको लागि पठाएपछि भागल गुरूङ्गले गाइनेको भेष गरी १०,००० संख्याको सेनालाई आफ्नो वशमा पारी सेनापतिलाई कटारीले छाति चिरेर फर्किए । पछि १०,००० सेनाले एउटाले त यत्रो ठूलो क्षति गयो भने अरूसँग लड्न सकिदैन भनी भागेको घटनालाई वर्णन गरिएको छ । यस्तो वीरतापूर्ण कार्यपछि पृथ्वीनारायण शाहले भागललाई तिम्रो गुरूङ्ग वंशमा जेठो सरदारी मान भयो भनेर प्रशंसा गरेको र सबै सैनिकले भागललाई हनुमानतुल्य पराक्रमी भनेर सहानुभूति गरेको प्रसङ्ग छ । सेनापति भागल गुरूङ्गको बारेमा पृथ्वीनारायण शाहले दिव्य उपदेशमा समेत प्रशंसा गरेका छन् र नेपाल खाल्डो विजयको प्रसङ्गलाई त्यस घटना र भागलसिंहसँग जोडेका छन् (योगी, २०३६ :) ।

अरमुडि र जयापीड शीर्षकमा २१ श्लोकहरू छन् । जयापीडले अरमुडिको राज्यमा आक्रमण गर्न जाँदा आफ्ना पल्टन कालीगण्डकीले बगाएपछि जयापीड चाहिँ अरमुडिका सैन्यद्वारा बन्दी बनाइएको प्रसङ्ग छ । पाङ्गपर्वतमा बन्दीगृहमा जयापीडले लेखेको शोकमय श्लोक काश्मीरका राजाहरूका इतिहास राजतरङ्गिणीमा प्रकाशित भएको छ भनिएको छ ।

यसका साथै पाठकका प्रतिक्रियामूलका चिठीपत्रहरू पनि यसमा समावेश गरिएका छन् भने राष्ट्रगीत शीर्षकमा स्वच्छन्दतावादी भावधाराले ओतप्रोत भएका भ्याउरे लयका पद्यहरूमा राष्ट्रका हिमाल, पर्वत, खोलानाला, जातजाति आदिका साथै इतिहासप्रसिद्ध राजाहरूका बारेमा योगीका निजी चिन्तनहरू छरिएका छन् । रीतिरिवाज परम्परा र इतिहासलाई बिर्सिँदा हाम्रो

प्रतिष्ठा गुम्ने सङ्केत गरिएको छ । सम्पूर्ण नेपालीहरू मिलेर राष्ट्रविकास गर्नुपर्ने र परस्परको सहिष्णुतामा नै हाम्रो प्रतिष्ठा रहने कुराको उल्लेख गरिएको छ । प्राचीन सभ्यता, संस्कृति र आदर्श बिर्सिएमा हाम्रो भविष्य धरापमा पर्नेछ, भन्दै योगीले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । राष्ट्रियतामा आँच आउन दिनु हुँदैन भन्नेमा योगी सतर्क छन् । उदाहरणका लागि निम्न गीतांशलाई लिन सकिन्छ ।

दुइ कोटि बन्धु मिलेर बसौं यसैका छायामा ।

धमिलो पना आउन नदिउँ राष्ट्रिय मायामा ॥

खानी र पानी विकास गरौं देशको विकास ।

अन्यथा हामी गर्नेछौं आफैं कुलको विनाश ॥

यसैमा जन्म्यौं यसैमा हुक्यौं यसैमा बिलाउँ ।

फुटेका भाइ जुटेर सबै छुटेको मिलाउँ ॥

जस्ता उच्छ्वासहरू राष्ट्रगीतमा समेटिएका छन् ।

यस कृतिको अन्त्यतिर राष्ट्रिय शिक्षा, उखान, अर्ति आदि शीर्षकहरूमा योगीका केही आत्मचिन्तनहरू पनि समावेश भएका छन् । मानवसमाजलाई सुधार गर्नुपर्ने शिक्षामा राष्ट्रियता हुनुपर्ने कुरा योगीले उठाएका छन् । त्यस्तै गुल्मीको भासेँ गाउँको परिचय भासेँको चिठीमा उल्लेख छ । पूर्वीय नाट्यशास्त्रका पिता भरतको नामबाट भासेँ भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा श्री अजिरसिंह थापाको पत्र, जनरल केदारनरसिंह कुँवर राणाका पत्र, जङ्गबहादुरहरूका पत्र आदि पनि यसमा समावेश गरिएका छन् ।

३.२.११. आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो हिमालय

प्रस्तुत कृति योगी नरहरिनाथद्वारा वि.सं.२०३३ को समयमा कारावासको कठोर यातनामय जीवन बिताउँदा लेखिएको हो र यसको प्रकाशन वि.सं. २०३८ मा भारतको जयपुरबाट भएको छ । यद्यपि आवरण पृष्ठमा गोरक्षपीठ मृगस्थली काष्ठमण्डप नेपाल भनी लेखिएको छ तर पनि आवरण पृष्ठको भित्रपट्टिको पीठिकामा भएको योगीको विज्ञप्तिबाट उक्त कुरा स्पष्ट हुन्छ । योगीले नेपाल र भारतको दिल्ली लगायतका कतिपय स्थानमा प्रयास गर्दा

पनि सम्भव नभएर जयपुरमा अपूर्ण रूपमै प्रस्तुत पुस्तक छपाएका हुन् (योगी २०३८ : पीठिका भाग) ।

संरचनाका हिसाबले ६८ पृष्ठमा विस्तारित प्रस्तुत कृतिलाई पाँचवटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा २५२, दोस्रोमा १९०, तेस्रोमा २३६ र चौथोमा ४६ पद्यहरू छन् । पाँचौ अध्यायमा २८ पद्यहरू छन् र यो अध्याय अपूर्ण छ । तेस्रो अध्यायको २१५ देखि माथिका पद्यहरूको गणनाक्रममा श्लोकका संख्याङ्कन फरक पर्न गएको छ । पद्यहरू प्रायः अनुष्टुप छन्दका छन् भने कतै-कतै अन्य छन्दका पनि छन् । सिलसिलाबद्ध रूपमा विषयवस्तुको वर्णन गर्दागर्दै अपूर्ण रूपमै प्रस्तुत ग्रन्थ समापन गरिएको छ । यसरी जम्मा ७५२ वटा संस्कृत पद्य र त्यसको नेपाली भाषामा गरिएको भावानुवाद यसमा छ ।

ऐतिहासिक सामग्रीहरूको खोजी गर्ने क्रममा भएका योगीका अन्वेषण यात्राका क्रममा उनले देखेका, सुनेका र भोगेका घटनाहरूको विवरण हो यो । यसमा भएका संस्कृतका पद्यहरूमा केही वेद, पुराण र स्मृति आदिबाट लिइएका छन् भने धेरै पद्यहरू मौलिक छन् । धार्मिक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक एवं सामाजिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण मानिएका नेपालका विविध स्थल, चाडपर्व, जात्रामात्रा र कतिपय महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूका बारेमा पाइने पौराणिक, ऐतिहासिक र जनश्रुतिमूलक परिचय यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषयवस्तुका दृष्टिले प्रस्तुत पुस्तकको प्रथम अध्यायमा मिथिला, नागदह नेपालोपत्यका, द्वितीय अध्यायमा पूर्वजातिस्मर-अवतारीलामा, श्री नीलकण्ठकुण्ड, गोसाईकुण्ड, गोर्खामूल गोरक्षनाथावतार स्थल, तृतीय अध्यायमा शाल्मलिदुर्ग (सिमरौनगढ), माकन्दपुर (मकवानपुर), चित्रवन(चितवन), वाल्मीकि आश्रम त्रिवेणी, गजेन्द्रमोक्ष क्षेत्र देवघाटधाम, गलेश्वर ब्रह्मचारी ईश्वरानन्द योगेन्द्र, गोघट्ट(गाईघाट), वेदव्यास जन्मस्थली दमौली, भानुभक्त जन्मभूमि, द्वैतवन धौम्याश्रम, गुरूङ्ग, मगर, तामाङ्ग, लामा, दुरा, राई, लिम्बू आदि जातिहरू, महान् देव महेश्वर कर्पूटार, लम्ब शुम्भ लमजुङ्ग, रागिनाशकोटका सिद्ध महादेव, भीमबन्ध भीमाद, भृगु ऋषि परशुरामको आश्रम भृगुकोट(भिरकोट), श्रृङ्गी ऋषिको आश्रम ऋषिङ्ग घिरिङ्ग, ढोर सिद्ध वराहलहरी तीर्थ, च्यवन ऋषिको आश्रम(चुहुने मुडा), भुषी तुण्डतपस्थली(भुसैटुँडा), सिद्धाश्रम, जनकविकेशरी धर्मराज थापा, वैशम्पायन आश्रम पुरन्चोर, विन्दुवासिनी देवी, प्रियव्रतको तपोभूमि मत्स्यावतार पुष्कर पोखरा, सिद्धवराहस्थान फेवाताल मूल, काश्यप ऋषिको आश्रम कार्कीकोट, पुष्करावती पोखरा, शिव ढुङ्गा रामकोट, छापथोक शिवालय, पाङ्दुर दुर्ग,

श्रवणकुमारको आश्रम आँधीखोला, जलेश्वर त्रिवेणी, तप्तकुण्ड तीर्थ, दामोदरकुण्ड, वत्स ऋषिको आश्रम गलकोट, धवलासिरि (हाल धौलागिरी) र चतुर्थ अध्यायमा गुल्मी चन्द्रकोट, पाणिनी मुनिको तपोभूमि पणेना, रूरू-क्षेत्र रिडी र भासे स्याङ्जाको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

लेखकले यस कृतिको प्रथम अध्यायमा नेपालको पूर्वतिरका धार्मिक र सांस्कृतिक रूपमा महत्त्वपूर्ण मानिएका स्थलहरूको परिचय दिएका छन् । उनले मिथिला र नागदह नेपालोपत्यका दुई उपशीर्षक दिई मिथिला प्रदेशको वर्णन र काठमाण्डौंका तीर्थस्थान एवं मन्दिरहरूको यथोचित वर्णन गरेका छन् । द्वितीय अध्यायमा योगीले अवतारी लामा उपशीर्षकमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा शाके १८९२ (वि.सं. २०२७)मा एउटा बालकले जन्म लिएको घटनाको विवरण दिएका छन् । उक्त घटनामा सो बालकले आफ्नो पूर्वजन्मको बारेमा कथा सुनाएर सबैलाई चकित पारिदिएको छ । आफ्नो पूर्वजन्मको बारेमा रहस्यात्मक घटना सुनाएपछि त्यस बालकको नाम अवतारी लामा राखिएको कुराको उल्लेख गरिएको छ । बाँकी दुई उपशीर्षकहरू गोसाईकुण्ड र गोरखमूल (गोरक्षनाथ अवतार स्थल)मा क्रमशः गोसाईकुण्ड र गोर्खाको धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र ऐतिहासिक परिचय दिइएको छ ।

तृतीय अध्यायमा धेरै उपशीर्षकहरू छन् । मकवानपुर, चितवन, त्रिवेणी, देवघाटधाम, गलेश्वर ब्रह्मचारी इत्यादि अलग-अलग उपशीर्षकहरूमा लेखकले सम्बन्धित विषयका ऐतिहासिक र धार्मिक रूपमा महत्त्वपूर्ण भएका पक्षहरूको छोटो-छोटो परिचय दिएका छन् । चौथो अध्यायमा दुई उपशीर्षक अन्तर्गत वनमानुषसँग मनुष्यको मल्लयुद्ध र सुनभाँक्री र वनमान्छेको क्रियाकलापलाई जनश्रुतिमूलक प्रसङ्गका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले धौलागिरी अञ्चलको भ्रमणमा जाँदा ती घटनाहरू सुनेका थिए । शाके १८९७ (वि.सं. २०३२)मा धौलागिरी अञ्चलको म्याग्दीमा ज्ञानबहादुर घर्तीले आफ्नो गाईगोठबाट दूध लिएर घरतर्फ जाँदै गर्दा वनमान्छेले ज्ञानबहादुरलाई आक्रमण गरी ज्ञानबहादुरसँग आफू हारेर लुसुक्क बाटो लागेको घटनाको वर्णन गरेका छन् । त्यसैगरी सुनभाँक्री र वनभाँक्रीको प्रसङ्ग अन्तर्गत शाके १८९४ (वि.सं. २०२९)मा एउटी ६१ वर्षकी वृद्ध महिला रातिमा घरबाट बाहिर पिसाब गर्न भनी निस्कँदा वनमान्छेले उठाएर लगेको र गाउँलेहरूले थाहा पाएर त्यस महिलालाई वनमान्छेको पञ्जाबाट छुटाएर ल्याएको घटना छ । पाँचौ अध्यायमा गुल्मी चन्द्रकोट, पाणिनी मुनिको

तपोभूमि पणेना, रूरु क्षेत्र रिडी, गण्डकी र भासे गरी तीनवटा उपशीर्षहरू छन् । पाँचौं अध्यायका बाँकी भाग यस पुस्तकमा छैनन् । पुस्तक कुनै टुङ्गोमा नपुगी सिद्धिएको छ ।

यसरी योगी नरहरिनाथले आफ्नो यात्राका क्रममा देखेका स्थलहरू र सुनेका घटनाहरूको वर्णन गर्नाका साथै सम्बन्धित स्थलहरूमा प्रचलित किम्बदन्तीहरूको समेत वर्णन गरेका छन् । प्रस्तुत पुस्तक पढ्दा गाउँघरमा बूढापुरानाका मुखबाट सुनिने काल्पनिक कथा र उपकथाहरू पढेको जस्तो अनुभव हुन्छ । यस पुस्तकमा नेपालका महत्त्वपूर्ण स्थलहरूको वर्णन छ । तीर्थस्थलहरूको भ्रमण गर्न चाहनेका निम्ति यसले पथप्रदर्शकको समेत काम गर्ने देखिन्छ । योगीले हाम्रो देशदर्शन (वि.सं. २०३२) नामक यात्रापरक निबन्धात्मक ग्रन्थमा अन्वेषण यात्राका क्रममा आफूले भ्रमण गरेका भौगोलिक स्थानको स्थितिपरक वर्णनका साथै तत्तत् स्थानको पौराणिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक महत्त्वको मनोरम वर्णन मनोगत रूपमा गरेका छन् भने प्रस्तुत कृतिमा भौगोलिक वर्णनका साथसाथै तत्तत् स्थानमा घटेका घटना, किम्बदन्ती र रोचक जनश्रुतिहरूको समेत उल्लेख गरेका छन् । नेपाल आध्यात्मिक साधनाको लागि उत्तम भूमि हो र यहाँ अवस्थित हिमाल देवताहरूको निवास स्थान हो भन्ने कुरा प्रस्तुत कृतिको शीर्षकबाटै थाहा हुन्छ । देवताहरूको वासस्थान भएकाले यहाँका हिमाल एवं पहाडहरूमा अनेक देवयोनी विशेषहरूले भ्रमण गर्ने गर्दछन् । त्यसैले यहाँ अनौठा-अनौठा र सामान्य रूपमा बुझ्दा अपत्यारिला खालका घटनाहरू घट्ने गरेका हुन् भन्ने धारणा योगीको देखिन्छ ।

सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूमध्ये चतुर्थांश पनि प्रकाशन गर्न नपाइएकाले शेष भाग पूरा गरी नेपाली, हिन्दी लगायतका अनेक भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशन गर्ने योगीको इच्छा भए पनि प्रकाशित यो अपूर्ण ग्रन्थपछि यसका अरू भागहरू पछि प्रकाशन भएको पाइन्न । कृतिको सुरूमा वैदिक राष्ट्रिय प्रार्थना शीर्षकमा 'आब्रह्मन्.....' भन्ने वैदिक मन्त्रको नेपाली र हिन्दी भाषामा तीन-तीन श्लोकमा गरिएको छन्दोमय अनुवाद समेत उल्लेख छ । शार्दूलविक्रीडित छन्दमा गरिएको अनुवादको शैली र भाषा ओजपूर्ण छ ।

३.२.१२. जय गोर्खा

जय गोर्खा योगी नरहरिनाथद्वारा लिखित र श्रीशस्थापा तथा बलरामनाथ योगीद्वारा सम्पादित लघु आकारको पुस्तक हो । विश्व गोर्खासंघ (शिवमन्दिर, पालदुर्ग नवदेहली)द्वारा

वि.सं. २०४८ को विजयादशमीका दिनमा प्रकाशित प्रस्तुत पुस्तक बाहिरी पृष्ठ सहित जम्मा ३६ पृष्ठमा संरचित छ ।

जय गोर्खा, गोर्खा गुरू गोरखनाथको दर्शन पाई पृथ्वीनारायणले गाएको भजन, हाम्रो देश गोर्खा, राष्ट्रध्वज वन्दना, गोर्खा जातिको नित्यपाठ जस्ता शीर्षकहरूमा सुरूमा गोर्खा राज्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको परिचय गराइएको छ भने **जय गोर्खा** नामक मूल शीर्षकमा पृथ्वी गोरखनाथको अवतार प्रसङ्ग र बालगोरक्षनाथसँग पृथ्वीनारायण शाहले दधिवर प्रसाद पाएको र त्यसै प्रसादस्वरूप नेपाल राज्यको एकीकरण गर्न सकेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । गोर्खा राज्यबाटै टुक्रिएका भुरे टाकुरे राज्यहरूको एकता भएको र गोर्खा भाषाबाटै सम्पूर्ण गोर्खाली नेपाली जातिहरूको एकता भएको कुरा गरिएको छ । गोर्खा भाषा गोर्खा जातिको महाशक्ति हो, भाषाले जातीय एकता गर्छ, जातीय एकताशक्तिका आधारशिलामाथि राष्ट्र चिरञ्जीवी हुन्छ र अखण्ड हुन्छ भन्ने कुरा योगीले गरेका छन् । गोर्खा भाषाको शब्दभण्डार अखण्ड छ, त्यसैले यो कालजयी छ भन्ने निष्कर्ष योगीको छ । जसले सुरूमा एकताको प्रयास गर्‍यो त्यसैको प्रभुत्व हुनु स्वाभाविकै हो, अब गोर्खा भाषा भन्नाले विशाल नेपालको एक जिल्लामा बोलिने भाषालाई मात्र नबुझेर समस्त नेपालीहरूले बोल्ने भाषालाई बुझ्नुपर्दछ भन्ने योगीको विचार छ । गोर्खाभाषामा भएका विविध विशेषताहरूले यसलाई समृद्ध बनाएको छ । यसै समृद्ध भाषालाई सबैले अपनाउनुपर्छ, यसको विकल्प खोज्नु हुँदैन । द्वैतवाद भएमा डर हुन्छ अद्वैतमा विकास हुन्छ । त्यसैले भाषा पनि एउटै हुनुपर्छ, लिपि पनि एउटै हुनुपर्छ, राष्ट्र र राष्ट्रियता पनि एउटै हुनुपर्छ अनि मात्र राष्ट्रिय अखण्डता कायम रहन्छ । औंला पाँच भएर मुट्टी एउटै भए जस्तै अनि प्राण पाँच भएर आत्मा एउटै भए जस्तै गोर्खाली नेपाली जातिका पारिवारिक भाषा जे जति भएपनि सम्पर्क भाषा र सम्पर्क लिपि एउटै हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् योगीले । गोर्खाबाट राष्ट्रिय एकताको सूत्रपात भएकाले नै यसको नाम अग्रस्थानमा आएको हो भन्ने प्रमाण योगीले दिएका छन् ।

मातृभाषामा मातृशिक्षा शीर्षकमा योगीले हरेकले प्रारम्भिक शिक्षा मातृभाषामा पाउनुपर्ने र त्यो पनि आफ्नै माताबाट पाउनुपर्नेमा जोड दिएका छन् । पाश्चात्य जीवनपद्धति र संस्कृतिको विरोध गर्दै आधुनिक समयमा प्रचलित परिवार नियोजनको विधिलाई हिन्दु जाति समाप्ति पार्ने मन्दविषको संज्ञा दिएका छन् । सनातन वर्णाश्रम धर्मव्यवस्था अनुसार संस्कारयुक्त जीवन यापन गरेमा जनसंख्या स्वतः सन्तुलन हुने तर्क योगीको छ । यस्तै विश्वका नौ कोटि

गोर्खालीहरूमा योगी नरहरिनाथको दाँते पाखुडी, नेपाल सीमा, विराट विश्वका नौ कोटि गोर्खाको कर्तव्य, गोर्खा जातिको मूलस्थली जस्ता शीर्षकमा गोर्खा राज्यको विस्तार प्रसङ्ग र यसलाई विकसित तुल्याई अखण्ड राख्नुपर्ने कर्तव्य सारा नेपालीहरूको हो भन्ने कुरा योगीले गरेका छन् । गोर्खालीहरू आगन्तुक नभएर स्थानीय नै हुन् त्यसैले यहाँको सभ्यता प्राचीन भव्य र उदात्त छ भन्ने विचार योगीको छ ।

३.२.१३. ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा

३.२.१३.१. ऐतिहासिक शिखरिणी यात्राको संरचना

प्रस्तुत ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा वि.सं. २०४९ सालमा प्रकाशित भएको कृति हो । हुनत यो कृति वि.सं. २०३७ सालमा पनि प्रकाशित भएको थियो तर पहिला प्रकाशित हुँदा लघु आकारको थियो । उक्त कुरालाई वासुदेव लुईटेलले **जोगी कुरा** भन्ने लेखमा उल्लेख गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:१९८) । वि.सं. २०४९मा प्रकाशित (हाल प्राप्त) **ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा** भित्र र आवरण पृष्ठ बाहेक ८५० पृष्ठमा संरचित छ । ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रामा आवरण पृष्ठको तल मेरो ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा भनेर पहाडको चित्रभित्र यात्रारत तस्वीर समेत राखिएको छ । त्यसैले गर्दा योगीका कृतिहरूका बारेमा चर्चा गर्दा कतैकतै कसैकसैले ऐतिहासिक शिखरिणी यात्राको सट्टा मेरो ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा भनेर उल्लेख गर्ने गरेको पनि देखिन्छ । प्रस्तुत कृतिको प्रारम्भिक भागमा १६ पृष्ठ खर्चिएको छ भने सुरुदेखि ३१ पृष्ठसम्म पशुपतिनाथ गोरक्षदर्शन, कैलाश पशुपतिनाथ, सिद्ध, ऋषिमुनि, तीर्थधाम, मन्दिर, देवल, ज्योतिर्लिङ्ग आदिका दर्शन र मेलासम्बन्धी विवरणहरू र चित्रहरूले भरिएका छन् भने पृष्ठ १८ देखि यात्रासँग सम्बन्धित अन्य प्रसङ्गहरू पनि समावेश भएका देखिन्छन् ।

ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा योगीको काव्यात्मक रचना हो । ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा, ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा भारतवर्षयात्रा, ऐतिहासिक शिखरिणी हिमाली संस्कृति र जुवा, मद, जारी, चोरी, घुसखोरी, नाफाखोरी, गति कसरी, मासु, विषमता र ठीक गरी जम्मा १० विषयमा लेखिएका छुट्टाछुट्टै दश मुक्तक पद्यहरू सहित क्रमशः २३८, २७, ७१ र १० गरी जम्मा ३४६ पद्यहरू यस काव्यमा छन् ।

जम्मा ३४६ पद्यहरू भएको ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रालाई खण्डकाव्यात्मक रचना मान्नुपर्ने हुन्छ । भाषिक दृष्टिकोणले विचार गर्दा यसमा संस्कृत र संस्कृतनिष्ठ नेपाली पद्यहरू

छन् । पूर्ण रूपमा संस्कृत भाषाका नौ पद्यहरू तथा संस्कृत र नेपाली मिश्रित तीन पद्यहरू छन् भने बाँकी पद्यहरू नेपाली भाषामा रचना गरिएका छन् । छन्दोगत दृष्टिकोणले विचार गर्दा छ वटा पद्यहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा, व्याख्याप्रसङ्गमा एउटा पद्य वसन्ततिलका छन्दमा र बाँकी ३३९ पद्यहरू शिखरिणी छन्दमा रचना गरिएका छन् । सुरूको संस्कृत पद्यको अर्थ तथा व्याख्या नेपाली र हिन्दी भाषामा गरिएको छ भने अन्य सबै पद्यहरूको हिन्दीमा भावानुवाद गरिएको छ । अन्त्यका कतिपय पद्यहरूको अनुवाद गरिएका छैनन् । भारतवर्षयात्रा, हिमाली संस्कृति र १० भिन्नाभिन्नै शीर्षकका पद्यहरूमा योगीले व्याख्या विश्लेषण केही गरेका छैनन् । सुरूमा पद्यानुकुल चित्रहरू समेत समावेश गरिएका छन् भने तलतिरका चित्रहरू प्रस्तुत गर्न आर्थिक अभावले गर्दा असम्भव भएकाले शब्दचित्र मात्र प्रस्तुत गरिएको स्पष्टोक्ति योगीले गरेका छन् ।

३.२.१३.२. ऐतिहासिक शिखरिणी यात्राको समीक्षा

अध्ययनको क्रममा भारतमा बसेर गोरखनाथ पन्थी साहित्यिक सामग्रीहरूको परिशीलनार्थ नेपाल भ्रमण गर्न फर्केपछि जब बावुराम आचार्यसँग भेट भयो तब योगी नरहरिनाथको ध्यान ऐतिहासिक अनुसन्धानतर्फ आकृष्ट भएको कुरा उनको जीवनीको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । नेपालको वास्तविक इतिहासको प्रकाशन गर्न दत्तचित्त भएका योगीले नेपालको ऐतिहासिक पक्ष सत्यतथ्य र वास्तविकताबाट धेरै टढा भएको अनुभव गरे । विदेशीले लेखेका इतिहास पढेर नेपालीहरू सुगा जस्तै रटन्ते भएकोमा योगीले वास्तविकतातर्फ लाग्न आह्वान गरेका छन् । कृतिको सुरूमै उनले भित्री आवरण पृष्ठमा

सुगाले मैनाले सुनि सुनि घट्याई सबकुरा

रटेकै छन् रातौ दिन बटु सरी अर्थ नबुझी ॥

सुगा भैं हामीले विकल इतिहासै रटि रटि

वितायौं यो जीवन अब त अलि हेरौं कि त यता ? ॥

भन्दै नेपालीहरूले विदेशीहरूको ईशारामा लेखिएका अपूर्ण इतिहासलाई वास्तविक सम्झी भ्रममा परेर लामो समय बिताएकोमा चिन्ता व्यक्त गर्दै सत्यतथ्यतर्फ उन्मुख हुन सचेत तुल्याएका छन् ।

ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषणका क्रममा नेपालको हिमाली पहाडी प्रदेश भ्रमण गर्दाका भोगाइहरूलाई भावनात्मक रूपमा उतारेका छन् योगीले आफ्नो ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रामा । शिखरिणी पर्वत शिखरको अर्को नाम हो । पुरातात्विक र ऐतिहासिक वस्तुको खोजी गर्ने क्रममा आफ्ना केही सहयात्रीहरूसँग लामो समयसम्म पटक-पटक योगीले नेपालको विकट भौगोलिक क्षेत्रको भ्रमण गरेका थिए । नेपाल पहाडै पहाडले भरिएको देश हो । यहाँका पहाडी शिखरहरू रमणीयताका साथै विकटतालाई पनि आत्मसात् गरेर बसेका छन् । त्यही विकट पर्वत-शिखरहरूको यात्राको भावनात्मक संस्मरण हो शिखरिणी यात्रा ।

कुन महान उद्देश्यलाई लिएर विकट पर्वत शिखरहरूको यात्रा गरिएको थियो र के-कस्ता ठाउँमा कसरी-कसरी यात्रा गरियो, यात्रासमयमा के-कस्ता कठिन अवस्थाहरू भोग्नुपर्थ्यो र यसरी कठिनाइहरूको सामना गर्दै गरिएका यात्राहरूबाट के-कति र कस्ता-कस्ता उपलब्धिहरू प्राप्त भए भन्ने सन्दर्भ र त्यसैको सेरोफेरोमा प्रस्तुत काव्य घुमेको छ । विदेशीले लेखेका र तिनैका नक्कल गरेर लेखिएका स्वदेशी लेखकका उपन्यास तुल्य इतिहासको पछि लागेर भ्रमपूर्ण जीवन बिताइरहेका नेपालीहरूको अवस्थाप्रति कवि योगीलाई टीठ लागेको छ । अनादि वैदिक कालदेखि विकसित हाम्रो समृद्ध मौलिक संस्कृतिको विलय हुन लागेकोमा त्यसप्रति चिन्ता गर्दै कविले त्यसको खोजी गरेका छन् । ऐतिहासिक सम्पूर्ण सामग्रीले युक्त तर अत्यन्त कठिन शिखरिणीयात्रालाई कविले श्रुतिमधुर शिखरिणी छन्दकै माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

कवि योगी वास्तविकतालाई प्रभाव पार्ने कुटिल व्यक्तिका भ्रमपूर्ण बोलीलाई हिंस्रक शिकारीको गोली भन्दा कैयौं गुणा घातक देख्दछन् । त्यस्तै कुटिल वाणीबाट ठगिएका लाखौं जनताका मुक्तिका लागि कविले जीवनभर र आवश्यक परे पुनर्जन्ममा पनि थकाइ नमार्ने प्रण गरेका छन् र भन्छन् -

थकाइ मार्दैनौं सफल नगरी जीवन भरी

मरी जन्मी फेरी उहि पथ लिने सद्बुत छ यो ॥ (ऐ.शि.या.६) ।

भ्रमपूर्ण जीवन बिताइरहेका नेपाली दाजुभाइहरूलाई व्युँझाउँदै मातृभूमिको ऋण तिर्न कम्मर कसेका कवि योगीले ऐतिहासिक प्रामाणिक सामग्री सङ्कलनका क्रममा डुलेका वनजङ्गल, पाखापखेरा, गुफा, कन्दरा, मरूभूमि, डाँडाकाँडा, हिमालका विकटताले उत्पन्न कठिन

परिस्थितिहरूको चित्रण गर्दै प्राप्त सामग्री (अभिलेख)हरूको लिपिगत दुर्बोध्यताले निम्त्याएका विवशताहरूलाई समेत पर्यटकीय तर अन्वेषणात्मक जीवन भोगाइका क्रममा कसरी आत्मसात् गरेका थिए, त्यसको यथार्थताको चित्रण गरेका छन् । जङ्गली हिंस्रक जनावर तथा कीटपतङ्गहरूसँगको जम्का भेटले निम्त्याएका भयावहस्थिति, बनेका साथीहरूले साथ छाड्दाका स्थिति, बाटामा भेटिएका सहृदयी र सहयोगी गोठाला तथा बटुवाहरूको सहयोग आदि सबै पक्षलाई जीवन भोगाइका क्रममा लिएका छन् कवि योगीले । भोकभोकै विषम भौगोलिक स्थानको यात्रा गरेको, रूखका बोक्रा बटुली शैय्यामा रातको विश्राम गरेको, हिड्दाहिड्दै बाटो हराएको, हिंस्रक जन्तुबाट बँच्न रातभरि रूखमा बसेर बिताएको जस्ता प्रसङ्गहरूलाई नाटकीकरण गरेर कविले हेरेका छन् ।

कतै हाऊँ गुर्जुङ हुँहुँ गुजुजु गर्जन्छ रूखमा

कतै घुग्घु घुँघुँ घरि घरि वजाउछ दमन्त्रा ।

हुटीट्याऊ ट्याऊ टिटिटि गरि ट्याम्कै बनिदिने

थिए नाना बाजा रजनी वनको थ्यो जवनिका ॥ (ऐ.शि.या.) ।

माथिको पद्यमा हिंस्रक पशुपन्छीका गर्जनालाई सङ्गीतका रूपमा हेर्दै कविले नाटकका वाद्यविशेषका रूपमा र घनघोर जङ्गलका गाढा छायाँ र रात्रिलाई पर्दाका रूपमा हेरेका छन् ।

आहार निद्रा र भयलाई त्यागेर पुरातात्विक वस्तुहरूको खोजी कसरी गरियो भन्ने प्रसङ्गलाई कविले तलको पद्यमा कति सहज रूपमा उतारेका छन् ।

कतै काँचा आलु ति पनि दुइटा खाइ दिनमा

कतै यौटै कट्टू हिउँ भितर त्यो पन्ध्र दिनमा ॥

कतै मुट्टी सातु जलसित पित्रौँ मास भरिमा

गुहा गुम्बा किल्ला खडहर पुरातत्त्व भिकियो ॥ (ऐ.शि.या.) ।

कविले सत्य र तथ्यपूर्ण ऐतिहासिक सामग्री खोज्ने उद्देश्यले भारतको कन्याकुमारीदेखि नेपाल र चीनको सीमानामा अवस्थित मानसरोवरसम्मको यात्रा गरेका छन् । यस्तै पूर्वदेखि पश्चिमसम्म अनवरत यात्रारत कविले नेपाल र भारतका तराई, पहाड, हिमाल सबै क्षेत्रका

स्थलहरूलाई समेटेका छन् । यात्राका क्रममा कतिपय दुर्गम स्थलहरूमा कविले तत्स्थानमा पाइने घोडा, खच्चर आदिलाई वाहनको रूपमा पनि प्रयोग गरेका छन् भने कतिपय स्थानमा जुत्ता-चप्पल समेत नलगाई धारिला दुङ्गा, जङ्गलीकाँडाका पदचापलाई सहन गरेका छन् । यात्रीका रूपमा हिड्दा कविले कतिपय सहृदयी र सहयोगी व्यक्तिहरूसँग पनि घुलमिल गरेका छन्, तिनीहरूको आतिथ्य स्वीकार गरेका छन् भने कतिपय स्वार्थी र मानवताहीन व्यक्तिहरूको रूखो व्यवहारको सामना पनि गरेका छन् । कतिपयले कैयौं दिन खर्च गरेर ऐतिहासिक दस्तावेजहरू सुम्पेका छन् भने कतिपयले भएका सामग्रीहरू पनि लुकाएर कविलाई विमुख फर्काएका छन् । कविले यात्रामा जे-जस्ता कुराहरू भोगे ती सबै पक्षलाई सहज ढङ्गमा अभिव्यक्त गरेका छन् । भौगोलिक विकटताले निम्त्याएको यात्राको दूरवस्थाका साथै कवि पुगेका स्थानका सामाजिक व्यवस्था, संस्कृति, वेशभूषा, रहनसहन, खानपान, आर्थिक व्यवस्था आदि पक्षहरूको यथार्थ चित्रणका साथमा कविले आफ्नो प्रतिक्रिया समेत अभिव्यक्त गरेका छन् । एउटै देशको विचित्रतालाई अनुभव गरेका भौगोलिक विषमताप्रति रमाउने कवि आर्थिक विषमताप्रति भने केही सचेत देखिन्छन् ।

कतै सुन्का ठुन्का भरि भरि त दुन्का घर भरी

कतै नुन्का दुन्का पनि न मिलने जीवनभरी ॥

कटेरा आटीमा कठिन दिन काटी वन कुटी

सरी हाडै घोटी परम गति माटी सित मिले ॥ (हिमाली संस्कृति) ।

यस्तै सांस्कृतिक विभिन्नता र भौगोलिक विषमताले निर्धारण गरेको परिस्थितिप्रति पनि कविले गम्भीर रूपमा अवलोकन गरेका छन् ।

कतै सस्तो राइतो दधि मथि शिखर्नी पनि यता

दर्शौं आयो भन्दै निकट दिन गन्दै घर घर ॥

जवारा राखेका फलफूल सजेका वरपर

घटाला गोठालाहरू पनि रमाये घर तिरै ॥ (हिमाली संस्कृति) ।

यस्तै

कतै भोकै गीठा चिरि उसिनि पोलीकन लिदै

दिदै पाउनालाई हिमजन कटेरा तिर कठै ॥ (हिमाली संस्कृति) ।

यसरी कवि योगीले यात्राका क्रममा गुफा कन्दरा देउराली भञ्ज्याङ् पाटी पौवाहरूमा कतिपय ताम्रपत्र, भोजपत्र, शिलालेख, स्तम्भाभिलेख आदि ऐतिहासिक दस्तावेजहरू प्राप्त गर्दछन् र तीमध्ये कतिपय प्रमाणहरू कागजमा टिपेर त कतिपय प्रमाणहरू बोकेर र बोकाएर हिंड्दछन् । कहिले छोटो समयको परिश्रमबाट पनि प्रशस्त सामग्रीहरू प्राप्त गर्दछन् त कहिले कैयौं दिनको मिहिनेतबाट पनि केही हात पर्दैन, तैपनि कवि विचलित देखिंदैनन् । तर कतिपय प्राकृतिक दुर्घटना र विशेष गरी लापर्वाहीबाट नष्ट भएका ऐतिहासिक दस्तावेजहरूप्रति भने कविले तीतो अनुभव गरेको देखिन्छ ।

एक ठाउँमा बसेर लेखिएका भन्दा वास्तविक स्थानको भ्रमण गरेर प्राप्त सामग्रीहरूलाई आधार मानेर लेखिएको इतिहास नै सही र सत्य हुन्छ भन्ने मान्यता राखेर सम्पूर्ण भारतवर्षको यात्रामा सरिक भएका योगीले भ्रमणका क्रममा भोगेका तीतामीठा अनुभवहरूको भावनात्मक प्रस्तुति हो ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा । कवि योगीको आत्मसंस्मरण अथवा आत्मकथा हो प्रस्तुत काव्य । त्यसैले एउटा व्यक्तिको जीवन भोगाइका क्रममा आउने सुख, दुःख, प्रेम, घृणा, राग, विराग, ईर्ष्या, द्वेष, संयोग, वियोग जस्ता सबैपक्षहरू समेटिएका छन् प्रस्तुत काव्यमा तर फरक यति छ कवि एक कर्मसन्यासी भएकाले जीवन भोगाइका क्रममा देखापर्ने यी विविध पक्षहरू सामान्य भन्दा अति विशिष्ट रूपमा उपस्थापित गराइएका छन् । कवि योगीको जीवन पुरातात्विक अन्वेषणमा बितेकाले उनको सुखदुःख पनि त्यही अन्वेषणात्मक कार्यमा नै बितेको छ । कविको प्रेमराग विकट स्थानमा लुकेर रहेका ऐतिहासिक दस्तावेजहरूमा छ भने वास्तविकतालाई लुकाएर जनतालाई दिग्भ्रमित पार्न खोज्ने कुटिल व्यक्तिहरूका वक्तव्यवाजीहरूप्रति कवि योगीको घृणाका साथै ईर्ष्या र द्वेष प्रकट भएको छ । जन्म जन्मान्तरसम्म भए पनि वास्तविक सत्यतथ्यको खोजी गरेरै छोड्ने कवि योगीको दृढ सङ्कल्पलाई साथ दिने कतिपय जिज्ञासु र सज्जन व्यक्तित्वहरूसँग योगीको संयोग भएको छ भने यात्रामा साथ दिएका साथीहरूसँग प्राकृतिक दुर्घटनाका कारण पनि कतिपय अवस्थामा वियोग भएको छ । त्यस्तै कतिपय प्राकृतिक दुर्घटनाका कारण कतिपय अवस्थामा महत्त्व नबुझे त कतिपय महत्त्व बुझे पनि लापर्वाही गर्ने व्यक्तिहरूका कारण महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक दस्तावेजहरूबाट वियोग हुन पुगेको छ कवि योगीको । सँगै हिडेका साथीहरूको कतै खोलाले

बगाएर, कतै चोरडाँकाहरूले आक्रमण गरेर र कतै जङ्गली हिंस्रक जीवजन्तुको डसाई तथा कतै प्राकृतिक आपत्ति-विपत्ति र महामारीमा परेर निधन हुँदा पनि चित्त बुझाएरै अघि बढेका छन् कवि । लक्ष्य पूरा नहुञ्जेल आफ्नो यात्रालाई अनवरत रूपमा अघि बढाउने दृढ सङ्कल्पमा कवि विचलित देखिँदैनन् । अन्वेषणात्मक यात्रा र जीवनयात्रा दुवैलाई समतुल्य मानेका छन् योगीले । कवि योगीले यात्रामा सर्वत्र साथ नपाउँदा वर्णाश्रम धर्मको यथार्थतालाई सम्झेका छन् र चित्त बुझाएका छन् भने जीवनयात्रामा जीवले सच्चिदानन्द ब्रह्म प्राप्तिका सन्दर्भमा कसैको साथ खोजेर बस्न सम्भव नभए जस्तै पुरातत्वान्वेषीले पनि अरूको आशा र भरोसा मात्र गर्न नहुने बुझाई योगीको छ, त्यसैले त कवि योगी भन्छन्-

म योगीका साथी पथिक कति आजीवन बनून् ?

भयेनन् रामैका पनि दुइजना छोडि अधिक ॥ (ऐ.शि.या.) ।

ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा प्रसङ्गमा कविले विविधतापूर्ण भोगाई भोगेका छन् । भौगोलिक विविधता, सांस्कृतिक विविधता, ऐतिहासिक विविधता, सामाजिक विविधता, आर्थिक विविधताका साथै चेतना, स्तर आदि विविध रूपमा पृथक-पृथक पहिचान भएका मनुष्यहरूको संसर्गले गर्दा समतामूलक भाषण गर्ने व्यक्तिहरूको भनाइप्रति कविको पटकै विश्वास छैन, त्यसैले त कवि भन्छन्

कतै बाठा टाठा निपट निमुखा छन् जन कतै

कतै वाटा घाटा भिर र पहरा जङ्गल कतै ॥

कतै भोका नाङ्गा जनहरू कतै वाक्क धनले

कुरा गर्छन् सारा जगत जनताको छ समता ॥ (ऐ.शि.या.) ।

प्रस्तुत ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा काव्यले कुनै निश्चित क्षेत्र विशेषलाई मात्र नसमेटेर समग्र यात्राको सेरोफेरो र आरोह अवरोहलाई समेटेकोले नेपाल र भारतका कतिपय क्षेत्रहरूलाई समेत आत्मसात् गरेको छ । यस्तै प्रस्तुत काव्यले योगीको आफ्नो मात्र नभएर समस्त नेपाली जनताको भावनाको प्रतिनिधित्व गरेको छ । कविले आफ्नो यात्रासंस्मरणलाई प्रतीकात्मक रूपबाट हरेक नेपालीहरूको अवस्थाका रूपमा सामान्यीकरण गर्न खोजेका छन् ।

कवि योगीको भावना राष्ट्रियताको खोजी गर्ने हरेक नेपालीहरूको भावनासँग गएर सामान्यीकरण हुन पुगेको छ ।

कवि योगी कर्मवीर त हुँदै हुन् साथसाथै विशेष आध्यात्मिक व्यक्तित्व र साधक पनि हुन् । उनका अन्य कृतिहरूमा जस्तै ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रामा पनि आध्यात्मिक चिन्तनले प्रशस्त मात्रामा स्थान पाएको देखिन्छ । मानवतावादी स्वर र पुनर्जागरणवादी चेतनाको भ्रमको प्रस्तुत ऐतिहासिक शिखरिणी यात्राको पहिलो र दोस्रो पद्यमै पाइन्छ । सुरुमै कविले आफ्नो प्राचीन सभ्यता, संस्कृति, राज्यव्यवस्था, सामाजिक व्यवस्था आदिको बारेमा चिन्तन गरेका छन्, त्यसको खोजी गरेका छन् । मूलतः नेपाली भाषामा शिखरिणी छन्दका पद्यहरू र यदाकदा संस्कृत भाषा र शार्दूलविक्रीडित छन्दमा संरचित पद्यहरूले कविका आत्मकथालाई भावात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । आदर्शोन्मुख यथार्थवादी विचारहरू परिष्कृत भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएकाले कविमा परिष्कारवादी भावधाराको प्रभाव परेको देखिएता पनि अतीतप्रतिको मोह र स्वच्छन्द वर्णनशैली, प्रायः अन्त्यानुप्रासरहित पद्यहरू, एउटै पद्यमा पनि भाषान्तरको प्रयोग तथा प्रचलित व्याकरणका नियम बाहिरको भाषाप्रयोग आदिका कारण कविमा कताकता स्वच्छन्दतावादी चेत प्रकट हुन खोजेको जसतो देखिन्छ । विचारमा आदर्शवादी र प्रयोगमा स्वच्छन्दवादी प्रवृत्तिले गर्दा कवि योगी ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रामा आदर्श र स्वच्छन्दताको मभधारमा देखिएका छन् तर उनी आदर्शवादी नै हुन् । शिखरिणीको कठिन र ऐतिहासिक यात्रालाई श्रुतिमधुर शिखरिणी वृत्तकै माध्यमद्वारा पर्वतशिखरबाट भरेको भर्ना भै भङ्कृत बनाएर वर्णन गरेका छन् कविले । कविको प्रखर बौद्धिक व्यक्तित्वको छाप यस काव्यमा पनि परेको छ । कवि योगीका आध्यात्मिक जगत्का दिव्य अनुभूतिहरू प्रस्तुत काव्यमा यत्रतत्र मुखरित भएका पाइन्छन् । आयामका दृष्टिले खण्डकाव्यात्मक रचना मान्न सकिने प्रस्तुत कृतिमा भएको मूल शीर्षकले अभिधात्मक रूपमा नै विषयलाई सङ्केत गर्न सक्षम भएपनि त्यो भन्दा माथि उठेर लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थसम्म पनि फैलिन पुगेको छ प्रस्तुत काव्य । ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा भन्नाले कवि योगीले गरेको पर्वत शिखरको कठिन यात्राका साथै शास्त्रीय र श्रुतिमधुर शिखरिणी छन्दका माध्यमबाट गरिएको काव्ययात्रा भन्ने पनि बुझिन्छ । त्यस्तै उदाहरणको लागि अभिधेयार्थ भन्दा माथि उठेको प्रस्तुत पद्यलाई हेरौं-

पसैं पाँचै वर्ष अब छु पचपन्नाधिकवया

सधैं छु विद्यार्थी क ख न सिखिने जीवन भरी ॥

न जानी सातोटा श ष स व ब रित्तै छु उ र इ

कुनै वारै दिनमा पनि निपुण छन् वारखरिमा ॥ (ऐ.शि.या.) ।

कवि योगीमा राष्ट्रप्रेम भएकाले नै उनले आफ्नो जीवनभर दुःख कष्ट सही विषम भौगोलिक प्रदेशको यात्रा गरी ऐतिहासिक सामग्रीहरू सङ्कलन गरेका हुन् । राष्ट्रका निम्ति केही समर्पण गर्नुपर्दछ भन्ने पवित्र भावनाले नै योगीले प्राप्त सुखलाई एकातिर राखी कष्टमय जीवन व्यतीत गर्नमै रमाएका छन् । एउटा मुक्त सन्यासीले चाहेको भए जीवनभर आत्मसाधनाद्वारा मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दथ्यो तर योगीले केवल आफ्नो मुक्ति भन्दा सारा नेपाली दाजुभाइ र नेपाल आमाको मुक्तिलाई ठूलो देखे र त्यस कार्यमा कम्मर कसेका हुन् । ऐतिहासिक अन्योलपूर्ण भ्रमरिमा परी दिग्भ्रमित भएका सारा जनताको मुक्तिका लागि योगीले जीवनभर साधना गरे । भ्रमणशील जीवनको संस्मरण भएकाले प्रस्तुत काव्यले नेपाली मनोरम प्रकृतिको परिवेश पनि पर्याप्त पाएको छ ।

प्रस्तुत कृतिको अन्त्यमा कवि योगीद्वारा रचित जुवा, मद, जारी, चोरी, घुसखोरी, नाफाखोरी, गति कसरी, मासु, विषमता र ठीक गरी १० बेग्लाबेग्लै शीर्षकका १० वटा मुक्तकहरू पनि रहेका छन् । समाजमा विद्यमान विसङ्गति र विकृतिको सहजरूपमा चित्रण गर्दै नैतिक चेतनाका साथै आदर्शवादी भावनाको विकास गराउने सन्दर्भमा ती मुक्तकहरू अति उपयोगी ठहरिन्छन् । व्यक्तिमा निहित विविध प्रकारका कुप्रवृत्तिहरूले गर्दा नै सामाजिक समस्या उत्पन्न भएको हो भन्ने निश्चय गर्दै कवि योगीले त्यस प्रकारका दुर्व्यसनमा नलाग्न सर्वसाधारणलाई आग्रह गरेका छन् । जुवातासको दुर्व्यसन, अभिमान र चोरीडकैती जस्ता सामाजिक दुराचारले मानवलाई कसरी पतन गराउँदछ भन्ने दृष्टान्त समेत प्रस्तुत फुटकर मुक्तकहरूमा पाउन सकिन्छ । जस्तै उदाहरणका लागि एउटा पद्य हेरौं-

धनी बन्ने स्वप्ना अनिश घुसखोरी गरि गरी

कसोरी त्यो पुग्ला ? बिजुली सरि यो जीवनभरी ?

कमायो अर्काका घरतिर बस्यो आफु नरक

सबै साक्षात् हेरी किन नि अनि फेरी घुस लिने ? (ऐ.शि.या., घुसखोरी) ।

योगीमा अन्तर्निहित नैतिक चेत र व्यङ्ग्य चेतको भावना प्रायः सबै मुक्तकहरूमा पाइन्छन् । वास्तवमा यी सबै मुक्तकहरूलाई ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रामै अन्तर्निहित गरी हेर्नु उपयुक्त हुन्छ । समाजमा भएका विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरी तिनमा नैतिक सुधार ल्याउने तर्फ प्रस्तुत मुक्तकहरूमा कविले प्रयास गरेका छन् ।

३.२.१४. देवतातीर्थमाला

देवता तीर्थमाला यात्रा संस्मरणको रूपमा लेखिएका २८८ श्लोकमा संरचित खण्डकाव्यस्तरको रचना हो । कथानकहीन र चरित्रहीन भएर पनि यो सहज रूपमा विस्तारित भएको र विविध शास्त्रीय छन्दहरूको बन्धनभित्र रहेर लेखिएको यात्रावर्णन हो । यसको रचनासमय भने करिब साँढे पाँच महिनाको छ । योगीले यस कृतिको रचनामा वि.सं २०३३ साल श्रावण १८ गतेदेखि माघ १ गतेसम्मको समय लगाएका छन् । यो कविता उनले वि.सं २०३३को यातनामय जेल जीवनको बेलामा लेखेका हुन् । यसमा उनको नौ वर्षको उमेरदेखि अन्ठाउन्न वर्षको उमेरसम्म नेपाल र भारतका विभिन्न भागमा गरिएका यात्राका अनुभवहरू सङ्गालिएका छन् ।

देवता तीर्थमालाको विषयवस्तु अत्यन्तै छरिएको छ । केवल तीर्थयात्रालाई वर्णनात्मक ढाँचामा उल्लेख गरेका हुनाले पनि विषयवस्तु सुगठित पार्न नसकिएको देखिन्छ । भट्ट हेर्दा लामो कविता जस्तो देखिने प्रस्तुत रचनामा कवि जीवनको लगभग पूरै यात्राको वर्णन छ । कवि जीवनको लगभग पूरै यात्राको वर्णन भए पनि आयामका दृष्टिले त्यति बृहत्चाहिँ छैन । त्यसैले यसलाई खण्डकाव्य स्तरको रचना मान्न सकिने देखिन्छ । पशुपतिनाथको मन्दिरदेखि यात्रा प्रारम्भ गरेर पशुपतिनाथमै ल्याएर त्यसलाई टुङ्ग्याइएको छ ।

सुरूमा पशुपतिनाथकै सेरोफेरोमा रहेका मृगस्थली, गुह्येश्वरी, गोकर्णेश्वर आदि तीर्थस्थलहरूको वर्णन गरी शालीनदी हुँदै लेखक चाँगुनारायण पुगेका छन् । त्यसपछि यसमा वज्रयोगिनी, नारायणी वन हुँदै साँखुको वर्णन गरिएको छ । बनेपाको बूडालमा रहेको गोसाईँकुण्ड, धुलिखेलको गोखुरेश्वर, धनेश्वर, मालेश्वर, पनौतीदेवी , गोरक्षनाथ, हेलम्बुको गुम्बा, सिन्धुका महादेव, सुनकोशीको स्वर्णकोशी महादेव, तिमालकोटका शिव, खोपासीका भैरव, फटिक् शिलाका फटिकेश्वर, नाममुडाका नमोबुद्ध, दुम्जाका कुलेश्वर, पलाञ्चोककी दुर्गा महिषमर्दिनी, तातोपानीका महेश्वर आदिको वर्णन गर्दै लेखकले आफूले उत्तरमा सगरमाथासम्म

र पूर्वमा ताप्लेजुङ्गसम्मका तीर्थयात्रा गरी दार्जीलिङ हुँदै नेपालको पुरानो सीमा टिष्टासम्म पुगेको उल्लेख गरेका छन् । उनी भारतका अनेक तीर्थयात्रा गरी तराईको बाटो पश्चिमतिर लागेका छन् । सुरूमा उनी पशुपतिनाथबाट चाँगु, साँखु, बनेपा, धुलिखेल, सुनकोशी, सिन्धुपाल्चोक हुँदै पर्वतको बाटोबाट पूर्वतिर लागेका देखिन्छन् भने पश्चिममा चाँहि मेचीमा नुहाएर तराईको बाटो लागेका देखिन्छन् । यसरी नेपालको सबै ठाउँका तीर्थस्थलहरूको समष्टि वर्णन यसमा गरिएको छ भने भारतका केही मुख्य तीर्थस्थलहरूको वर्णन पनि यसमा परेको छ । कविको मूल उद्देश्य चाँहि तीर्थस्थलहरूको वर्णन गरेर सबै नेपालीहरूलाई विस्तारित नेपालको पुरानो सीमाना परिचित गराउनु रहेको पाइन्छ ।

कविताको विषय धार्मिक भएपनि यसमा समग्र नेपालका कुना-कन्दरा, छहरा-पहरा, देउराली-भञ्ज्याङ, चौतारीहरू, दुर्गम-सुगम ठाउँहरू, गाँउ-शहर आदि सबै बोलेका हुनाले यसमा देशभक्तिका अतिरिक्त नेपाली स्वाभिमान र जातीय गौरव पनि सशक्त रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । यसमा नेपालका यावत् ठाउँहरूको परिचय एकातिर गरिएको छ भने अर्कोतिर नेपाल र नेपालीकै प्रतिष्ठा सगरमाथा र नेपाली जातिका धरहरा तेन्जिङ शेर्पाको संस्मरण गरेर देशभक्ति र जातीय प्रेम देखाएका छन् । टिष्टा र काँगडा किल्लाको संस्मरण गर्नु पनि देश प्रेम हो ।

यात्रावर्णन गर्दा लेखकले पहिला पूर्वतिरका तीर्थस्थलहरू र त्यसपछि पश्चिमतिरका तीर्थस्थलहरूको वर्णन गरेका छन् । पूर्वमा टिष्टासम्म पुगेको उल्लेखपछि लेखक क्रमशः पश्चिमतिर लागेका देखिन्छन् । नेपालका मुख्य-मुख्य तीर्थस्थलहरूको वर्णनका क्रममा प्रस्तुत पुस्तकमा लेखकले २४६ श्लोक रचना गरेका छन् । त्यसपछिका श्लोकहरू पुनः नेपालका तीर्थस्थलहरूको वर्णनमा खर्चिएका छन् । यसमा उल्लेख भए अनुसार लेखकले नौ वर्षदेखि अन्ठाउन्न वर्ष उमेरसम्मको तीर्थयात्रामा १०८ जलकुण्डमा स्नान गरेर पुनः गोसाईकुण्ड आइपुगेका छन् । त्यसपछि घुमफिर गर्ने क्रममा तीर्थयात्री त्रिशुलीको शिर हुँदै ठाडेखर्क हेलम्बुबाट वाग्मतीको शिर वागद्वार आएर वागेश्वरीको दर्शन गरेका छन् । त्यसपछि सुन्दरीजल हुँदै गोकर्ण, चाबहिल, गौरीघाट हुँदै गुप्तेश्वरीमा आइपुगेका छन् । त्यहाँबाट उकालो लागि मृगस्थली वा पशुपतिको पूर्वद्वारमा आएर विश्राम गर्दछन् । लेखकले यस अवधिको यात्रालाई पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण गरी चारै दिशा वा चारै द्वारको तीर्थयात्रा गरेको वा पूरा भएको ठानेका छन् ।

यसरी लेखकले आफ्नै तीर्थयात्राको विवरणात्मक संस्मरणका रूपमा लेखिएको प्रस्तुत काव्य भक्तिभाव प्रस्तुत गर्ने काव्य हो । यस काव्यको अन्तिम पृष्ठमा “स्तुति” उपशीर्षक दिई यस पुस्तकका श्लोकहरू नित्य पाठ गर्नाले बुद्धि खुल्ने, गोदानको पुण्य मिल्ने कुराको उल्लेख गरेर परमार्थको प्रेमतिर मानव जातिलाई अभिप्रेरित गर्न खोजिएको छ । वर्णनात्मक भएको हुनाले काव्यमा कुनै पनि रस परिपाकमा पुगेको देखिदैन । एक छन्द, एक भाव, एक रस परिपाक भन्ने काव्य मान्यताको ख्याल नगरिएको र कथावस्तु, घटना तथा चरित्रको संयोजन नभएकाले यसलाई खण्डकाव्य भन्न नसकिने देखिन्छ तर पनि आकृतिका दृष्टिले भने खण्डकाव्य समकक्षको रचना मान्न सकिन्छ ।

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने देवता तीर्थमाला योगी नरहरिनाथको जीवनगाथा हो । उनले काव्यमा आफूलाई यात्रीको रूपमा उभ्याउने प्रयत्न गरेका छन् । जेलमा रहेको समयमा लेखिएको हुनाले पनि यसको आफ्नो ठाउँमा बढी महत्त्व रहेको छ । पशुपतिनाथको पवित्र स्थानबाट सुरू गरिएको तीर्थयात्रा भारतका विभिन्न स्थान हुँदै पुनः त्यही स्थानमा टुङ्ग्याइनुले कवितामा राष्ट्रवादी दृष्टिकोण प्रबल रहेको पाइन्छ भने सत्यलाई घुमाइफिराई गरे पनि पुनः सही स्थानमै पुग्छ भन्ने सन्देश पनि दिन खोजेको देखिन्छ । यसको भाषा सरल छ । प्रस्तुति सहज छ भाव संवेद्य छ । वर्णनात्मक र छन्दोबद्ध लेखाइ भएकाले पनि काव्य संप्रेषणीय र लयात्मक हुन पुगेको छ ।

३.२.१५. विवेकचिन्तामणि

वि.सं. २००५ सालमा प्रकाशित यस विवेकचिन्तामणि नामक कृतिको अधिल्लो पृष्ठमा नै ‘श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री श्री १०८ उत्तमनाथजी महाराजजीके मुख्य शिष्य श्री विवेकनाथजी महाराजद्वारा विरचित तथा प्रकाशित जिसको नरहरिनाथजी योगी और विवेकनाथजी महाराजके शिष्य निरञ्जननाथने संशोधन किया’ भनेर यस कृतिको रचना एवम् प्रकाशनको बारेमा संक्षेपमा उल्लेख भएको पाइन्छ । गोरक्षटिल्ला बनारसबाट प्रकाशित यस कृतिको सम्पादन योगीले बनारसको प्रवासकालमा गरेका हुन् । प्रस्तुत कृति संस्कृत र हिन्दी भाषामा लेखिएको छ । यस कृतिमा नैतिकता एवं आचरणका बारेमा विशेष चर्चा गरिएको छ । पौराणिक ग्रन्थहरूको उद्धृत गर्दै रचनाकारले आत्मा र परमात्माको विषयमा पनि विस्तृत विवेचना गरेका छन् ।

जुन धर्म रागद्वेषादि दोषबाट मुक्त र हृदयदेखि नै स्वीकार्य छ, त्यस्तो धर्मको अनुसरण गर्नुपर्दछ । धर्मले प्राणीको मुक्ति हुन्छ । धर्मको पालन गर्नाले सम्पूर्ण डर, भय इत्यादि विकारहरू नष्ट हुन्छन् । मानवमात्रले आफ्नो धर्म कहिल्यै पनि छोड्नुहुँदैन । अरूको धर्मको अनुसरण गर्नुभन्दा श्रेयष्कर आफ्नो धर्ममा रहेर मर्नु नै अति उत्तम हुन्छ, भन्ने कुराको चर्चा गर्दै यस कृतिमा संस्कृत श्लोकहरूद्वारा विषयको पुष्टि गर्ने काम गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृति धर्म, आचरण लगायतका विषयमा केन्द्रित रहेको छ । यसको बीच-बीचमा गद्य एवं पद्य र अनेक उखानटुक्काहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.१६. श्रीनाथग्रन्थसूची

योगी नरहरिनाथ एवं योगी चन्द्रनाथ विशारद दुई जनाको संयुक्त प्रयासमा तयार गरिएको कृति हो श्रीनाथ ग्रन्थसूची । यसका लागि पुस्तकहरूको नामावली सङ्कलन कार्य धेरै पहिलेदेखि नै गरी वि.सं. २००७ सालमा प्रकाशन गरिएको हो । नाथसम्प्रदायसम्बन्धी पुस्तकहरूको सूची भएको यस कृतिमा नेपाल र भारतबाट प्रकाशित नाथसम्प्रदायसम्बन्धी संस्कृत, नेपाली र हिन्दी भाषामा लेखिएका पुस्तकहरूका नामहरू दिइएका छन् । लेखकद्वयले सम्भव भएसम्मका नाथसम्प्रदायसम्बन्धी लेख-रचनाहरूको सूची दिएका छन् जसमा प्रायः सबैजसो विधामा लेखिएका रचनाहरू समेटिएका देखिन्छन् ।

नाथसम्प्रदाय र यसका विभिन्न शाखाप्रशाखाहरूको सम्बन्धमा चासो राख्ने व्यक्तिहरूका निम्ति यसले धेरै हदसम्म सहयोग गर्ने देखिन्छ । नाथसम्प्रदाय सम्बन्धी छरिएर रहेका र विशेष गरी योगप्रचारिणी (गोरक्षटिल्ला,काशी)बाट संग्रहीत, अनुसन्धित र प्रकाशित तथा अप्रकाशित हस्तलिखित नाथसम्प्रदायसम्बन्धी हजारौं ग्रन्थहरूको नामावली सङ्कलन गरी उक्त सूची तयार पारिएको हो ।

३.२.१७. श्रीनाथाय नमो गुरवे च

प्रस्तुत कृति वि.सं. २००७ सालमा प्रकाशित भएको हो । यसका रचनाकार योगी नरहरिनाथ हुन् । उनले भारतको बनारसमा गोरक्षनाथ सम्प्रदायको आश्रममा रहँदा यस कृतिको रचना गरेका हुन् । यस पुस्तकमा ७५ वटा संस्कृतका श्लोकहरू रहेका छन् । यीमध्ये प्रारम्भका १० श्लोकहरू प्राचीन स्तोत्रबाट उद्धृत गरिएका छन् भने बाँकी श्लोकहरू योगी नरहरिनाथका मौलिक रचना हुन् । यो कृति गोरखनाथको स्तुति गरिएको स्तुतिकाव्य हो ।

यसमा बाबा गोरखनाथलाई शिव भगवानको अवतारको रूपमा मानिएको छ । गोरखनाथले विश्वलाई शान्ति र अहिंसाको सन्देश दिएका छन् र उक्त सन्देश सबै मानव जातिले अनुसरण गरेर आफ्नो जीवनलाई सफल बनाउनुपर्छ भन्ने विचार योगीले यस काव्यकृतिमा गरेका छन् । मानवका रूपमा अवतरित भएर पनि भगवानको जस्तै चामत्कारिक प्रभावले गर्दा गोरखनाथले समग्र मानव जातिलाई प्रभाव पारेका छन् र यिनको मानवतावादी सन्देश अनुकरणीय छ भन्ने धारणा योगीको रहेको छ । त्यसैगरी अनेक स्थलमा रहेका गोरखनाथसँग सम्बद्ध मन्दिर एवं पाटीपौवाहरूको परिचय दिदै यी र यस्ता पवित्र स्थलहरूको संरक्षण र निर्माण गर्नु सबैको कर्तव्य हो भन्ने कुरा योगीले यस कविताका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । भौतिक शरीरको पुष्टिका लागि दुराचारमा लागेर जीवन बर्बाद गर्नुहुँदैन, यस अमूल्य जीवनमा भजन, पाठ, पूजा र योगद्वारा आत्मज्ञान गरेर सद्बुद्धि आर्जन गर्नुपर्दछ, छाडा संस्कृतिको अनुसरण गर्नुहुँदैन भन्ने जस्ता योगीका विचारहरू यसमा रहेका छन् । सम्पूर्ण भारतवासीले पाश्चात्य सभ्यताको त्याग गरी पूर्वीय चिन्तन प्रणालीमा आधारित आर्य सभ्यताको अनुसरण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा योगीले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । गोरखनाथ सम्प्रदायले सम्पूर्ण मानव जातिलाई समानताको दृष्टिले हेर्दछ, हिन्दु धर्ममा विभिन्न सम्प्रदायवाद संस्कृतिहरू छन्, यिनै सम्प्रदायमध्येको एक प्रतिष्ठित सम्प्रदाय गोरखनाथ सम्प्रदाय हो र यसमा सम्पूर्ण मानवजातिलाई समानताको दृष्टिले हेरिन्छ । गोरखनाथ सम्प्रदाय आदर्शवादी सम्प्रदाय हो भन्नु नै यस कृतिको मूल उद्देश्य हो ।

प्रस्तुत काव्यकृतिमा रहेका ७५श्लोकमध्ये दस श्लोकहरू शिखरिणी छन्दमा छन् भने बाँकी श्लोकहरू अनुष्टुप छन्दमा रहेका छन् । छन्द र अलङ्कारको नियममा योगीले त्यति ध्यान नदिए पनि कविता सरल र सम्प्रेषणीय छ । धार्मिक विषयमा लेखिएको यस कवितामा योगीको मानवतावादी दर्शन मुखरित भएको छ ।

३.२.१८. गोरखा वंशावली

नेपालका पछिल्ला शाहवंशी राजाका पूर्वजहरूको अपूर्व र मौलिक इतिहास भएको प्रस्तुत कृति वि.सं.२००९ सालमा गोरक्ष ग्रन्थमालाको चौबीसौं पुष्पका रूपमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा गोर्खाली राजा द्रव्यशाहदेखि नरभूपाल शाहसम्मका एघार पुस्ताहरूले गरेका राजकाज र उनीहरूको वंशवृत्तान्तलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस पुस्तकमा १८२ वर्ष ७ महिनासम्मको यथार्थ वृत्तलाई सूत्रात्मक रूपमा समायोजन गरिएको छ ।

भाषिक प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा खको स्थानमा सर्वत्र षको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसैगरी एउटै थरवाचक शाह शब्दको प्रयोगमा पनि राजाको नाममा दन्त्य स (साह)को प्रयोग र वादशाहको नाममा तालव्य श (शाह)को प्रयोग गरिएको देखिनुले शब्दप्रयोगका दृष्टिले यसको ऐतिहासिक रूपमा भाषिक अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ।

प्राचीन नेपाली भाषामा लेखिएको अति प्राचीन विषयलाई सम्पादन गरेर योगीले प्रकाशित गराएका हुन् । शाहवंशीय परम्परा कहिलेदेखि कसरी फैलिदै आएको थियो भन्ने कुरालाई प्रकाशमा ल्याउन यसको प्रकाशनमार्फत् योगीले महत्त्वपूर्ण कार्य गरेका छन् । क्रमबद्ध, संक्षिप्त एवं नैसर्गिक रूपमा लेखिएको वंशवृत्तान्तको यस पुस्तकमा राजनीतिका अनेक खाले दिव्य वर्णनहरू पाइन्छन् । यसले गर्दा रोचक रूपमा आफ्नो वृत्तान्त प्रस्तुत गर्नमा यो वंशावली सक्षम देखिन्छ । प्राचीन समयमा लिखित वंशावलीलाई प्रकाशमा ल्याएर योगीले नेपाली भाषा अध्ययनका क्षेत्रमा समेत योगदान पुर्‍याएको देखिन्छ भने यो वंशावली ऐतिहासिक विषयवस्तुको आधारभूत सामग्री हुनाले इतिहास अध्ययनका क्षेत्रमा पनि यसको ठूलो महत्त्व रहेको पाइन्छ ।

३.२.१९. कल्याल वंशावली

कल्याल वंशावलीका मूल लेखक राजकुमार नरभूपाल शाह हुन् । यस कृतिको रचना वि.सं. १७६९(?)सालमा भएको हो । प्रस्तुत कृतिको पाण्डुलिपिको प्रतिलिपि योगी नरहरिनाथले फेला पारेर वि.सं. २०१३ सालमा प्रकाशित गराएका हुन् । यसको मुख्य सम्पादक योगी नरहरिनाथ हुन् भने सहायक सम्पादक लोकजङ्ग शाह हुन् । यसको मूल प्रति जुम्लाका विष्णुशरण न्यौपानेसँगबाट उपलब्ध भएको कुरा अन्तिम पृष्ठमा उल्लेख छ । यस कृतिको मूल विषय जुम्ला जिल्ला गमदरा गाउँ निवासी कल्याल वंशका राजा एवं तिनका परिवारहरूको वंशवर्णन रहेको छ । यसमा नेपाली भाषाका १३७ वटा श्लोकहरू छन् । अन्त्यमा दुर्गा देवीको स्तुति गरेर कृति समाप्त गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृति अनुसार जुम्ला जिल्लामा बलिराज नामक एक राजा थिए र उनी राजपाठ छोडी तीर्थाटन गर्न निस्किए । उनी जुम्लास्थित सिसौदगढतिर लागे । उनले त्यहाँ गोरखनाथका एक अवतार योगी चन्द्रनाथको दर्शन गरे । त्यसपछि उनले गुरुका आज्ञाबमोजिम धेरै पुण्यकर्महरू गर्दै देशाटन गरेको उल्लेख छ । त्यसैगरी यस कृतिमा श्री भानु शाह, विक्रम शाह,

कृष्णबहादुर शाह, जयबहादुर शाह, नरेन्द्र शाह, रिपुमर्दन शाह, गोरक्षविक्रम शाह, नरभूपाल शाह राजेन्द्रबहादुर शाह आदि उनका वंशजहरूको परिचय छ ।

यसरी कल्याल वंशका चन्द्रवंशी राजा वलिराजका वंशजहरूको वर्णन गरिएको यो कृति नेपाली भाषाको पद्यशैलीमा लेखिएको छ । यसमा तत्कालीन समयका राज्यहरू कस्ता थिए ? उनीहरूको शासनकालमा सबैतिर शान्तिसुरक्षाको स्थिति कस्तो थियो ? एवं त्यसबेलाका जनताहरूलाई कुनै कुराको अभाव थियो या थिएन ? भन्ने जस्ता कुराहरूको लेखाजोखा गरिएको छ । नेपालको ऐतिहासिक अध्ययनमा यस पुस्तकले महत्त्वपूर्ण योगदान दिनाका साथै तत्कालीन भाषाको अध्ययनमा पनि यसबाट सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

३.२.२०. कवितानिकषोपल

शक संवत् १६९० (वि.सं. १८२५)मा इन्द्रजात्राका दिन बालाजीमा सम्पन्न बृहत् कविसम्मेलनको परिचय भएको कवितानिकषोपल नामक कृतिको सम्पादन योगी नरहरिनाथले गरेका हुन् । वि.सं. २०१३ सालमा प्रकाशित यो कृति संस्कृत भाषामा छ । यसमा भारतका प्रसिद्ध महाकवि लक्ष्मणले संग्रह गरेका कविताहरू छन् । यसमा संग्रह गरिएका कविताहरूको रचनाकाल र रचनाकारहरूका बारेमा केही पनि उल्लेख नगरिए पनि रचनाकाल शाके १६९० (वि.सं. १८२५) कै हाराहारी र सङ्ग्रहित कविताहरू कविसम्मेलनमा सहभागी कविहरूले वाचन गरेका कविताहरू नै हुन् भनी सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ । महाकवि लक्ष्मणकै सङ्ग्रहलाई योगी नरहरिनाथले सम्पादन गरेका हुन् । यस काव्यमा महाकवि लक्ष्मणका कविताका साथै तत्कालीन कविहरूका कविता पनि रहेका छन् ।

आयामका दृष्टिले यो कृति सानो पुस्तिका आकारको छ जसमा ४८ पृष्ठ र १४१ वटा संस्कृतका श्लोकहरू छन् । यस काव्यको मूलभूत विषय कविताबारेको चर्चा हो । ऐतिहासिक विषयको चर्चा पनि यसमा भएको छ । यसमा प्रथम श्लोकमा मङ्गलाचरणद्वारा विष्णु भगवानको स्तुति गरिएको छ । त्यसपछि बीसवटा श्लोकहरूमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह, श्री ५ प्रतापसिंह शाह लगायत तात्कालिक कविहरूको परिचय छ । बाँकी श्लोकहरूमा कोष, व्याकरण, छन्द र साहित्यका बारेमा चर्चा गरिएको छ भने अन्त्यका ४ श्लोकमा वि.सं. १८२५मा बालाजीमा सम्पन्न कविसम्मेलनको चर्चा गरिएको छ ।

यसरी कवितानिकषोपल नामक यस पुस्तकमा कविता विधाको मात्र चर्चा नगरेर ऐतिहासिक महत्त्वका विषयहरूको समेत चर्चा गरिएको यस कविता सङ्ग्रहको ऐतिहासिक महत्त्व पनि उत्तिकै रहेको छ । त्यसैगरी संस्कृत भाषामा कविता विधासम्बन्धी चर्चा गरिएको संस्कृत वाङ्मयको समालोचना क्षेत्रमा पनि यस कृतिले महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्ने देखिन्छ । भाषिक क्लिष्टता भने टड्कारो रूपमा खड्किने विषय बनेको छ यसमा । यस्ता दुर्लभ ऐतिहासिक महत्त्वका सामग्रीहरू खोजेर सम्पादन गरी प्रकाशनमा ल्याउनु अवश्य नै योगी नरहरिनाथको प्रशंसनीय कार्य हो ।

३.२.२१. गोरखालीहरूको सैनिक इतिहास

राष्ट्रनिर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहका पिता नरभूपाल शाहदेखि श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रमका पालासम्म देशको एकताको निम्ति गार्खाली सैनिकहरूले गरेका कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण भएको प्रस्तुत कृति वि.सं. २०१४ सालमा योगी नरहरिनाथको सम्पादकत्वमा प्रकाशित भएको हो । प्रस्तुत कृति भक्तपुर ठिमीवासी चन्द्रमान जोशीको वंशावलीबाट उतारिएको हो । यसका मूल लेखक थाहा हुन सकेको छैन । सम्पादक योगीले यो पुस्तक शक संवत् १७७९ (वि.सं.१९१४) सालको फागुन महिनामा लेखिएको कुरा यसै पुस्तकको भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् ।

संरचनाका हिसाबले यो पुस्तक जम्मा ६८ पृष्ठको छ । यस पुस्तकमा आरम्भका ४४ पृष्ठहरू क्वाज (सैनिक तालिम) सम्बन्धी विषयमा केन्द्रित भई लेखिएका छन् भने अन्त्यतिरका १३ पृष्ठहरूमा ब्रह्माण्डको प्रमाण (विश्लेषण) रहेको छ जसमा पृथ्वीको क्षेत्रफल एवं पृथ्वी र सूर्यबीचको दुरीका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसरी सुरुको भागमा सैनिक तालिम र अन्त्य भागमा ब्रह्माण्डको प्रमाण रहेको यस कृतिका मध्य भागका ११ पृष्ठमा राष्ट्रनिर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहका पिता नरभूपाल शाहदेखि श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रमका पालासम्म देशको एकताको निम्ति गार्खाली सैनिकहरूले गरेका कार्यहरूको संक्षिप्त विवरण सहित गोरखालीहरूको सैनिक जीवनको इतिहास रहेको छ ।

यसरी सम्पूर्ण कुराहरूलाई हेर्दा गोरखाली सैनिकहरू क्वाज र लडाइँमा मात्रै सीमित नरही आफ्नो अनुकरणीय इतिहास र भूगोलसम्बन्धी विषयमा पनि चासो राख्दा रहेछन् भन्ने

स्पष्ट हुन्छ । वीर सैनिकहरूले प्राणको पर्वाह नगरी स्वाभिमानका साथ मुलुक सुरक्षित राखेको कुरा पुस्तकमा प्रष्ट पारिएको छ ।

गोरखालीहरूको ऐतिहासिक वीरगाथादेखि लिएर धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक विषयको जानकारी दिनमा समेत प्रस्तुत पुस्तक सक्षम रहेको छ । यस पुस्तकले सम्पूर्ण नेपालीहरूलाई नै वीर पुर्खाहरूको अनुकरण गर्न प्रेरित गरेको छ । यस्तो समय-सापेक्ष कृति सम्पादन गरेर योगी नरहरिनाथले राष्ट्रिय इतिहासको लेखनमा ठूलो टेवा पुऱ्याएका छन् ।

३.२.२२. ग्रामसुधार योजना

प्रस्तुत ग्रामसुधार योजना नामक पुस्तिका योगी नरहरिनाथको सम्पादकत्वमा वि.सं.२०१४ साल असोजमा प्रकाशित भएको हो । यसका लेखक विष्णुहरि उपाध्याय हुन् । योगीले यस कृतिको सम्पादन गर्नाका साथै भूमिका पनि आफैं लेखेका छन् । प्रस्तुत पुस्तिका ११ पृष्ठमा संरचित छ ।

वि.सं.२००७ सालतिर गठित 'कर्मवीर महामण्डल'नामक संस्थाले नेपालमा विभिन्न किसिमका विकासमूलक कार्यहरू गर्ने योजना बनाएको र त्यसै कार्यक्रम अन्तर्गत गाउँ-गाउँमा गई हरेक गाउँ र टोलमा विकासमूलक कार्यक्रमहरू सम्पन्न गर्ने अभियान चलाएको पनि सो पुस्तिकबाट थाहा पाइन्छ । यसै कार्यक्रम अन्तर्गत ग्रामसुधार योजना नामक यस पुस्तिकको पनि प्रकाशन भएको देखिन्छ ।

यस पुस्तिकामा उल्लेखित ग्राम शब्दले केवल एक गाउँलाईमात्रै नजनाएर नेपालका पहाडी र तराई भेगका सम्पूर्ण ग्रामीण क्षेत्रहरूलाई समेटेको छ । यस कृतिको भूमिकामा योगीले अत्यधिक मात्रामा संस्कृत भाषाका शब्द, वाक्य र उखान टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । यसमा उनले 'जीविते किं न दृश्यते, आचारः प्रथमो धर्मः', व्यसने त्यज्यते प्रज्ञा, स्वस्थः को वा न पण्डितः ? जस्ता संस्कृतका सूक्तिहरू समावेश गरी भाषाको लालित्य बढाएका छन् ।

यस पुस्तिकाको भूमिकामा योगीले 'संघे शक्ति कलौ युगे' भन्ने संस्कृत भाषाको सूक्ति उद्धृत गर्दै वर्तमान समयमा सबै मिलेर शक्ति समन्वय गरी देशविकासका निम्ति एक हुनुपर्दछ, हाम्रै गाउँघरमा उत्पादित वस्तुहरूको उपयोग गरेर देशको पैसा बाहिर जान दिनुहुँदैन र खेतीपाती गरेर बढीभन्दा बढी उत्पादन गरी स्वावलम्बी बन्न सक्नुपर्दछ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

समग्रमा यस कृतिलाई हेर्दा ग्रामीण स्वावलम्बनका निम्ति सबैलाई एकजुट हुन आह्वान गरिएको पुस्तिका हो यो । त्यसैगरी यसमा आलस्य त्यागेर सबैले आ-आफ्नो गाउँ सुधार गर्न लागिपरेमा एक-एक गरेर सम्पूर्ण देशको विकास द्रुतगतिमा हुन्छ भन्ने विचार अभिव्यक्त गरिएको छ ।

३.२.२३. मत्स्येन्द्रपद्यशतकम्

मत्स्येन्द्रपद्यशतकम् नामक यो पुस्तक योगी नरहरिनाथले अनुवाद गरेर वि.सं.२०१८ सालमा प्रकाशित गरेका हुन् । यस पुस्तकमा 'मत्स्येन्द्रपद्यशतकम्, श्रीनीलकण्ठकृतम् एवं मत्स्येन्द्रनाथको कथा' भन्ने लेखिएको छ जसबाट यस शतकका मूल रचनाकार श्री नीलकण्ठ र अनुवादक योगी नरहरिनाथ रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यसको मूल भागमा संस्कृतका सय वटा पद्यहरू रहेका छन् । प्रस्तुत कृति विष्णुपुराणमा वर्णित आख्यानमा आधारित रहेको छ । भगवान नारायणले कसरी मत्स्य अवतार लिएका थिए ? भन्ने पौराणिक आख्यानको कथन नै यसको मूलभूत विषय हो । विष्णु भगवानको स्तुति र नारायण नामको जप गर्नाले नै मोक्ष प्राप्ति हुने कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । यसमा पार्वतीको आदेश अनुसार मत्स्यरूप त्यागेर मत्स्येन्द्रनाथले मानवरूप धारण गरेको कुराका साथै मत्स्येन्द्रनाथले गोरक्षनाथलाई शिष्यका रूपमा स्वीकारेर योगविद्याको प्रचार गरेको कुराको वर्णन छ ।

योगीले नीलकण्ठद्वारा रचित संस्कृतको श्लोकहरूको अत्यन्त सरलताका साथ नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । यस कृतिले भगवान नारायणको महत्त्व दर्शाएको छ । पुराण र संस्कृत ग्रन्थमा भएको विषयहरूलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर प्रकाशित गरिएकाले संस्कृत नजान्ने जिज्ञासुहरूलाई प्राचीन विषयवस्तुको ज्ञान गराउनका लागि प्रस्तुत कृति सफल भएको छ ।

३.२.२४. अर्कप्रधान औषधीका गुणहरू

वि.सं.२०२० सालमा प्रकाशित यो पुस्तक आयुर्वेदिक सिद्धान्तका आधारमा लेखिएको छ । यसमा केही रोगका नामहरू हिन्दी, संस्कृत र नेपाली भाषामा दिइएका छन् । त्यसैगरी रोगको निदान गर्ने औषधीका नाम पनि हिन्दी, नेपाली र संस्कृतमै उल्लेख गरिएका छन् ।

प्रस्तुत पुस्तकमा अजीर्ण भएको अवस्थामा भोजन गर्नाले शरीरमा हुने हानिका सम्बन्धमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । पुस्तकको धेरैजसो भागमा आयुर्वेदीय मन्त्रहरू छन् भने अन्तिम भागमा औषधालय एवं रसायनशालाको नियमावली दिइएको छ । जडीबुटीका नामहरूको प्रशस्तमात्रामा उल्लेख गरिएको छ । यस पुस्तकमा आयुर्वेदिक क्षेत्रमा भएको आफ्नो ज्ञान अनुभव र अभिरूचिलाई योगीले उपयोगी ढङ्गबाट व्यक्त गरेका छन् ।

यस कृतिमा लेखकले घर-आँगनमा उपलब्ध हुने जडीबुटीहरूको पहिचान र प्रयोग गर्ने विधिको समेत उल्लेख गर्दै आयुर्वेदिक औषधीको महत्त्वको चर्चा गरेका छन् । योगीले यसमा दिनचर्यामा ध्यान दिनुपर्ने कुरा, सात्विक भोजनबाट हुने लाभ, अत्यधिक निद्राबाट हुने हानि, प्राणायामको विधि, शीर्षासनबाट हुने फाइदाहरू लगायतका विषयमा चर्चा गरेका छन् । प्राथमिक उपचारका निम्ति यो पुस्तक महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ । यसरी आयुर्वेदिक औषधीबाट अत्यधिक फाइदा हुनाका साथै उक्त औषधीहरू नेपालमै उपलब्ध हुने हुनाले सबैले आयुर्वेदिक उपचार विधिको अवलम्बन गरे रोग निर्मूल हुन्छ भन्ने कुराको प्रमाण सहित पुष्टि गरिएको छ ।

३.२.२५. शान्तिचरितम्

यो कृति संस्कृत भाषामा लेखिएको छ । यसको प्रकाशन वि.सं.२०२५ सालमा भारतको धार्मिक संस्था भारतवर्षीय योगप्रचारिणीसभाले गरेको छ । यसमा योगी नरहरिनाथले पहिले संस्कृत भाषामा १३१ वटा श्लोकहरू रचना गरेर तिनको क्रमशः हिन्दीमा छायानुवाद गरेको पाइन्छ । आयामका दृष्टिले हेर्दा यो कृति ३२ पृष्ठको छ । यसमा संस्कृत भाषाका श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा छन् भने तिनको अनुवाद गर्ने क्रममा योगीले निकै सतर्कता अपनाएको देखिन्छ ।

पूर्वीय साहित्य-सिद्धान्त अनुसार नै यस कृतिका रचनाकार योगी नरहरिनाथले प्रथम श्लोकमा भगवान विष्णुको स्तुति गरेर मङ्गलाचरणपूर्वक विषय प्रवेश गरेका छन् । भारतका सुप्रसिद्ध सन्त शान्तिनाथको चरित्रचित्रण र उनको गुरु-परम्पराको उल्लेख गर्नमा यसको विषयवस्तु केन्द्रित रहेको छ ।

यस कृतिका सुरूका सात श्लोकमा शान्तिनाथ योगीको गुरु-परम्पराको वर्णन छ । त्यसपछिका श्लोकहरूमा नाथ सम्प्रदायका प्रसिद्ध योगी शान्तिनाथको चरित्रचित्रण छ । योगी शान्तिनाथले के कसरी विद्या आर्जन गरे ? उनले कसरी वनमा गएर तपस्या गरे ? वनमा

तपस्या गर्दा के कस्ता घटना भए ? उनले तपस्या गरेर कसरी सिद्धि प्राप्त गरे ? भन्ने कुरा यस कृतिमा स्पष्ट पारिएको छ । यसमा योगी शान्तिनाथले के-कस्ता कल्याणकारी कार्यहरू गरे भन्ने सन्दर्भका विभिन्न आख्यानहरूको प्रयोग गर्दै वर्णन गरिएको छ । एक दिन शान्तिनाथ योगीको कुटीरमा विश्वम्भर नाम गरेको व्यक्ति र उसकी पत्नी रूदै आकुल-व्याकुल हुँदै आइपुगे । त्यो देखेर शान्तिनाथ योगीले रूनुको कारण सोध्दा उक्त दम्पतीले आफ्नो छोराको सानै उमेरमा मृत्यु भयो, त्यसकारण यसलाई बँचाइदिनुहोस् भनेर विन्ति गरे । वैश्य दम्पतीको त्यस प्रकारको विलाप देखेर योगी शान्तिनाथलाई दया लाग्यो र कमण्डलुबाट जल निकालेर त्यस मृत बालकको मुखमा हालिदिएका मात्र के थिए त्यो बालक गहिरो निद्राबाट व्युँभे जस्तै गरी जुरूक्क उठ्यो र ती सबै घरतिर लागे । यसरी शान्तिनाथ योगीले घोर तपस्या गरेर सिद्धि प्राप्त गरेपछि आफ्नो दिव्य शक्तिद्वारा प्रसिद्धि कमाएको यस्ता घटनाहरूलाई योगी नरहरिनाथले बडो सहज ढङ्गमा वर्णन गरेका छन् ।

यस कृतिमा भगवानको आराधना गर्नाले दिव्यशक्ति प्राप्त हुन्छ । यो सम्पूर्ण विश्व ब्रह्माण्ड ईश्वरको बलमा अडेको छ र यसका सञ्चालक ईश्वर नै हुन् भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ । त्यस्तै गोरखनाथ शिवका अवतार हुन् र उनको तपस्या गर्नुपर्दछ भन्ने कुराको वर्णन गर्दै हिन्दुहरूका आराध्यदेवका रूपमा उनको चर्चा गरिएको छ । कविले यस कृतिमा विशेष रूपमा तपस्यामा नै जोड दिँदै ध्यान, तप र ईश्वरको आराधना गरेमा आत्मशुद्धिका साथै दिव्यशक्ति प्राप्त भई समग्र विश्वको कल्याण हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । संस्कृत काव्यपरम्परामा यस पुस्तकको आफ्नै महत्त्व रहेको देखिन्छ । धार्मिक विषयमा लेखिएको काव्य हुनाले गोरखनाथ सम्प्रदायका निम्ति उपयोगी हुने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी पूर्वीय दर्शनमा आधारित यस रचनामा दैवी शक्तिमाथि विजय प्राप्त गर्नका निम्ति ईश्वरको भक्ति गर्नुपर्दछ भन्ने सन्देश दिइएकाले भक्तिकाव्यका निम्ति समेत यसको महत्त्व रहेको छ ।

३.२.२६. नवनाथ चौरासी सिद्ध

नवनाथ चौरासी सिद्ध योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित कृति हो । यसको प्रकाशन उनले भारतमा वि.सं. २०२५ मा गरेका हुन् । यसमा जम्मा ४५ पृष्ठ छन् । यसलाई सम्पादक योगीले आठ शीर्षकमा विभाजन गरेका छन् । ती शीर्षकभित्र पनि उपशीर्षकहरू छन् । यो कृति संस्कृत, सिन्धी र हिन्दी भाषामा रहेको छ । यस कृतिमा विषयवस्तुको प्रस्तुति पहिले पद्यमय संस्कृत भाषामा र त्यसपछि क्रमशः हिन्दी र सिन्धी भाषाको गद्यमा रहेको छ । यस पुस्तकको

मूल विषय नाथसम्प्रदायको परिचय दिनु रहेको छ । स्कन्दपुराणमा वर्णित नाथसम्प्रदायको प्रसङ्गलाई सम्पादक योगीले हिन्दी भाषामा र भारतीय विद्वान् डा.कृष्णचन्द्र, ज्ञानचन्द्रले सिन्धी भाषामा भावानुवाद गरेका हुन् । यसको मूल विषय स्कन्दपुराणबाट लिइएको देखिन्छ ।

यस कृतिमा नाथावतारहरूको यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ— (१) आदिनाथ, (२)उदयनाथ, (३)सत्यनाथ, (४)सन्तोषनाथ, (५)अचलनाथ, (६)कन्थडिनाथ, (७)चौरङ्गनाथ, (८)मत्स्येन्द्रनाथ, (९)गोरक्षनाथ । यसरी यस कृतिमा माथि उल्लेख गरिएका नौ नाथहरू र चौरासी सिद्धहरूको परिचय दिइएको छ । त्यसै गरी यसमा ८४ आसनहरूको सचित्र परिचय पनि दिइएको छ । यहाँ नाथ सम्प्रदायका अन्तिम अवतारका रूपमा बाबा गोरक्षनाथको चर्चा गरिएको छ । यस पुस्तकमा नाथका नौ अवतारहरूमध्ये गोरक्षनाथको नै बढी महिमा गाइएको छ । त्यसैगरी भारतमा अवस्थित गोरक्षनाथ सम्प्रदायसँग सम्बन्धित तीर्थस्थलहरूको परिचय पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

योगीले विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी विवेच्य विषयलाई प्रस्तुत गरेर नवनाथ चौरासी सिद्ध नामक यस कृतिको बाह्य तथा आन्तरिक स्वरूप तयार पारेका छन् । नाथसम्प्रदाय सम्बन्धी गहिरो विद्वत्तालाई योगीले यस कृतिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । वस्तुतः यो स्कन्दपुराणमा वर्णित नाथसम्प्रदायको परिचय दिने उद्देश्यले लेखिएको कृति हो । योगीले विभिन्न आख्यान र उपाख्यानहरू जोडेर यसलाई रोचक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् । भारतमा रहँदा लेखिएको यो कृति प्रकाशन गर्न भारतको सिन्ध प्रान्तका भक्तहरूले विशेष आग्रह गरेको र त्यहाँका प्रख्यात योगी श्री पुरुषोत्तमनाथले प्रकाशन व्यवस्थाका साथै सम्पादनमा समेत सहयोग गरेको हुनाले सिन्धी भाषामा समेत भावानुवाद गरिएको कुरा यसको भूमिकामा योगी नरहरिनाथले उल्लेख गरेका छन् । खोज, अनुसन्धान एवं नाथसम्प्रदायको दर्शनमा आधारित प्रस्तुत कृति नाथसम्प्रदायका अध्येता एवं धर्मप्रति चासो राख्ने पाठकहरूका लागि निकै सहयोगी बन्न पुगेको देखिन्छ ।

३.२.२७. श्रीवागीश्वरीस्तुति

वाणीकी अधिष्ठात्री देवी वागीश्वरी (सरस्वती)को स्तुतिपरक प्रस्तुत कविताको प्रकाशन वि.सं.२०२६ सालमा भएको हो । संस्कृत भाषाका नौ श्लोकहरू र तिनको नेपाली अनुवाद सहित प्रकाशित गरिएको प्रस्तुत कृति पुस्तिका आकारको छ । यस कृतिमा रहेका संस्कृत

भाषाका श्लोकहरू योगीका मौलिक रचना हुन् । यो कृति नेपालगञ्जको वागीश्वरी मन्दिरमा रहँदा तयार गरिएको हो । यसको आवरण पृष्ठमै योगीले यो कृति रचना गर्नुको कारण स्पष्ट रूपमा दिएका छन्— यो वागीश्वरी स्तुति वि.सं. २०२६ साल श्रावण २९ गते प्रातः नेपालगञ्जको वागीश्वरी मन्दिरमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय खोल्दा शिक्षक र छात्रहरूले नित्य प्रार्थना गर्नका लागि वागीश्वरीको स्तुति बनाइदिन आग्रह गरेकाले लेखिएको हो ।

यसरी यो पुस्तिका विद्यालयमा वागीश्वरीको नित्य प्रार्थना गर्नका निम्ति तयार पारिएको बुझिन्छ । पुस्तिकको अन्त्यमा वागीश्वरीको प्रार्थना गर्नाले बल, बुद्धि, विद्या बढ्नेछ, भन्ने नैतिक सन्देश समेत दिन खोजिएको छ । यसमा संस्कृतमा श्लोकहरूको रचना गरेर नेपालीमा अनुवादसहित प्रस्तुत गरिएको छ । यस कृतिबाट योगी नरहरिनाथको आशुकवित्त्व र संस्कृतभाषामा भएको लेखन क्षमताको प्रवीणताको पुष्टि हुन्छ ।

३.२.२८. गोमहिमा (हिन्दू राष्ट्रमा गाईको महिमा)

प्रस्तुत कृति वि.सं. २०३० सालमा प्रकाशित भएको हो । यस कृतिमा भएका संस्कृत भाषाका ४१ श्लोकहरू योगी नरहरिनाथका मौलिक रचना हुन् । तिनै संस्कृत श्लोकहरूको अनुवाद गरी शिवराम उपाध्याय ढकालले यस रूपमा प्रकाशित गराएका छन् ।

यस कृतिमा लगातार संस्कृत भाषाका ४१ वटा श्लोकहरू छन् र पछि त्यसलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको छ । हिन्दु धर्मका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूमा वर्णित गाईको महिमालाई यस कृतिमा चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी गाईको पालनपोषण गर्नाले हुने फाइदाहरू र गाईले प्रदान गर्ने दूध, मलमूत्रको उपयोगिता जस्ता विषयको चर्चा यस पुस्तिकामा गरिएको पाइन्छ । गाईको सेवा गर्नाले यस लोकमा मानवलाई सुखसम्पत्ती हुन्छ, भने परलोकमा पनि मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा यसमा रहेको छ ।

योगी नरहरिनाथले गाईलाई साक्षात् लक्ष्मीको रूपमा स्वीकार गर्दै यसको पवित्रताको गान गरेका छन् । गाई नेपालको राष्ट्रिय जनावर मात्र नभई लक्ष्मीको रूप समेत भएकाले यसलाई सबैले पूज्य रूपमा हेर्नुपर्दछ भन्ने विचार यस कृतिमा अभिव्यक्त भएको छ । हाम्रो भोजनको स्वाद बढाउनदेखि मरिसकेपछि पनि गाईले नै मोक्षपर्यन्त फल प्रदान गर्दछ भन्ने कुरा पनि लेखकले व्यक्त गरेका छन् । संस्कृत भाषामा पनि आफ्नै मातृभाषामा जस्तै सरल रूपमा योगीको कलम चलेको छ यस कृतिमा । श्लेष, अनुप्रास लगायतका अलङ्कारहरूको

सुन्दर प्रयोगका दृष्टिले प्रस्तुत कृति बेजोड बन्न पुगेको छ । नमूनाको रूपमा एउटा पद्य हेरौं—

“विना गोरसं को रसो भोजनानां ?

विना गोरसं को रसो भूपतीनाम् ?

विना गोरसं को रसः पण्डितानाम् ?

विना गोरसं को रसः कामिनीनानाम् ?”

यसप्रकार सरल रूपमा लेखिएको यो रचना संस्कृत साहित्य परम्परामा एउटा उल्लेख्य प्राप्ति हुनाका साथै नेपालमा कृषि व्यवसायको विकासलाई समेत यसले सघाउ पुऱ्याउने देखिन्छ ।

३.२.२९. शिवपुराणमा उपमन्यूपाख्यान र उपमन्युकृत शिवस्तव

योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित शिवपुराणमा उपमन्यूपाख्यान र उपमन्युकृत शिवस्तव नामक प्रस्तुत पुस्तक वि.सं.२०३२ सालमा प्रकाशित भएको हो । यसमा जम्मा संस्कृत भाषाका बीसवटा श्लोकहरू छन् । आयामका दृष्टिले हेर्दा यो कृति सानो पुस्तिका आकारको छ । यसमा जम्मा नौ पृष्ठ छन् । यस पुस्तिकामा शिवपुराणबाट उद्धृत संस्कृतका श्लोकहरूलाई योगी नरहरिनाथले नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् । प्रस्तुत कृति शिवजीको गुणगानमा केन्द्रित रहेको छ । यसमा उपमन्युले कसरी आराधना गरेर भगवान शिवको दर्शन पाए भन्ने कुराको चित्रण गरिएको छ ।

व्याघ्र ऋषिका छोरा एवं धौम्य ऋषिका दाजु उपमन्यु सानैदेखि मामाघरमा बस्थे । मामाघरमा उनले दूधमा सखर हालेर खुब खाने गर्दथे । घर फर्केपछि पनि उनले आफ्नी आमासँग त्यस्तै मीठो दूध खाने इच्छा व्यक्त गरे । उनकी आमाले उपमन्युलाई दूधजस्तो बनाएर पानीमा पिठो घोलेर खान दिइन् तर गाईको मीठो र स्वादिलो दूध खान पल्केका पुत्र उपमन्युले यो दूध होइन, म खान्न भन्दै तिरस्कार गरे । त्यो देखेर उनकी आमाले आफ्नो गरीबी र लाचारीको अवस्था देखाउँदै मामाघरको जस्तो दूध खानको लागि त शिव भगवानको तपस्या गर्नुपर्दछ भनिन् । आमाको यस्तो कुरा सुनेर उपमन्यु तपस्या गरेर दूध प्राप्त गर्ने इच्छाले कैलाश पर्वततर्फ लागे र उनले भगवान शिवको आराधना गर्न थाले । भगवान शिवले

पनि उपमन्युको तपस्याबाट प्रभावित भई दर्शन दिनुभयो । शिवको दर्शन पाएपछि उपमन्युले दूधको वर मागे । शिव भगवानले पनि घरतर्फ लागेर सबै वृत्तान्त आफ्नी आमालाई सविस्तार सुनाएर सुखपूर्वक बस्न लागे ।

यसरी यस कृतिमा पौराणिक आख्यानलाई सहज र सरल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै यस रचनामा शिव भगवानको आराधना गर्नाले आफ्नो इच्छा पूरा हुन्छ, सबैले भगवानको चरणमा जानुपर्दछ र तपस्या नै मोक्षप्राप्तिको प्रमुख साधन हो भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । योगी नरहरिनाथले शिवपुराणमा वर्णित यस आख्यानलाई सरल नेपाली भाषामा अनुवाद सहित प्रकाशित गरिदिनाले शिवसम्बन्धी चासो राख्ने पाठकहरूलाई यो पुस्तक निकै सहयोगी भएको छ । सांसारिक मोहलाई त्यागेर ईश्वरको आराधना गर्नाले ईश्वरसँग साक्षात्कार भई मनुष्यको जन्म सफल हुन्छ र जन्म-जन्मान्तरको भक्तभटबाट छुटकारा पाई ईश्वरसँग एकाकार हुन पुगिन्छ भन्ने उपदेश दिनु नै यस कृतिको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

३.२.३०. श्रीलङ्कासङ्कल्प

श्रीलङ्का सङ्कल्प वि.सं.२०३८ सालमा योगी नरहरिनाथद्वारा पद्यमा रचिएको कृति हो । इ.सं. १९८२ को अप्रिल २१ देखि २५ तारिकसम्म श्रीलङ्कामा सम्पन्न विश्व हिन्दू सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्दै भाग लिन जाँदा योगीले यस कृतिको रचना गरेका हुन् । यसमा शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखिएका संस्कृतका १०० वटा श्लोकहरू छन् ।

श्रीलङ्का यात्राका क्रममा योगीले त्यहाँ देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका कुराहरूलाई यस कृतिमा समाहित गरेका छन् । श्रीलङ्काको औद्योगिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक एवं ऐतिहासिक विषयमा नै योगी केन्द्रित रहेका छन् । यो कृति यात्रा संस्मरणात्मक रचना हो । उनले यस कृतिमा हिन्दु धर्मको स्थलगत वर्णन गरेका छन् । कविले श्रीलङ्कामा अवस्थित मठमन्दिर र तीर्थस्थलहरूको वर्णन गर्ने क्रममा नेपालको प्रसिद्ध तीर्थस्थलहरू पशुपतिनाथ, गुह्येश्वरी, मनकामना, मुक्तिनाथ आदि स्थलहरूको पनि यथास्थान वर्णन गरेका छन् ।

योगी नरहरिनाथले यस पुस्तकमा बौद्धमार्गीहरू पनि हिन्दु धर्मकै एक परिवारका रूपमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । श्रीलङ्काको विविध अवस्थालाई देखेर त्यसबाट प्रभावित भई उनले यस काव्यको रचना गरेको कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । योगीले यस कृतिमा

भाषा, धर्म, संस्कृति र इतिहासको चर्चा गर्दै आफ्नो राष्ट्रिय भावनालाई सरल र सहज ढङ्गमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

३.२.३१. वैदिकसिद्धान्त

प्रस्तुत कृति वि.सं. २०४४ सालमा प्रकाशित भएको हो । ७२ पृष्ठमा विस्तारित यो पुस्तक संस्कृत र हिन्दी भाषामा लेखिएको छ । यस पुस्तकको बीच-बीचमा योगीले विभिन्न समयमा सम्पन्न गरेका धार्मिक कार्यक्रमहरूको समेत उल्लेख छ । वि.सं. २०३७ सालदेखि वि.सं. २०४४ सालसम्म नेपाल र भारतका विविध तीर्थस्थल र अनेक ठाउँमा सम्पन्न भएका कोटिहोममा योगीद्वारा गरिएको प्रवचनलाई गणेशानन्द गिरीले सङ्कलन गरी त्यसलाई पुस्तकाकारको रूपमा प्रकाशित गरेको कुरा यस कृतिको अन्तिम पृष्ठमा उल्लेख छ । वस्तुतः यो कृतिको केही भागमा प्रवचनमा आधारित विचारहरू रहेका छन् भने धेरैजसो भागमा वैदिक मन्त्र र ऋचाहरू नै रहेका छन् । यो कृतिको तयारीका लागि केही सामग्री गणेशानन्दले सङ्कलन गरिदिए पनि पुस्तकको सम्पादन गर्ने कार्य स्वयं योगी नरहरिनाथले नै गरेका हुन् (पाण्डेय, २०५७ : ७९) । यसको प्रकाशन विश्व हिन्दू महासभा, आध्यात्मिक परिषदले गरेको हो ।

यस पुस्तकको मूल विषय जीवनमा आचरणको महत्त्व औल्याउँदै वेदको वास्तविक मर्मबारे चर्चा गर्नु रहेको छ । यस कृतिका माध्यमबाट योगीले हाम्रो गाउँघर, समाज, देश र विश्वमै भएगरेका खराबकुरा र कुविचारहरूप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरेका छन् । यस कृतिमा रहेका उपशीर्षकहरू यसप्रकार छन्— ‘विद्यार्थीलक्षणम्’, ‘गोमाता’, ‘विश्वहिन्दू-महासभा’, ‘हिन्दूहित हाम्रा मूल उद्देश्य है’, ‘मातृभाषा मुखेनैव संस्कृतं ज्ञायतेऽखिलैः’, ‘वैदिक सिद्धान्त : तेरे घरमें लगी आग’, ‘विश्वभाषा’, ‘नही ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते’, ‘ओ हिन्दू जागो’, ‘अङ्ग्रेजी संस्कृतज्जाता यथा किञ्चिन्निदर्शनम्’ ।

यसरी संस्कृत र हिन्दी भाषामा उपशीर्षक दिएर वैदिक धर्म र वेदको महत्त्वको बारेमा चर्चा गरिएको यस पुस्तकको धेरैजसो भागमा संस्कृत भाषाका पद्यहरू रहेका छन् । माथि उल्लेख गरिएका उपशीर्षकहरूमध्ये ‘विश्व हिन्दू महासभा’, ‘हिन्दू हित हाम्रा मूल उद्देश्य है’, ‘वैदिक सिद्धान्त : तेरे घरमे लगी आग’ उपशीर्षक हिन्दीमा छन् भने बाँकीसंस्कृतमा रहेका छन् । यो पुस्तकको रचना र तयारी गर्ने कार्य योगीले भारतको दिल्लीमा गरेको कुरा पनि यसै पुस्तकमा उल्लेख गरिएको छ ।

यसमा योगीले वैदिक शास्त्रले निर्देश गरेका कुराहरूको अनुसरण गर्नका निम्ति सबैलाई आह्वान गरेका छन् । हाम्रो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ वेद हो । यस वेदरूपी पवित्र ज्ञानलाई सबैले अनुसरण गरेर नै विश्वमा रामराज्य स्थापना हुन सक्दछ भन्ने धारणा योगीको रहेको छ । लेखकले वैदिक ज्ञान आर्जन गर्न र वेद तथा पूर्वीय ग्रन्थहरूको मर्म बुझ्नका लागि संस्कृत भाषाको आवश्यकता औल्याएका छन् । उनले संस्कृत भाषालाई सबै भाषाको मूल भाषा हो भन्ने कुरा रोचक ढङ्गबाट पुष्टि गरेका छन् । संस्कृत भाषामा रहेका प्रस्तुत श्लोकहरूमा अङ्ग्रेजी भाषाको मूल जरो संस्कृत भाषा हो भन्ने पुष्टि गरिएको छ । ‘अङ्ग्रेजी संस्कृतज्जाता यथा किञ्चिन्निदर्शनम्’ शीर्षकमा रहेको तलको कवितांशले त्यसैलाई पुष्टि गर्दछ –

“मातरो मदरस् प्रोक्ताः पितरः फादरस् स्मृताः ।

भ्रातरो ब्रदरस् प्रोक्ताः स्वसारः सिस्टरस् स्थिताः ॥

दुहितरो डाटरस् स्युः सुतः सन् सूर्य एव सन् ।

हस्तो हेन्ड नखो नेल जानुनी नी जटा रूटः ॥

मत् प्रिया माइ डियर् प्रोक्तस्॥”

यस पुस्तकमा अलग-अलग उपशीर्षक रहे पनि शीर्षक अनुसारको विषयमा नै केन्द्रित रही लेखकले आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गरेका छन् । यसको केही भागमा योगीका मौलिक रचना छन् भने कहीं संस्कृतका मन्त्रहरूलाई हिन्दीमा अनुवाद गर्ने कार्य पनि भएको छ । त्यसैगरी विषयवस्तुको पुष्टिका निम्ति वैदिक मन्त्रहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएकाले भट्ट हेर्दा क्लिष्ट र श्रृङ्खलाहीन देखिए पनि यो कृति रोचक र गहन रहेको छ । संस्कृत भाषालाई हिन्दीमा समेत अनुवाद गरेर प्रकाशित गर्नाले यस कृतिले नेपालमा मात्रै नभएर भारतमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । विश्वहिन्दु महासंघ, आध्यात्मिक परिषद नेपालले प्रकाशित गरेको यस कृतिमा नेपाली भाषाको कहीं पनि प्रयोग भएको छैन ।

३.२.३२. मानवधर्म

योगी नरहरिनाथ धार्मिक प्रवक्ताका रूपमा लब्धप्रतिष्ठित व्यक्तित्व हुन् । उनले धार्मिक विषयमा नेपाल र भारतका अनेक स्थलहरूमा प्रवचन दिएको पाइन्छ । उनले आफ्नो विद्वत्तापूर्ण वाणीले सबैलाई मन्त्रमुग्ध पार्दथे । मानव धर्म उनका तिनै प्रवचनमा आधारित कृति हो ।

वि.सं. २०४५ सालमा भारतको जयपुरमा सम्पन्न धर्म सम्मेलनमा मानव-धर्म विषयमा योगीद्वारा गरिएको प्रवचनको सार यस पुस्तकमा रहेको छ । हिन्दी भाषामा गरिएको प्रवचनलाई 'हिन्दू-धर्म-सम्मेलन-आयोजक-कमिटी, जयपुर' (भारत)ले हिन्दी भाषामै प्रकाशित गरेको छ । वि.सं. २०४८ सालमा प्रकाशित यस पुस्तकमा ३१ पृष्ठहरू छन् । बीच-बीचमा संस्कृतका श्लोकहरू र ती श्लोकहरूको नेपाली अनुवाद पनि रहेको छ । योगीको हिन्दू धर्मप्रतिको आस्था र त्यसप्रतिको सारगर्भित प्रवचन भएकाले नै यसलाई पुस्तकका रूपमा प्रकाशित गरिएको देखिन्छ । मानव-धर्म शीर्षकको यस पुस्तकमा मानवले मानवप्रति मानवीय व्यवहार गर्नुपर्दछ, हिन्दुधर्मले निर्देशित गरेका कुराहरूमा नै मूल रूपमा मानवता रहेको छ र हिन्दुधर्मको अनुसरण सबैले गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा रहेको पाइन्छ । संसारका सबै मानवहरू मनुका सन्तान हुन्, कुनै जात-जातिप्रति भेदभाव गर्नुहुँदैन र मानवले मानवको सेवा गर्नु नै सबैभन्दा ठूलो धर्म हो भन्ने कुरा यसमा छ । योगीले आफ्नो विचारको पुष्टिको निम्ति वेद र पुराणका सूक्ति, ऋचा एवं श्लोकहरू पनि उद्धृत गरेका छन् ।

हिन्दुधर्ममा अन्तर्निहित मानवधर्मका विषयमा गरिएको सारगर्भित र महत्त्वपूर्ण प्रवचन भएकाले सबैले उक्त कुरा जानुन् भन्ने अभिप्रायले नै योगीको प्रवचनलाई पुस्तकका रूपमा प्रकाशित गरिएको कुरा कृति हेर्दा स्पष्ट हुन्छ । यो कृतिमा शीर्षक अनुसारकै विषयवस्तु प्रधान छ ।

३.३. अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त नभएका प्रकाशित कृतिहरू

योगी नरहरिनाथद्वारा अन्वेषण, सम्पादन एवं अनुवाद गरी वि.सं. २०१३ मा प्रकाशित गरिएको हिमवत्खण्डको परिशिष्ट भागका अन्त्यमा योगप्रचारिणी-गोरक्षटिल्ला काशीबाट गोरक्षग्रन्थमालामा छापिएका नाथ सम्प्रदायका र अरू केही पुस्तकहरू भनी पुस्तकहरूको संक्षिप्त विवरणात्मक सूची प्रस्तुत गरिएको छ । सूचीमा प्रस्तुत गरिएका कतिपय पुस्तकहरू अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त हुन सकेनन् तर पनि त्यहाँ दिइएका सूचनाका आधारमा ती कृतिहरूको पनि अति संक्षिप्त परिचय यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । योगीले आफैं तयार पारेको आफूद्वारा लिखित, सम्पादित र अनूदित एवं अन्वेषित कृतिहरूको सूचीमा पनि यी कृतिहरूको उल्लेख भएकाले प्रकाशित यी सबै कृतिहरूको सम्पादन उनले गरेका हुन् भन्न सकिन्छ ।

३.३.१. भर्तृहरिनिर्वेदनाटक

प्रस्तुत कृतिका लेखक हरिहर उपाध्याय हुन् । यसमा नीतिशतकम्, वैराग्यशतकम् र श्रृङ्गारशतकम् (शतकत्रयम्)का लेखक भारतवर्षका इतिहास प्रसिद्ध राजा भर्तृहरिमा कसरी ज्ञानप्राप्त भयो भन्ने सन्दर्भमा गोरखनाथ र राजा भर्तृहरिको वैराग्यमय चरित्र चित्रण गरिएको छ । यसमा योगी नरहरिनाथले सरल रूपमा हिन्दी टीका गरेका छन् । यो योगीद्वारा टीका गरी सम्पादित गरिएको कृति हो ।

३.३.२. सांख्यवसन्त

यो सांख्य दर्शनको ग्रन्थ हो र यस सांख्यकारिकाका लेखक ईश्वरकृष्ण हुन् । योगीले यस सांख्यकारिकाको पद्यात्मक अनुवाद गरेका छन् । अत्यन्त सरल र प्राञ्जल पद्यानुवाद योगीले विशेष गरी परीक्षार्थीहरूलाई लक्षित गरी गरेका हुन् । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथले गरेका हुन् ।

३.३.३. योगबीज

प्रस्तुत कृति गोरक्षनाथद्वारा रचना गरिएको हो । यसमा योगको बीज जस्तो योगसम्प्रदायको मूल सिद्धान्त र अष्टाङ्गयोगको संक्षिप्त रूपको अपूर्व प्रस्तुति रहेको छ । हिन्दी भाषामा प्रकाशित भएको यो ग्रन्थ योग सिक्नका लागि सरल पद्धतिका रूपमा रहेको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.४. महार्थमञ्जरी

यो ग्रन्थ पनि गोरक्षनाथकै रचना हो । मूल प्राकृत छाया तथा आगम सहित योग, शैवतन्त्र र अन्य दर्शनहरूलाई समेत भव्य तर संक्षिप्त र सरल रूपमा समन्वय गरी लेखिएको यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.५. शावरचिन्तामणि

प्रस्तुत ग्रन्थ मत्स्येन्द्रनाथद्वारा रचिएको मन्त्रशास्त्र हो । यसमा संस्कृत, गौड, केरल, आन्ध्र, गुर्जर तथा कर्णाटक भाषामा भएका चामत्कारिक पाठहरू छन् । यसको पाठमात्रले पनि

सिद्धि हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसको पाठविधि र प्रयोगविधिसमेत हिन्दीमा अनुवाद गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.६. चर्पटशतक

प्रस्तुत ग्रन्थ सिद्ध चर्पटनाथद्वारा रचना गरिएको हो । योग तथा वेदान्त दर्शनका वैराग्ययुक्त ज्ञानमय विषयवस्तु भएका एवं सरल र सरस रूपमा प्रस्तुत गरिएका सिद्धका उपदेशहरू समावेश भएको यस ग्रन्थको हिन्दी टीकाको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.७. गकारादिगोरक्षसहस्रनाम

गकारबाट सुरू भएका गोरखनाथका हजार नामहरू र सिद्ध जलन्धरनाथको स्तुति एवं भगवान शिवजीको दिव्यसहस्रनामसहित भएको यो ग्रन्थ नाथसम्प्रदायका व्यक्तिहरूका लागि मात्र नभएर सबैका लागि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.८. श्रीनाथकथासार

योगीराज द्वारकानाथद्वारा संग्रहित प्रस्तुत कृतिमा आदिनाथ, उदयनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, जलन्धरनाथ, कणेरीनाथ लगायतका नाथ सम्प्रदायका सिद्ध योगीहरूका रोचक कथा सरल संस्कृत भाषामा संक्षिप्त रूपमा लेखिएको छ । नाथसम्प्रदाय र यसमा अभिरूचि राख्ने हरेक व्यक्तिहरूका लागि अत्यन्त उपयोगी खालको यस ग्रन्थको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.९. नवनाथकथा

प्रस्तुत ग्रन्थमा योगीराज मौक्तिकनाथले वर्णन गरेका नौनाथ र जनकपुरका राजा निमिको संवाद भएको पौराणिक कथाको सार छ, सहित अन्य विविध उपदेशहरू नेपाली, हिन्दी, गुजराती लगायतका भाषाहरूमा अनुवाद गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१०. संस्कृतपारसीकपदप्रकाश

यस ग्रन्थको रचना आसामका कवि कर्णपुरले गरेका हुन् । बादशाह जहाँगीरका हुकुमले उनले लेखेको संस्कृत र फारसी भाषाका कोष एवं व्याकरणको ग्रन्थ हो यो । त्यसैले यस ग्रन्थको बहुभाषिक महत्त्व रहेको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.११. वाक्पदीयब्रह्मकाण्ड

प्रस्तुत ग्रन्थका रचनाकार राजा भर्तृहरि हुन् । यसमा व्याकरणको दार्शनिक विवेचना गरिएको छ । शङ्करनाथले यसको हिन्दी टीका गरेका छन् । संस्कृत व्याकरणका जिज्ञासु हरेक व्यक्तिलाई यो ग्रन्थ अत्यन्त उपयोगी हुने देखिन्छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१२. आदेशार्थप्रकाश

प्रस्तुत ग्रन्थ राजा मानसिंहले संग्रह गरेका हुन् । यसमा योगी सम्प्रदायको प्रसिद्ध आदेशहरूको दार्शनिक व्याख्या र विवेचना गरिएको छ । हिन्दी भाषामा भावार्थ लेखिएको यस ग्रन्थमा गोरक्षस्तोत्र समेत समावेश गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१३. भविष्यवाणीसञ्चय

प्रस्तुत ग्रन्थ भविष्यवाणीहरूको संग्रह हो । यसको संग्रह पीर महन्त चन्द्रनाथले गरेका हुन् । कुन बेला कस्तो घटना घट्छ ? कहाँ कहाँ को को राजा हुन्छन् ? इत्यादि विषयमा भविष्यवाणी गरिएको शास्त्र र सन्तहरूको वचन यसमा संग्रहित छ । तत्कालीन अवस्थासम्म भविष्यवाणीहरू मिल्दै आएको कुरा यसमा लेखिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१४. गोरखचालीसा

चालीस श्लोकमा गोरखनाथका विविध विषयहरूमा वर्णन गरिएको यसमा अरू मधुर भजन एवं स्तोत्रहरू पनि समाविष्ट छन् । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१५. वृत्तमालास्तुति

महापण्डित स्थवीर ज्ञानश्रीमित्रद्वारा रचना गरिएको छन्दहरूका उदाहरणमा बुद्ध र लोकेश्वरको स्तुति भएको प्रस्तुत ग्रन्थ १२०० वर्ष पुरानो ताडपत्रबाट सम्पादन गरिएको हो । उक्त ताडपत्रमा अनेक चित्रहरू समेत रहेको कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१६. आश्चर्ययोगरत्नमाला

सिद्ध नागार्जुनद्वारा रचना गरिएको औषधि विज्ञान, पार्वतीपुत्र नित्यनाथद्वारा रचना गरिएको योगसारसमुच्चय तथा योगविषयक अद्भुत र सिद्ध प्रयोग एवं औषधिविषयक योग र आयुर्वेदको सुन्दर संग्रह भएको प्रस्तुत ग्रन्थ योग एवं आयुर्वेदका अध्येताहरूका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१७. योगसाहस्री

प्रस्तुत ग्रन्थमा नेपालको सिद्धाचल मृगस्थलीमा अवस्थित गोरक्षपीठका पीरमहन्त भरपुरनाथजीका शिष्य पञ्चमानन्दद्वारा संग्रह गरिएका योग विषयक पद्यहरू छन् । यसमा योगसम्बन्धी हजार पद्यहरू रहेका छन् । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१८. भक्तविजयकाव्य

यसका रचनाकार कवि ललितावल्लभ हुन् । प्रस्तुत कृतिमा नेपाल(काठमाण्डौ) र भक्तपुरको युद्ध तथा श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त पूर्वचरित्र एवं तत्कालीन भारदारहरूको परिचय सुन्दर शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.१९. प्रशस्तिरत्न

यस ग्रन्थमा मूलतः श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहदेखि श्री ५ रणबहादुर शाहका पालासम्मका राजादेखि रङ्कपर्यन्तलाई लेखिने पत्रहरूको व्यहोरा प्रस्तुत गरिएको छ । यो ऐतिहासिक पत्रहरूमा लेखिने यथोचित प्रशस्तिहरूको संग्रह हो । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२०. दुल्लूवैश्वानरज्वालापुराण

प्रस्तुत ग्रन्थमा कर्णाली प्रदेश अन्तर्गतको दुल्लु, दैलेखमा अवस्थित पञ्चकोशी वैश्वानरज्वालाको पौराणिक इतिहास प्रस्तुत गरिएको छ । स्कन्दपुराणको हिमवत् खण्ड अन्तर्गत वैश्वानर ज्वालाको प्राचीन इतिहास नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२१. अमृतमञ्जरी-अजीर्णमञ्जरी

यसका लेखक काशीराज हुन् । उनले आजीवन अनुभव गरेका आयुर्वेदका सार यस ग्रन्थमा प्रस्तुत गरेका छन् । अजीर्णबाट सबै रोग हुन्छन् र त्यसको शान्ति कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा स्थानीयरूपमा गर्न सकिने सरल उपायहरू यसमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२२. पशुपतिपुराण

यस ग्रन्थमा नेपालको काठमाण्डौमा अवस्थित राष्ट्रदेव पशुपतिनाथको प्राचीन इतिहास उल्लेख गरिएको छ । करिब छ सय वर्षभन्दा अगाडिका लिच्छवी र तीभन्दा अगाडिका किराँती राजाहरूका शासनकालको झलक समेत प्रस्तुत गरिएको यस ग्रन्थमा काठमाण्डौ उपत्यकामा भएको पोखरीको पानी फुटेर प्रकट भएको पशुपतिनाथको कथा, किराँतेश्वरको कथा, भृङ्गेश्वरको कथा लगायत चौसठ्ठी शिवलिङ्ग यात्राविधि समेत वर्णन गरिएको छ । यसमा मूल संस्कृत भाषाको अनुवाद गरिएकोछ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२३. कुलचन्द्रिका

पण्डित दैवज्ञ केशरीद्वारा लेखिएको अर्यालको कुललाई प्रकाशित पार्ने अर्याल वंशावली हो यो । यसमा गोरखाका राजा द्रव्य शाहले चलाएको गोरखा सम्वत्का बारेमा पनि उल्लेख गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२४. कदलीमञ्जुनाथमहात्म्य

कलिसंवत् १६५२ मा ताडपत्रमा लेखिएको तुलु लिपीबाट सम्पादन गरिएको प्रस्तुत ग्रन्थ भारद्वाज संहिता अन्तर्गतको हो । दक्षिण कर्णाटकमा प्राप्त भएको मत्स्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, विरूपाक्षनाथ लगायतका नौ नाथहरूको यात्रा वृत्तान्त यसमा समेटिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२५. पात्रदेवकदलीयात्रा

प्रस्तुत ग्रन्थ राजा चमेलीनाथ कापिलद्वारा लेखिएको हो । यसमा प्रत्येक बाह्र-बाह्र वर्षमा पर्ने दक्षिण गोदावरी कुम्भ महापर्व एवं गोरक्षनाथपात्रदेवयात्रा कदलीभुण्डीको ऐतिहासिक वर्णन गरिएको छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२६. धनुर्वेद

यस ग्रन्थमा धनुर्वेदको महत्त्व, पात्रविचार, युद्धभेद, शस्त्रभेद, शस्त्रग्रहणविधि, अस्त्रमन्त्र, धनु लगायतका शस्त्रनिर्माणविधि र प्रयोगविधि, लक्षभेद, धनुको प्रमाण, शीघ्रसन्धान, दूरपातित्व शब्दभेदित्व, चतुरङ्गिणी अक्षोहिणी सेनाका लक्षण र संख्या, रथी, महारथी, अतिरतथी आदि वीर विशेषका लक्षण वर्णन, शस्त्रवारणविधि, पाशुपतादि अस्त्र प्रयोगविधि, रक्षाप्रमुख वीरोचित शिक्षाका साथै अनुवाद सहित दिव्य उपदेश पनि उल्लेख गरिएको छ । विशेष गरी सुरक्षाक्षेत्रमा लाग्ने तथा सुरक्षानीति सम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिहरूका लागि यो ग्रन्थ अत्यन्त उपयोगी हुने देखिन्छ । यसको सम्पादन तथा प्रकाशन योगी नरहरिनाथबाट भएको देखिन्छ ।

३.३.२७. अन्य

यी बाहेक योगीका गोरक्षस्तुतिमञ्जरी, हाम्रो मौलिकता, भाषाविज्ञान (शब्दकोश), हिमाली लोकसाहित्य, दङ्गीशरण कथा वटकीमार, हाम्रो देश गोर्खा र राष्ट्रध्वजवन्दना, कीर्तिपताका (कुनु शर्माको), गोरखनाथ अवतार कथा, गोरक्षयोगमञ्जरी, सिद्ध रत्ननाथ लगायतका कृतिहरू पनि प्रकाशित भएका थिए भन्ने कुरा योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन-ग्रन्थमा सङ्ग्रहीत अनेकौं विद्वानका विभिन्न लेखहरूबाट थाहा हुन्छ। अभिनन्दन ग्रन्थमा योगी र उनका कर्मका बारेमा लेखिएका ती लेखहरूमा प्रसङ्गवश यी ग्रन्थहरूको नाम उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यसै गरी आफ्ना कृतिहरूको सूची निर्माण गर्ने क्रममा योगी स्वयंले पनि यी ग्रन्थहरूको उल्लेख गरेको पाइएकाले यी कृतिहरू पनि प्रकाशित भएका रहेछन् भन्न सकिन्छ।

३.४. निष्कर्ष

योगी नरहरिनाथ पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्रीका अन्वेषक मात्र नभई आदर्शवादी कवि एवं साहित्यकार पनि हुन्। पौरस्त्य सभ्यता र संस्कृतिका पक्षपाती योगीका रचनाहरूमा उनका अभिरूचि अनुरूप नै पुरातात्विक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक विषयवस्तुहरू आएका छन्। यिनै विषयवस्तु समेटिएका उनका कतिपय मौलिक रचनाहरूका साथै सम्पादित एवं अनूदित समेत गरी तीन दर्जनभन्दा बढी प्रकाशित कृतिहरू हाल प्राप्त छन्। करिब आठदशक लामो वाङ्मयसाधनामा लेखन, सम्पादन एवं प्रकाशनका सन्दर्भमा अध्ययनपछिको छ दशकको समयसम्म योगीको निरन्तरता देखिन्छ। शैलीका दृष्टिले गद्य र पद्य अनि भाषाका दृष्टिले संस्कृत, नेपाली र हिन्दीको वरण योगीका लेखनप्रवृत्तिगत विशेषता हुन्। यति हुँदाहुँदै पनि योगी संस्कृतनिष्ठ भाषा र पद्यशैलीका नजिक देखिन्छन्। योगीका समग्र कृतिहरूलाई हेर्दा ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण, सङ्कलन र सम्पादन एवं प्रकाशनमार्फत् वास्तविक ऐतिहासिक तथ्यतर्फ जनअभिरूचि जगाएर त्यसतर्फ अभिमुख हुने प्रेरणा प्रदान गर्नु उनको मूल ध्येय देखिन्छ। योगीले धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक, भौगोलिक, भाषिक जुनसुकै क्षेत्रमा हात हाले पनि त्यसको ऐतिहासिकताको खोजी गर्ने गरेका छन्। राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि त्यसको ऐतिहासिक तथ्यको वास्तविक ज्ञान हुनु जरूरी छ भन्ने योगीको मान्यता छ। त्यही मान्यता अनुरूप नै उनले यहाँका हरेक जाति, भाषा, समुदाय र क्षेत्र एवं समग्र राष्ट्रकै इतिहासको अन्वेषण गरी प्रकाशन गरेका हुन्। विशेष गरी योगीका मौलिक कृतिहरूमा परिष्कारको कमी पाइन्छ तर आदर्शवादीपन पर्याप्त छ

। सम्पादित कृतिहरूमा सामग्रीहरूको उचित व्यवस्थापन र विन्यासको अभाव टड्कारो रूपमा देखिन्छ । प्रकाशनका क्रममा एउटै सामग्रीको पुनः संयोजन देखिनु योगीको कमजोरी पक्ष हो । हरेक क्षेत्रका अध्येताहरूका लागि अति महत्त्वपूर्ण भएका योगीका अप्रकाशित कृतिहरूको प्रकाशन र प्रकाशित कृतिहरूको संरक्षण र पुनः प्रकाशन गर्नु जरूरी भइसकेको छ । यसो हुन सकेमा नेपालसँग सम्बन्धित हरेक क्षेत्रका र विशेष गरी इतिहास र नेपाली भाषाका अनुसन्धाताहरूका लागि योगीका कृतिहरू वरदान सिद्ध हुन सक्छन् ।

परिच्छेद : चार

योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण

४.१. विषयप्रवेश

योगी नरहरिनाथ नेपालका ऐतिहासिक सामग्रीका अन्वेषक, संग्राहक, अध्येता, अनुसन्धाता र प्रकाशक पनि हुन् । कुनै पनि राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि त्यसको वास्तविक इतिहासको पहिचान हुनु जरूरी छ भनेर नेपालको यथार्थ इतिहासको खोजीका लागि आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पण गर्दै आजीवन पदयात्री, आजीवन विद्यार्थी बनेर हिंडेका योगीद्वारा सङ्कलित सामग्रीहरू केही प्रकाशित छन् भने केही अबै प्रकाशित हुन सकेका छैनन् । उनीद्वारा सङ्कलित सामग्रीहरू इतिहासप्रकाशका छुट्टाछुट्टै पाँचवटा पुस्तक लगायत संस्कृतसन्देश, हिमवतसंस्कृति, विश्वात्मादर्शन जस्ता पत्रिकाहरूमा समेत प्रकाशित छन् । सामग्रीको सङ्कलन कसरी गरियो ? कुन-कुन स्थानमा यात्रा गरियो ? भन्ने सन्दर्भमा उनले आफ्नो मौलिक खण्डकाव्यस्तरीय रचना ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा तथा निबन्धात्मक रचना हाम्रो देशदर्शन, आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो हिमालय जस्ता कृतिहरूमा उल्लेख गरेका छन् । योगीद्वारा सङ्कलन गरिएका कतिपय ऐतिहासिक सामग्रीहरू अर्थाभावका कारण प्रकाशित हुन नसकी बाहिर पुगे भने कतिपय सामग्रीहरू हालसम्म पनि अँध्यारा कोठाहरूमा थन्किएर रहेका छन् । योगीको जीवनको समाप्तिपछि भएका कतिपय सामग्रीहरू पनि मृगस्थलीको आश्रममा गुठी संस्थानद्वारा ताला लगाएर राखिएको अवस्थामा छन् । कतिपय सामग्रीहरू योगीका जीवनमा घटेका विविध घटनाहरू सँगसँगै अज्ञान र अदूरदर्शिताका कारण राज्यपक्षबाटै जफत गरी आगो समेत लागाइए । यति हुँदाहुँदै पनि इतिहासप्रकाशका विविध भागहरूमा प्रकाशित भएका ऐतिहासिक सामग्रीहरू पनि पर्याप्त छन् । योगीद्वारा प्रकाशित तिनै ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण यस अध्यायमा गरिएको छ ।

४.२. सामग्री वर्गीकरणका आधारहरू

योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादन गरी प्रकाशित गरिएका ग्रन्थहरूलाई अवलोकन गर्दा उनको सम्पादनकला त्यति व्यवस्थित भने देखिँदैन । यस विषयमा स्वयं योगीले समेत समयको

अभाव र छिट्टै प्रकाशित गरिहालौं भन्ने उत्कण्ठालाई कारण देखाएका छन् । उक्त कुरा सम्बन्धित ग्रन्थहरूको प्रकाशकीय, सम्पादकीय आदि भूमिका खण्डमा योगीले उल्लेख गरेका छन् । काचं मणि काञ्चनमेकसूत्रे भनेजस्तै एउटै ग्रन्थमा एकै स्थानमा काँच, मणि र सुन पनि सँगै पर्न गएको कुरा योगीले विज्ञप्तिमार्फत् उल्लेख गरेका छन् (योगी, २०१३:आवरण पृष्ठ) । यसरी हेर्दा योगीका प्रकाशित अन्वेषणात्मक ग्रन्थहरूमा विविधखाले सामग्रीहरू पर्न गएको देखिन्छ र तिनलाई मूलतः ती सामग्रीहरूका स्वरूप र संरचनाका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । योगीद्वारा प्रकाशित सामग्रीहरूलाई यहाँ ऐतिहासिक अभिलेख, वंशावली र साहित्यिक रचना गरी पहिला तीन भागमा विभाजन गरेर तिनमा नसमेटिने खालका सामग्रीहरूलाई अन्य विविध भनी जम्मा चार वर्गमा वर्गमा विभाजन गरिएको छ ।

४.३. ऐतिहासिक अभिलेखहरू र तिनको विश्लेषण

४.३.१. ऐतिहासिक अभिलेखहरू

(तालिका १)

क्र. सं.	राजा	मिति (श.सं.)	प्राप्ति स्थान	भाषा	अभिलेखको प्रकृति एवं परिचयात्मक विवरण	प्र.प्र (वि.सं.)
१.	जितारि मल्ल	१०१५	दुल्लू, बडलञ्जी	सं.	प्रतिलिपिपरम्पराले पछिको शैली भएको	२०१३
२.	जितारि मल्ल	१०१५	दुल्लू, जोतिषवाडा	सं.	वित्तापत्र (प्रतिलिपिपरम्पराले पछिको शैली भएको)	२०१३
३.	ज(य)क्षराज	१०३७	सुर्खेत	सं., ने.	स्तम्भलेख	२०१३
४.	—	११८८	दुल्लू, भुषाकोट	सं., ने.	शिलास्तम्भको अभिलेख	२०१३
५.	—	१२२१	जुम्ला, पादुका ज्वाला	सं.	शिलालेख, खण्डित	२०१३

६.	—	१२३५	दुल्लू	सं., ने.	स्तम्भाभिलेख, खण्डित	२०१३
७.	—	१२४३	दुल्लू, गैरीपीपल	ने.	स्तम्भाभिलेख, अस्पष्ट	२०१३
८.	—	१२५६	दुल्लूकोट	सं., ने.	स्तम्भाभिलेख, खण्डित	२०१३
९.	पुण्य मल्ल	१२५८	जुगाडाथली	सं., ने.	कनकपत्र	२०२२
१०.	पुण्य मल्ल	१२५९	जुगाडाथली	सं., ने.	कनकपत्र	२०२२
११.	पृथ्वीमल्ल	१२६०	कालिकोट	सं.	शिलालेख	२०१३
१२.	पृथ्वीमल्ल	१२७६	अछाम, कुचीगाउँ	सं.	शिलालेख	२०१३
१३.	पृथ्वीमल्ल	१२७६	दुल्लू, पाथरनाउली	सं.	महामात्य देववर्मा छत्यालको अभिलेख	२०१३
१४.		१२७७	दुल्लू	सं.	शिलालेख	२०१३
१५.	पृथ्वीमल्ल	१२७८	जुम्ला	सं., ने.	कनकपत्र	२०१२
१६.	पृथ्वीमल्ल	१२७९	दुल्लू	सं.	स्तम्भलेख (दुई वटा)	२०१३
१७.	पृथ्वीमल्ल	१२८०	दुल्लू	सं., ने.	विकीर्ण अवस्थाको स्तम्भलेख	२०१३
१८.	पृथ्वीमल्ल	१२८०	दुल्लू	सं., ने.	ताम्रपत्र	२०१३
१९.	पृथ्वीमल्ल	—	कालिकोट	सं.	शिलालेख (खण्डित अवस्थाका, ४ वटा)	२०१३
२०.	रिपु मल्ल	—	सिञ्जा, चौकिखोला	सं.	शिलालेख, (खण्डित अवस्थाका, ३ वटा)	२०१३
२१.	—	१३०० +	जुम्ला, गिडिखोला	सं., ने.	ताम्रपत्र, खण्डित	२०१३

२२.	—	१३१२	दुल्लूकोट	सं.,ने.	मन्दिरका अवयवका लेखहरू	२०१३
२३.	मेदिनी वर्मा	१३१५	—	सं.,ने.	आदेशपत्र	२०१३
२४.	संसार वर्मा	१३१८	—	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
२५.	कल्याल राजा वली	१३२०	जुम्ला, लम्सेरा	सं.,ने.	ताम्रपत्रे, पुस्तक	२०१३
२६.	बलिराज	१३२०	जुम्ला, गैरागाउँ		ताम्रपत्रको प्रतिलिपि	२०१३
२७.		१३२४	पाटन, सुन्धारा	सं.,ने.	शिलालेख	२०१२
२८.	मेदिनिवर्मा र कल्याल राजा वली	१३२६	जुम्ला, दुहू	सं.,ने.	आदेशपत्र	२०१३
२९.	मानराजसाइ	१३३६+	—	ने.	ताम्रपत्र	२०१३
३०.	—	१३४२	फिनिकांडा	सं.	स्तम्भलेख (दुई वटा)	२०१३
३१.	—	१३५४	सुनपुर, तोमखेत	सं.,ने.	शिलालेख	२०१३
३२.	उदय वर्मा र आजीत वर्मा	१३५९	अछाम गढकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
३३.	वत्सराज नरेश्वर	१३७२	सिञ्जा, मराकोट	सं.,ने.	आदेशपत्र (दुई वटा)	२०१३
३४.	—	१३७२	जुम्ला	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१२
३५.	—	१४१८	दूल्लू	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१२
३६.	विवोष साइ	१४२०	छिनासिमकोट	सं.,ने.	—	२०१३

३७.	मान साइ	१४५१	पाँच सयदरा	सं.,ने.	—	२०१३
३८.	जय अमृतदेव मल्ल	१४८१	साँखु	सं., ने.	शिलालेख	२०१२
३९.	कल्याल राजा मानसाइ	१४८५- १४९७	तिपृकोट	सं.,ने.	—	२०१३
४०.	प्रताप-मान- सङ्ग्राम साही	१४९०	दुल्लू दैलेख	सं.,ने.	—	२०१३
४१.	—	१५०३	—	सं.,ने.	जुम्ली जनताको धर्मपत्र	२०१३
४२.	प्रतापसाही(?)	१५०४	सुर्खेत	सं.,ने.	शिलालेख	२०१३
४३.	कल्यालराज्य मानसाहि	१५०७	तिपृकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र, अति प्राचीन लिपि भएको	२०१३
४४.	—	१५१२	—	सं.,ने.	जुम्ली जनताको व्यवहार	२०१३
४५.	कल्याल शलेम साहि	१५१३	जुम्ला, गर्ज्याङ्कोट	ने.	ताम्रपत्र	२०१३
४६.	मुक्ति साहि, सिलिम साहि	१५१३	जुम्ला, मालाभीड	ने.	ताम्रपत्र, लालमोहर	२०१३
४७.	कल्यालराजा सलेम साहि	१५२०	जुम्ला, छिनासिमकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
४८.	कल्यालराजा शलेम साहि	१५२१	जुम्ला, छिनासिमकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
४९.	कल्यालराजा विशोकराज	१५२१	तिपृकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३

५०.	कल्यालराजा सिलेम साहि	१५२१	जुम्ला, छिनासिमकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
५१.	कल्यालराजा विसेकराज	१५२२	तिपूकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र (दुइवटा)	२०१३
५२.	कल्यालराजा वसन्तराज	१५२२	लिंकु, रजस्थान	सं.,ने.	ताम्रपत्र (प्राचीन सामयिक लिपि)	२०१३
५३.	कल्यालराजा विक्रम साई	१५२४	लिंकु, रजस्थान	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
५४.	कल्यालराजा सक्रम साई	१५२६	तिपूकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र (प्राचीन लिपि)	२०१३
५५.	राम साह	१५३६	पोखरीथोक, गोर्षा	सं.,ने.	शिलालेख	२०१२
५६.	सुर्ति साह	१५४०	सरउखेल	ने.	साक्षीपत्र	२०१३
५७.	विक्रमसाई र शाइमल साई	१५४२	तडिगैरा	सं.,ने.	सन्धिपत्र	२०१३
५८.	सुर्ति साइ	१५४७	सिञ्जा, बाकगाउँ	सं.,ने.	—	२०१३
५९.	सुर्ति साइ	१५४८	सीजालाहार्ज, पछाई	ने.	दानपत्र	२०१३
६०.	कल्यालराजा विक्रमसाइ	१५५३	लोहाग्राम	ने.	ताम्रपत्र	२०१३
६१.	लक्ष्मीनृसिंह मल्ल	१५६३	—	सं., नेवारी	शिलालेख	२०१२

६२.	प्रताप साई	१५९०	दुल्लू गोमतीधारा	ने.	शिलालेख	२०१३
६३.	कल्यालराजा वीरभद्र साई	१५९१	तिपूकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
६४.	लक्ष्मीनिवास मल्ल	१५९२	मृगस्थली	सं., नेवारी	ताम्रपत्र	२०१२
६५.	कल्यालराजा वीरभद्र साई	१५९४	तिपूकोट	सं.,ने.	ताम्रपत्र (प्राचीन लिपि)	२०१३
६६.	कल्यालराजा सिलिम साई	१५९८	मोतीपुर	सं.,ने.	—	२०१३
६७.	मानसाही	१६००+	—	ने.	आदेशपत्र, खण्डित	२०१३
६८.	जुम्ली राजा(?)	१६००+	—		ताम्रपत्र, प्राचीनलिपि खण्डित	२०१३
६९.	पृथ्वीपति शाह	१६०२	—	सं.,ने.	शिलालेख	२०१२
७०.	नारायण,साइ, पितुसाइ,धनसाइ मधुसाइ	१६०६	—	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
७१.	पितुसाइ	१६०६	—	सं.,ने.	आदेशपत्र	२०१३
७२.	कल्यालराजा जाहागृ साइ	१६१६	—	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
७३.	अजुं (अर्जन) मल्ल	१६२८	—	सं.,ने.	आदेशपत्र	२०१३

७४.	पालसाही, मीमसाही, पूर्तिसाही	१६३५	अछाम,रोलगाउँ	सं.,ने.	अछामी राजाहरूको संयुक्त ताम्रपत्र	२०१३
७५.	कल्यालराजा सुरथ साह	१६४१	तिपूकोट, सुवगाउँ	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
७६.	सुरथ साह	१६४२	—	सं.,ने.	ताम्रपत्र	२०१३
७७.	कल्याल सुरथसाह	१६४२	—	सं.,ने.	ताम्रपत्र, लालमोहर	२०१३
७८.	—	१६४४	दुल्लु	सं.,ने.	लालमोहर	२०१३
७९.	सुरथ साह	१६४६	सिञ्जा		स्याहामोहर	२०१३
८०.	—	१६५०/ १८६५/ १८५८	शल्यानकोट	सं.,ने.	नगराको अभिलेख	२०१२
८१.	—		गोरखनाथ गुफा गोर्खा	सं.	शिलालेख	२०१२
८२.	कल्याल सुरथ साह	१६५१	जुम्ला, छिनासिमकोट	सं.,ने.	लालमोहर	२०१३
८३.	प्रतापसाइ सुर्तिसाइ	१६५८	लिंकु, रजस्थान	सं.,ने.	ताम्रपत्र, प्राचीन लिपि	२०१३
८४.	महाराज, सुरथ साह	१६५८	हाटसिञ्जा	सं.,ने.	स्याहामोहर	२०१३
८५.	—	१६६५	माजफल	ने..	ताम्रपत्र	२०१३
८६.	जयप्रकाश मल्ल	१६६९	पलाञ्चोक	सं.,ने.	शिलालेख (दुई वटा)	२०१२

८७.	सुदर्शन कल्याल	१६६७- ७३	जुम्ला, तलिचौर- मालाभीड	सं., ने.	ताम्रपत्र	२०१३
८८.	सुदर्शन साह कल्याल	१६७९	क्षेत्रपुर, रजस्थान	ने.	लालमोहर	२०१३
८९.	सुदर्शन साह कल्याल	१६७९	क्षेत्रपुर, रजस्थान	ने.	चारकुने, लालमोहर	२०१३
९०.	—	१६८१	छिनासिम, जुम्ला	सं., ने.	जुम्ली साहेबको, आदेशपत्र	२०१३
९१.	गोप्रद साह	१६८३	तिपूकोट, गुलाफग्राम	सं., ने.	ताम्रपत्र	२०१३
९२.	पृथ्वीनारायण	१६८४	नुवाकोट	सं., ने.	शिलापत्रे लेख	२०१२
९३.	पृथ्वीनारायण	१६८५	गोर्खामनकामना	सं., ने.	ताम्रपत्र	२०१२
९४.	पृथ्वीनारायण	१६८७	शल्यानकोट	सं., ने.	शिलालेख	२०१२
९५.	पृथ्वीनारायण	१६९०	पलाञ्चोक	सं., ने.	शिलालेख	२०१२
९६.	—	१६९५	—	सं., ने.	छिनासिम रजस्थानको व्यवहार	
९७.	—	१६९८	तिपूकोट, लहुग्राम	ने.	ताम्रपत्र, खण्डित प्राचीन लिपि	२०१३
९८.	—	१७००	जुम्ला, छिनासिमकोट	ने.	आदेशपत्र	२०१३
९९.	श्रीकृष्ण साइ देवी (?)	१७०४	सिञ्जा, लुङ्कु	ने.	ताम्रपत्र	२०१३

१००.	रणबहादुर शाह	१७१३	जुम्ला, श्रीचौर	सं.,ने.	शिलापत्र, खण्डित	२०१३
१०१.	रणबहादुर शाह	१७१३	साँगु	सं.,ने.	शिलालेख	२०१३
१०२.	रणबहादुर शाह	१७१३	चैनपुर	सं.,ने.	शिलालेख, सामरिक विषयको	
१०३.	प्रतापसिंह(?)	१७१४	नुवाकोट	सं.,ने.	कनकपत्र	२०१२
१०४.	श्री ५ राजेन्द्र	१७४१	दुल्लू	सं.,ने.	शिलाभिलेख	२०१३
१०५.	— (ललित- त्रिपुरासुन्दरी)	१७४७	धरहरा	सं.,ने.	—	२०१२
१०६.	—	१७४८	धूलीश्वर	सं.,ने.	शिलालेख	२०१३
१०७.	(मुस्ताडी राजा कुगानुखु षाजांची)	१७६८	—	ने.	दानपत्र	२०१३
१०८.	—	१७७८	धूलीश्वर	ने.	शिलालेख	२०१३
१०९.	—	१७९९	धूलीश्वर	सं.	तामाको चँदवाको अभिलेख	२०१३
११०.	—	१८१५	जुम्ला, पादुकाज्वाला	ने.	घण्टाको अभिलेख (धेरै)	२०१३
१११.	—	१८२६	कालिकोट	ने.	—	२०१३
११२.	पृथ्वी वीर- विक्रम शाह	१८२६	गोर्खा, मनकामना	सं.,ने.	स्वर्णपत्र	२०१२
११३.	—	१८४८	धूलीश्वर	ने.	घण्टाको अभिलेख (दुईवटा)	२०१३
११४.	— (चन्द्रसाइ)	१८५०	—	ने.	सती जाँदा गरिएको मुजुल्का, खण्डित	२०१३

११५.	—	१८५७	दुल्लू गैरापीपल	सं.,	स्तम्भलेख, खण्डित	२०१३
११६.	— (गदाधर शाह)	१८७६	—	सं.,ने.	लालमोहर	२०१३
११७.	— (गदाधर शाह)	१८७६	डिल्लीबजार	ने.	स्याहामोहर	२०१३
११८.	—	१८७७	जुम्ला, सिम्पाटा	ने.	भर्पाइ कागज	२०१३
११९.	शिवदेव	—	—	सं.	शिलालेख	२०१२
१२०.	—	—	चपलीगाउँ	सं.	शिलालेख	२०१२
१२१.	जिष्णुगुप्त	—	केवलपुर	सं.	शिलापत्र	२०१२
१२२.	यक्षमल्ल	—	साँखु	सं., नेवारी	शिलालेख	२०१२
१२३.	महीन्द्रसिंह देव	—	—	सं., नेवारी	ताम्रपत्र	२०१२
१२४.	श्री५ त्रिभुवन	—	त्रिपुरेश्वर	सं.,ने.	शिलालेख	२०१३

४.३.२. विश्लेषण

प्रकाशित अभिलेखहरूमा प्रयोग गरिएका भाषाका आधारमा संस्कृत एवं नेपाली दुवै भाषाको प्रयोग गरी लेखिएका, संस्कृत र नेपाली भाषामा छुट्टाछुट्टै लेखिएका तथा संस्कृत र नेवारी भाषामा मिश्रित रूपमा लेखिएका अभिलेखहरू समेत छन् भने सङ्कलन र सम्पादन सँगै गरिएकाले अभिलेखहरूको प्रकाशनमा कालक्रमिकताको निर्वाह भएको देखिँदैन । सामग्रीको प्रस्तुतिमा खासै कुनै आधार अपनाइएको छैन । कतिपय अभिलेखका प्रतिलिपि चित्रहरू पनि प्रकाशनका क्रममा राखिएका छन् ।

देवीदेवताहरूको मन्दिरका विभिन्न भागहरू (घण्टा, नगरा, ढोका आदि)मा लेखिएका अभिलेखहरू, ऐतिहासिक एवं भाषिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छन् । नुवाकोट नौतले दरबारको मूलद्वारमाथिको शिलालेख, गोर्खा गोरखनाथका गुफाको लिच्छवीकालीन शिलालेखको पछि गीर्वाणले थपेका नेपाली भाषाको अभिलेख, गोर्खा पोखरीथोक रामेश्वरका दाहिनापट्टि

पञ्चायतनका ढोकामा बायाँतिरको रामशाहको शिलालेख (शाके १५३६को)हरू नेपाली भाषाका प्राचीन स्वरूपका द्योतक छन् ।

काठमाण्डौको मखनटोल पशुपतिनाथका देवलभित्र भएको अभिलेख इतिहासप्रकाश अङ्क एकमा प्रकाशित उल्लेखनीय अभिलेख हो । संस्कृत मिश्रित तत्कालीन नेपाली भाषामा लेखिएको यस अभिलेख निम्न रूपमा लेखिएको पाइन्छ ।

.....९ आग्निहोत्रेन उत्तरचौडो बाटेन पूर्वत १०.पुराना छत्रेन दछिन चैति भूमिमह ध. ११.न्तु रोजो हात्मारू गर्नु नाहि जस श्लेग १६.साछि ब्राह्मनं प्रधान षस मगर

वि.सं. १६९८मा लेखिएको यस अभिलेखमा आधुनिक नेपाली भाषामा प्रयुक्त चौडावाटो, पुरानो, दछिन, धर्नु, जस जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन् भने ब्राह्मण, प्रधान, षस, मगर चार जातको विशेष रूपमा उल्लेख हुनुले त्यस समयमा शासनव्यवस्थाको नजिक यिनै जातिहरू रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । साँखु सालखा सत्तलमा भएको शङ्करपट्टनराजधानीका जयअमृतमल्लदेवको शिलालेख संस्कृत मिश्रित भाषामा छ ।

प्राचीन अभिलेखहरूबाट तत्कालीन भाषिक स्वरूपको बारेमा जानकारी हुन्छ । जस्तो— “तिमीहरूले असुल गरी आफ्ना जम्मा भित्र लिनु किपटियाले आफ्ना जगामा निज कुटा कोदालाले विद्वायाका विद्वाँटा विद्वाँटि घेत खानु सर्कारिया षाजाना तोडातहबिल.।” (योगी, २०१२:७७) । राजा राजेन्द्रविक्रमका पालामा वि.सं.१८९४मा किराँतहरूलाई दिएको विर्तामा बाँधिदिएको किरातस्थितिमा यसप्रकारको भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । धरहराको अभिलेख, सुन्धाराको अभिलेख, कीर्तिबम मल्लको दानपत्र, पलाञ्चोक भगवतीको पृथ्वीनारायणकालीन अभिलेख (वि.सं.१८२५ वैशाखको) लगायत विभिन्न अभिलेखहरू तत्कालीन ऐतिहासिक एवं भाषिक दृष्टिले समेत महत्त्व राख्दछन् ।

जुम्लाको ताम्रपत्र, दुल्लूको ताम्रपत्र जस्ता प्राचीन अभिलेखहरूका साथै लिच्छवीकालीन अभिलेखहरू हेर्दा त्यसताका संस्कृत भाषा मातृभाषा र राष्ट्रभाषा दुवै थियो भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ । राजा, रानी र युवराजका नामका अगाडि एउटा श्री लेख्ने चलन थियो भने मन्त्रीका नामका अगाडि श्री लेख्ने चलन देखिँदैन । द्वितीय मानदेवका नाम अगाडि दुईवटा श्री लेखिएको देखिन्छ भने प्रायः सबै अभिलेखहरूमा तिथिमितिको उल्लेख भएको पाइन्छ ।

योगीद्वारा प्रकाशितमध्ये जुम्लाका पुण्य मल्लका दुई वटा कनकपत्रहरू (शाके १२५८ र १२५९को) महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू हुन् । संस्कृत र नेपाली भाषाको प्रयोग भएको शक संवत् १२५८मा पुण्य मल्लद्वारा जारी गरिएको कनकपत्रमा प्रयुक्त नेपाली भाषालाई वि.सं.२०३० सम्म सबैभन्दा प्राचीन नेपाली भाषाको स्वरूप मानिन्थ्यो । पछि नेपाली भाषाको प्रयोग भएका यो भन्दा पुराना अभिलेखहरू भेटिए पनि यसको महत्त्व हालसम्म पनि उत्तिकै देखिन्छ । जयाकर पण्डितलाई विर्ता दिएको भाकापत्र हो यो । यस्तै दोस्रो कनकपत्रमा सूर्यग्रहणका समयमा विद्याकर पण्डितलाई खेत दान गरेको कुरा उल्लेख छ । संस्कृत भाषाको अत्यधिक नजिकको नेपाली भाषामा गरीको ठाउँमा करि, श को स, अक्या छु जस्ता प्रयोगहरू देखिन्छन् । नेपाली भाषाको लेखनमा पनि संस्कृतका समस्त शब्दहरूको प्रयोग बढी गर्ने चलन देखिन्छ । इतिहासप्रकाशको सन्धिपत्र संग्रहमा यी अभिलेखहरू छापिएका छन् ।

योगीद्वारा प्रकाशित अभिलेखहरूमध्ये जुम्लाका पृथ्वीमल्लदेवको कनकपत्र (शाके १२७८) एक महत्त्वपूर्ण अभिलेख हो । यसका सुरूका आठ हरफहरूमा प्रौढ संस्कृत भाषामा पहिला सिञ्जा राजधानी र त्यसपछि राजा पृथ्वीमल्लदेवको प्रशस्ति लेखिएको छ । प्रशस्तिको शैली सुन्दर र भाषिक प्रयोग मनोरम छ । नवौँ हरफबाट सुरूवात गरिएको नेपाली भाषा निम्न अनुसार छ—

९. श्रीशाके १२७८ श्रावणसुदि १० शुक्रे राइको आदेश ।.....२३. या न मानि. एस् कनकपत्रभितरकि भाषा. घालघलाव. एकै उपद्रव कर. तासको वुवा गादह. तास कि आमा सुग्री ॥ २४. जो. यो भाषा प्रतिपाल. सो पुण्य पाइय ॥ (योगी, ३०१३:५०/१) ।

यसरी संस्कृतबाट सुरू भई बीचमा नेपाली र अन्त्यमा फेरि संस्कृतबाटै अन्त्य गरी लेखकको नाम तथा चारपाटे चार अङ्गुल लामो र तीन अङ्गुल चाक्लो पृथ्वी मल्लः भन्ने छाप छ । यस मुद्रामा कीर्तिशब्दसूचक शङ्ख, चक्रवर्तित्वसूचक चक्र र राष्ट्ररक्षासूचक खड्ग अङ्कित छन् ।

गोल्हु जैसीलाई स्वर्णपत्रको भाका गरिदिएको विवरणबाट जुम्लेश्वरको पुरानो राजधानी सिञ्जाबाट प्रस्तुत कनकपत्र जारी भएको कुराको जानकारी हुन्छ । प्रस्तुत कनकपत्रमा प्रयुक्त नेपाली भाषा संस्कृतनिकट छ । जस्तो पसा, प्रसाद, अक्याछु, अकरवम्, कृतवानस्मि इत्यादि प्रयोग पाइन्छ । यसमा उच्चकोटिको शिक्षा छ र विदेशी भाषाको प्रभाव छैन । कुनै शब्द पनि विदेशी भाषाका छैनन् । शैली स्वतन्त्र छ भने लिपि लिच्छवीकालीन अन्तिम लिपिसँग मिल्दछ ।

यसका इकार, अकार र अनेक अरू वर्णहरू जयदेवका लिपिसँग दाँजिएका छन् र पछिसम्म पनि यही क्रम देखिन्छ (योगी, २०१२:११३) । लिच्छवीहरूको जस्तै ॐ स्वस्ति भनेर प्रशस्तिको प्रारम्भ गरिएको छ र अवसानमा संस्कृतमै फलस्तुति पनि छ । ‘या न मानि एस कनकपत्र भित्तर कि भाषा घाल घलाव एकै उपद्रव कर तासको बुवा गादह , तासकी आमा सुंग्री ॥’ भनी अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाको सुरक्षाप्रति सचेत गराइएको छ ।

प्रस्तुत कनकपत्रको भाषा समयका हिसाबले अत्यन्त विकसित रूपको देखिन्छ । आफ्नो जन्मपत्री लेख्ने र आफूलाई पढाउने गोलु जैसीलाई पृथ्वी मल्लले खेत विर्ता दिएको विषयको भाकापत्र हो यो । राज्याधिकारीहरूका साथै अन्य सर्वसाधारणहरूको समेत उपस्थितिमा राजाले गरेको आदेश शिवदेव पण्डितद्वारा लिखितरूपमा उतारिएको हो । आफू सूर्यवंशी भएकाले अगाडि सूर्यलाई राख्दै चन्द्राकौं नभनेर सूर्याचन्द्रमसौ भनी सूर्य र चन्द्रलाई साक्षी राखिएको छ । **ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः, बुद्धधर्मसङ्घाः** भन्दै त्यस समयमा हिन्दुधर्म र बौद्ध धर्ममा अभेदस्थिति तथा समभाव भएको देखाइएको छ । अनुप्रासयुक्त भाषामा यस पूर्वका क्रियापद, नाम, सर्वनाम, विभक्तिका अतिरिक्त संयोजकको पनि आजको नेपाली भाषासँग मिल्ने स्तरीय रूपको प्रयोग गरिएको छ । उदाहरण स्वरूप यो वाक्यलाई लिन सकिन्छ **जो. यो कनकपत्र भित्तर कि भाषा घाल घलाव. षोस षोसाव. सो आप्ना. द्योपितर. एकै सै पुरुषा. कुभीनरक घाल.**(योगी, २०१३:५१) ।

प्रत्येक पंक्तिमा ४५ देखि ५३ संख्यासम्म अक्षरहरू छन् भने आधाअङ्गुल जति चारैतिर किनारा छोडिएको यस पत्रमा मध्यकालीन सुन्दर मल्ललिपि छ । कला सभ्य र भव्य छ । इकार, भकार, भ्रकार, ठकार, ढकार, क्षकार आदि कतिपय अक्षर जयदेव प्रभृति अक्षर, यक्षमल्ल लगायत नेपालका मल्ल राजाहरूका लिपिका र रेफ, यकार, जकार, ॐकार, धकारप्रभृति अक्षर यक्ष मल्ललगायत नेपालका मल्ल राजाहरूका लिपिसँग सामञ्जस्य भएको कुरा लिपिविज्ञहरूले बताएका छन् । यस कनकपत्रको लिपि पनि प्रायः यस्तैयस्तै छ । श, ष, स मा प्रयोगका हिसाबले मिश्रित प्रयोग पाइन्छ भने गरेको छु को ठाउँमा **अत्र्याछु**, गरिको ठाउँमा **करि**, ख को ठाउँमा **स** जस्ता प्रयोगहरू पनि भेटिन्छन् । **पनि** संयोजकको यथोचित प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने लिङ्गविधानमा आधुनिक नेपाली भाषाको भन्दा भिन्न रूप देखिन्छ । जस्तो **मेरि जन्मौति** (जन्मपत्रिका), **कनकपत्रकि भाषा. ॥** यथास्थान लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग गरिएको भव्य शैली, औचित्यपूर्ण प्रौढ र गम्भीर पदविन्यास, स्वतन्त्र, सभ्य र शुद्ध राष्ट्रभाषा, संस्कृतमा भएका

उपदेशमय गम्भीर सामयिक पद्य, स्थानीय प्रकृतिको आत्मपरकचित्रण, निवर्तमान प्रमुख घटनाहरूको समेत उल्लेख, चिरस्थायी विचार र सप्ताङ्ग राष्ट्रका हरेक अङ्गहरूको अधिकार आदि लक्षणयुक्त यस कनकपत्रबाट तत्कालीन शिक्षा, सभ्यता र राष्ट्रगौरवका साथै नेपाली भाषाको प्राचीन स्वरूप स्पष्ट भल्कन्छ । योगीका अनुसार गोर्खामा द्रव्य शाहको राज्याभिषेक हुनुभन्दा २०३ वर्ष १३ दिन अगाडिको अभिलेख हो यो (योगी, ३०१३:५६) । ॐ स्वस्ति भनेर सुरू गरी शुभमस्तु भनेर अन्त्य गरिएको यसको भाषा सूक्ष्म दृष्टिले हेर्दा वेदनिर्मित देखिन्छ । बाह्यभाषाको प्रभाव पटकै छैन । मिति बीच भागमा लेखिएकोले आदिभाग र अन्त्य भाग नासिएर कालज्ञानमा समस्या पर्नसक्ने सम्भावना यसमा देखिदैन । समग्रमा भन्नुपर्दा प्रस्तुत अभिलेखकालीन नेपाली गद्य भाषाले क्रमशः स्तरीय स्वरूप प्राप्त गर्दै र अभिव्यक्ति सामर्थ्य वृद्धि गर्दै गएको देखिन्छ । प्रस्तुत कनकपत्र जुम्ला पाँचसयदरा, सेरो ढुस्काका मुखिया धनञ्जय रेग्मीका घरमा सुरक्षित रहेको कुरा योगीले प्रकाशनको क्रममा बताएका छन् । यसलाई योगीले इतिहासप्रकाशका दुवै अङ्क र सन्धिपत्र संग्रहमा पनि छपाएका छन् ।

इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित अपाडराजजगज्येष्ठ राजतारातरणि पृथ्वीमल्लदेवको ताम्रशासन शीर्षक भएको जुठादेव जैसीद्वारा लिखित शाके १२८०को ताम्रपत्र १७ हरफमा पूर्ण भएको छ । यो पनि सुरूमा संस्कृत भाषामा अनेक विशेषणहरूद्वारा गरिएको प्रशस्तिहरूले युक्त भएको छ भने अन्त्यमा पहिलो कनकपत्रको भन्दा केही सानो तर उस्तै आकारका पृथ्वी मल्ल भन्ने मुद्रा छ । समान लिपि तर अक्षर अलि ठूलो छ । लेखक फरक हुनाले भाषा र शैलीमा केही भिन्नता छ । तीन अक्षरदेखि ४३ अक्षरसम्मका पंक्तिहरू छन् । प्रशस्तिमा प्रयोग गरिएको भाषा संस्कृतको प्रौढ स्वरूपको छ भने त्यहाँबाट पृथ्वीमल्लको व्यक्तित्व र सामर्थ्य स्पष्ट हुन गएको छ । देवराज जैसीलाई खेत विर्ता दिएको यो पनि भाकापत्र नै हो । यसको एक अंश श्रीशाके १२८० श्रीसंवत् १४१५ मार्गशिर वदि १३ सोमे । राइको आदेश..... य भाषा पशा (सा) करि अकन्या छु घात् तासाको वाप गाध मा सुगरि(योगी, ३०१३:७०) हेर्दा यसको प्रायः शैली कनकपत्रकै जस्तो छ । भाषामा पनि दुई वर्षको समयान्तरले खासै फरक पारेको देखिदैन । विभक्ति जोड्ने र नजोड्ने दुवै क्रम देखिन थालेको छ । कनकपत्रमा विभक्ति जोडिएको देखिन्छ । आज्ञाको ठाउँमा आदेश शब्दको प्रयोग यथावत् छ । जुम्लाको गौँडाकोतमा भएको प्रस्तुत कलात्मक ताम्रपत्र १० अङ्गुल चौडा र १८ अङ्गुल लामो भएको कुरा योगीले जानकारी गराएका छन् (योगी, ३०१३:७५) ।

पृथ्वी मल्लको उल्लेख भएका तर तिथिमिति उल्लेख नभएका कतिपय शिलालेखहरू योगीले बडो मिहिनेतपूर्वक खोजी गरेर इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्कको पहिलो भागमा प्रस्तुत गरेका छन् । एउटै शिलालेखको ३/४ टुक्रा भएको र ती टुक्राहरू छुट्टाछुट्टै स्थानमा कुनै टुक्रा हतियार उद्याउने गरेको, कुनै टुक्रा बलेसीमा पानी खस्ने ठाउँमा राखेको जस्तो अवस्थामा समेत एक टुक्रा भेटेपछि ग्रामीण जनसमुदायको सहयोग लिई महिनौंसम्म लगाएर भएपनि त्यसको पूर्ण पाठ जम्मा गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने प्रयास योगीले गरेको देखिन्छ । दुल्लू उपरिचैत्य धाराको (मुडे देवलको) विकीर्ण अभिलेखहरूको गम्भीर अन्वेषण यसैगरी गरेको देखाइएको छ ।

सिंजाधिराज रिपुमल्लदेवका अभिलेखहरू पनि विभिन्न आयामका देखिन्छन् । प्रायः संस्कृत भाषामा लेखिएका यी अभिलेखहरू खोजी गरेमा सयौं प्राप्त हुनसक्ने कुरा योगीले गरेका छन् । जुम्ला बटुक भैरवानाथमा राजामहाराजादेखि सर्वसाधारण जनताहरू समेत गरी ५४ जनाले घण्टा, गरगहना प्रभृति सामग्रीहरू चढाई लेखाइएका अभिलेखहरू प्रायः वि.सं. १९०० भन्दा पछाडिका छन् भने कति त २००० भन्दा पनि पछाडिका भएकाले तिनका भाषिक स्वरूपमा नवीनता हुनु स्वाभाविकै हो । जुम्ला सिद्धचन्दननाथमा समर्पित गहना, घण्टा, प्रभृति सामग्रीहरूमा पनि यस्तै स्थिति छ भने करिब ९० वटा सामग्रीका अभिलेखहरू योगीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

ॐ स्वस्ति ।..... गमका अधिकारि कार्कि म हव्यारा रोकाट्या. प्रति । आलो १॥
अं(ऊ) षढाह ढांको एकत्र आलका कि दोहोलि कि थान सत्ताइस थान कि रित कि । दत्तु जोइसि पसा कि या छु ।..... इत्यादि पाठ भएको १३१५ मेदिनी वर्मा राउलो वचनम् शीर्षकमा इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा छापिएको अभिलेख पनि संस्कृत भाषाबाट सुरू भई अन्त्य पनि संस्कृत भाषाबाटै भएको छ । बीचमा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । पृथ्वीमल्लकै शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत भाकापत्रमा प्रशस्त परिवर्तनहरू देख्न सकिन्छ । राजप्रशस्ति, परिभाषा, भाषा र लिपिमा समेत धेरै अन्तर भइसकेको कुरा योगीले गरेका छन् (योगी, ३०१३:१०६) । २४ हरफमा लेखिएको भाकापत्रको तलतिरको अंश कनकपत्रकै जस्तो छ । पहिलाको पसाकि, अकन्या छु, पसा करि अकन्या छु को ठाउँमा पसा किया छु प्रयोग गरिएको छ । करिब साँढे तीन दशकको अन्तरमा तुलनात्मक रूपमा भाषाको धेरै अन्तर भएको भाषाविद्हरूको विश्लेषण छ । यसका लेखक विष्णुदास आचार्य हुन् ।

ॐ स्वस्ति श्री संस्साब्रह्म राउलो आदेश, भुषाका त्रुथापा लिपितसाक्षि अनेकु पंडित ॥ सुभ । उपर्युक्त अनुसार पाठ भएको अनेकु पण्डित लिखित १३१८ को संसार वर्मा राउलो आदेश शीर्षकको इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित प्रस्तुत भाकापत्र पनि खेत विर्ता गरिदिएको सम्बन्धमा नै छ । बीचमा नेपाली भाषाको प्रयोग भएको यस भाकापत्रमा स, श र ष को तथा ष र ख को प्रयोगमा आधुनिक नेपाली भाषाको प्रयोगगत दृष्टिकोणले विपरीत वा मिश्रित प्रयोग पाइन्छ । श को स्थानमा स र ख को स्थानमा ष प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तो आदेश, भुषाका (भुखाका) षंडगाहा (खड्का), सत्रु (शत्रु) पाओस् भन्ने अर्थमा पाव, गरिदिएको छु भन्ने अर्थमा करि दि अकन्या छु जस्तो क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । रावलको राउलो लेखिएको हुनसक्ने कुरा बालकृष्ण पोखरेलले गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:४४) । पोखरेलले राउलो राजकुल वा खस क्षत्रिय जातिको उपाधि अथवा राउला को षष्ठीको रूप हो भनेर भनेका छन् । यो ताम्रपत्राभिलेख दुल्लुको वैश्वानर क्षेत्र शिरस्थानगुठी भुषाँ गाउँका मुखिया सिञ्जापति भण्डारी लालबहादुरद्वारा मयाराम पं. जैसीका घरमा प्राप्त भएको कुरा योगीले उल्लेख गरेका छन् (योगी, २०१३:१०७) ।

सिञ्जा र चौधान दुवै जुम्ली राज्यका भारदारहरूको उपस्थितिमा मेदिनी वर्मा राउलो र बलिराज राउलोद्वारा आदेश गरिएको १३२६ मेदिनी वर्मा राउलो र बलिराज राउलोको संयुक्त आदेश शीर्षकमा इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा छापिएको ताम्रपत्रमा शिवशर्मा र विष्णुदासलाई निजका छोरीका छोराहरूले भोग गर्ने गरी मेदिनी वर्मा र बलिराजका छोरीका छोराहरूले दान गरी कुशविर्ता दिएको विषयवस्तु रहेको छ । श को स्थानमा स, दुवैको दुहु, क र ख को स्थानमा ष (जस्तै बुढाथोषी, षंडगाहा) सबैको स्थानमा सभुँ, व को स्थानमा उ (जस्तै शिउशर्मा) आदि प्रयोगहरू भेटिन्छन् ।

अछाम मल्लोभैसोल्या, विनायक पञ्चदेवल, गढकोट खुवाका गन्या देवकोटाका घरमा सुरक्षित इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित १३५९ अछामि राजा उदय वर्मा र आजीत वर्माको ताम्रशासन शीर्षकको अभिलेख आयामका हिसाबले १६ अङ्गुल लम्बाइ र १२ अङ्गुल चौडाइको छ । प्रस्तुत संयुक्त ताम्रपत्रमा लिखित प्रशस्तिको शैली पछिल्ला सिञ्जाली राजाहरूकै जस्तो छ । राजाधानीको उल्लेख नभएकाले कुन स्थानबाट जारी भएको हो भन्ने स्पष्ट छैन । बोधु जैसी लिखित प्रस्तुत ताम्रपत्र अन्धु जैसी र जैतु जैसीलाई कर माफी गरी खेत विर्ता दिएको भाकापत्र हो । संस्कृत भाषामा पनि तत्कालीन नेपाली भाषाको प्रशस्त

प्रभाव परेको देखिन्छ । यस्तो प्रभाव वर्णमा, अक्षरमा तथा शब्दमा समेत परेको देखिन्छ । जस्तै— ॐ सोस्ति श्रिश्राके.....मछरकराय.....चौधाग ऐकत्र घालि पसा भया छ..... पसा कि अक्या छै....

संस्कृत शब्दमा पनि श को स्थानमा स को प्रयोग भएको छ । यस्तै ख को स्थानमा ष, कुमारको सट्टा कुवर जस्ता पदहरू प्रयोग गरिएको छ । अक्या छै, अक्या छौं जस्ता पूर्ण वर्तमानकालीन क्रियापदहरूको प्रयोग गरिएको छ । सर्वदोष निर्दोष, सर्व सुद्ध विसुद्ध, जस्ता शब्दावलीमा सर्वमा एउटा एकारको बढी प्रयोग गर्ने गरिएको देखिन्छ । भाषिक स्वरूपमा विचलन सुरु भएकाले त्यसको प्रभाव संस्कृत लेखनमा समेत पर्न गएको स्पष्ट हुन्छ । भाषिक स्वरूपमा देखिएको विचलनका कारण संस्कृत लेखन समेत अशुद्ध छ ।

खण्डित रूपमा प्राप्त १३७२ को वत्सराजनरेश्वरको आदेश शीर्षक भएको इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित ताम्रपत्रको सुरुमा कतिपय अक्षरहरू र पछाडिका भागमा पाइने भू-परिचय, आदेश गर्ने समयका साक्षीहरू, लेखक तथा मुद्राहरू भएको भाग खण्डित छ । यसको स्वरूप हेर्दा सुरुमा संस्कृत भाषामा राजप्रशस्ति लेख्ने क्रम यथावत् छ भने अधिकारी, कार्की लगायत राज्याधिकार सूचक पदहरू पुराना हुँदै थरका रूपमा रूढ हुन पुगेका छन् । जस्तो महा अमात्य भन्ने पद महामात्य-महत्तम-महत्तर-महत्यारा- महत्र- महतारा-महत्त हुँदै महत् बन्न पुगेको कुरा योगीले गरेका छन् (योगी, २०१३:११५/६) । खण्डित भए पनि प्रशस्ति पछि तिथि मिति लेख्ने गरेकाले कुन समयको हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ । माथिल्लो र तल्लो दुवै जुमलाका अधिकारीहरूलाई राखेर दिएको प्रस्तुत आदेश पनि भाकापत्र नै हो । र संयोजकको स्पष्ट प्रयोग गरिएको भाषामा केही शब्द आधुनिक नेपाली भाषाका जस्तै छन् भने केही रूपान्तरणका क्रममा देखिन्छन् । सबै, खेत, नव जस्ता प्रचलित नेपाली शब्दहरूका साथै तलि (तल्लो), मेहेल जस्ता शब्दहरू रूपान्तरणका क्रममा देखिन्छन् ।

वि.सं. १९८० को फागुन ९ गते फागुपूर्णिमाका रात्रि चन्द्रग्रहणको समयमा सबै जना तिला नदीमा नुहाउन गएको समयमा जुम्ला छिनासिम दरबारकोटमा आगलागी हुँदा सयौं ताम्रपत्रहरू र कनकपत्रहरू जलेर नष्ट भए (योगी, २०१३:११९) । उक्त दुर्घटनामा बँचेको एकमात्र ताम्रपत्र १३७२ श्रीवत्सराजनरेश्वरको आदेश शीर्षकमा इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित छ । यो अभिलेखको पनि सुरुका केही अक्षरहरू छुटेका छन् तर

पछाडिको भाग यथावत् छ । सवितु जैसी र बाटु जैसीलाई तिलकुश सङ्कल्प गरी कुशवित्ता गरी भाकापत्र जारी गरेको विषयको प्रस्तुत ताम्रपत्रको लेखक मा(ना)मु खड्का हुन् ।

वत्सराज नरेश्वरले एकैदिन दुई भाकापत्र गरी ताम्रपत्र तयार गराएका थिए भन्ने कुरा माथिको र यो गरी दुई ताम्रपत्रबाट स्पष्ट हुन्छ । हुन त दुईभन्दा अधिक पनि हुन सक्ने सम्भावना आगलागीमा परी नष्ट भएका सयौं ताम्रपत्रहरू र कनकपत्रहरूबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । प्रशस्ति र फलश्रुति प्रशस्त लेखी बीचमा नेपाली भाषामा कुशवित्ता दिएको कुरा र वित्ता दिएको खेतको विवरण लेखिएको प्रस्तुत ताम्रपत्रको भाषामा पनि अघिल्लो ताम्रपत्रमा भएको जस्तै अवस्था देख्न सकिन्छ । अकन्या छु को स्थानमा किया छु जस्तो क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । लेखक एउटै व्यक्ति हो वा फरक-फरक हुन् भन्ने सम्बन्धमा अघिल्लो ताम्रपत्र पूर्णरूपमा खण्डित भएकाले छुट्याउने स्थिति छैन तर पनि शैलीगत सूक्ष्म भेद पाइन्छ । यसमा प्रायः **सर्वदोषविशुद्ध**, **सर्वबाधाविमुक्त** जस्ता समस्त शब्दहरूको प्रयोग भएको छ भने यही अर्थमा पहिलो ताम्रपत्रमा **सर्वै दोष निर्दोष**, **सर्वैसुद्ध विसुद्ध** जस्ता अनेक पदहरू प्रयोग गरिएकाले पनि लेखक फरक-फरक हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । नामयोगी, विभक्ति कुनै पनि जोड्ने गरिएको देखिँदैन । तलि बाट, जोइसी कि जस्ता प्रयोगहरू देखिन्छन् ।

इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित १४२० कार्बेरिक विवोषसाइ कि मया शीर्षकको अभिलेख जुम्लाको छिनासिमकोटमा प्राप्त भएको हो । दुई पृष्ठमा जम्मा १९ पंक्ति भएको र १४ अङ्गुल लम्बाइ एवं ७ अङ्गुल चौडाइ भएको प्रस्तुत ताम्रपत्र १४२० शकसंवत्मा सिञ्जानगरबाट जारी भएको हो । धव कर्मठ लिखित प्रस्तुत ताम्रपत्रमा सुरुको प्रशस्ति संस्कृत भाषामा लेखे पनि अन्त्य नेपाली भाषामै गरिएको छ । यसरी परम्परित रूपमा धेरै फलादेश संस्कृतमा लेख्ने परम्परालाई यस ताम्रपत्रमा अपनाइएको छैन । राजगुरुलाई वित्ता दिएको भाकापत्र उल्लेख भएको यस ताम्रपत्रमा प्रयोग गरिएको भाषामा शब्द अनुसार लिङ्ग निर्धारण गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । जस्तो मया यसि = माया यस्ती । त जस्तो निपात र छ हो जस्तो सहायक क्रियाको स्पष्ट प्रयोग गरिएको छ । शब्दमा अल्पप्राणीभवन, घोषीभवनको प्रक्रिया देखिन्छ । जस्तो ठगुर (ठाकुर), सक्रो (सग्लो) । कतिपय शब्दमा ध्वनिको सम्प्रसारण भएको देखिन्छ । जस्तो छेव् (छेउ) । ख को स्थानमा ष को प्रयोग गर्ने परम्परा यथावत् छ भने वाक्य पूर्ण भइसकेपछि पनि क्रियापदको पछाडि ज्युको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । मया भैछज्यु ।

रालो रोकायाको षानुज्यु । रोद् छेववाट षानु राजगुरूको प्रतिपाल गर्नुज्यु जस्ता प्रयोगहरू छन् । विभक्ति स्पष्ट रूपमा जोडिएको पाइन्छ ।

१९९० दुल्लू दैलेख विलासपुरका राजा प्रतापसाहि, मानसाहि, संग्रामसाहिको कीर्ति शीर्षकको अभिलेख पनि इतिहासप्रकाशको अड्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित छ । दुल्लू पञ्चकोशी ज्वालाक्षेत्र रूद्रावती पद्मावतीका दोभाननेर शिरस्थान ज्वालादेवीका देवलमुनी कालीज्वालादेखि तलसम्म पाटी बनाएर ज्वालादेवीलाई अर्पण गर्दै प्रतापसाहि, मानसाहि, संग्राम साहि तीनै जनाले एउटा ताम्रपत्र राखेका थिए (योगी, २०१३:१२४) । प्रताप साहि दुल्लूका राजा हुन् भने मानसाहि युवराज हुन् । यस्तै संग्राम साहि विलासपुर दैलेखका राजा हुन् । यस ताम्रपत्रमा भैछ, गरिछ जस्ता दुवै क्रियाको प्रयोग गरिएको छ । यस समयसम्म लिपि र भाषामा धेरै अन्तर आइसकेको कुरा देखिन आउँछ । शिरस्थानमा प्राप्त यो ताम्रपत्र योगी नरहरिनाथलाई बृहस्पतिनाथ र गोपालनाथबाट प्राप्त भएको हो ।

मानसाइ, कल्याल राजा मानसाइ लगायत ५४ जना राजासँग सम्बन्धित ताम्रपत्रहरू तथा कैयौं राजाहरूसँग सम्बन्धित पूर्ण-अपूर्ण सबै अभिलेखहरूमा मङ्गलाचरणस्वरूप संस्कृत भाषाबाट लेखन सुरू गर्ने र अन्त्यमा पनि संस्कृत भाषाबाटै टुङ्ग्याउने परम्पराको यथासम्भव पालना गरिएको पाइन्छ । भाषिक विचलन प्रशस्त छ । कतै कतै विभक्तिको दोहोरो प्रयोग पनि देखिन्छ । जस्तोफुगु जैसि को वारौं चौधौं को लाइ. (योगी, २०१३:१२४) । शक संवत् १५१३ को जुम्लेश्वर कल्याल शलेमसाइको ताम्रपत्रमा सुन्दर लिपि र भाषा छ । पृथ्वी मल्लकालीन लिपिमा भाषा अलिअलि भिन्न छ ।

कल्यालराजा विक्रमशाइ र रास्कोटी राजा शाइमल शाइका ठकुराचारको रेष शीर्षकमा शक सं. १५४२ को भाद्र महिनामा लिखित ताम्रपत्र पनि महत्त्वपूर्ण अभिलेख हो । भाषिक परिवर्तन प्रशस्त देखिने यस अभिलेखमा भैछ (भएछ) गरंत (गरौं त) जस्ता क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ भने विभक्तिलाई नजोड्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । यसका साथै शब्दमा पनि योग र वियोगको खासै नियम पाइँदैन । एउटै शब्दलाई पनि छुट्याइएको पनि देखिन्छ भने छुट्याउनुपर्नेमा जोडिएको पनि देखिन्छ । विक्रंशा इका शत्रु शाइदवा वाटो ठाहार दिनैन म । अत्रिगोत्र छाडि रविगो त्र मिशि जस्तो प्रयोग देखिन्छ (योगी, २०१३:१३३) ।

इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई, भाग एकमा प्रकाशित (१६६७-१६६८-१६६९-१६७३) जुमलेश्वर कल्याण महलको ताम्रपत्र शीर्षकमा जुम्ली राजा सुदर्शन शाहद्वारा शिलास्थापना गर्दा ब्राह्मण, ज्योतिषी आदिका साथै तिथिमिति समेत उल्लेख गरी सम्पूर्ण विवरण लेखिएका चारवटा ताम्रपत्रहरू (१६६७, ६८, ६९ र ७३को) छन् । तत्कालीन सामाजिक व्यवस्था, सभ्यता, कल्याण दरबारको भलक, सामाजिक रीतिस्थिति, चालचलन, भाव, संवत्, गणितीयशैली तथा भाषाको क्रमागत स्वरूप आदिवारे जानकारी प्राप्त हुने प्रस्तुत ताम्रपत्रका अक्षरहरू ठूला-ठूला भएको र ओं, अ, य, ए, भ, भू, र आदि वर्णहरू पृथ्वीमल्ललिपिका जस्तै र अरू वर्णहरू प्रायः आधुनिक स्वरूपका भएको कुरा योगीले गरेका छन् (योगी, २०१३:१३३५२) । यो ताम्रपत्र वि.सं. २०१२ साल भाद्र २३ गते बिहिवारका दिन मालाभीडका श्री मोहनबहादुर मल्लद्वारा प्राप्त भएको र स्थानीय व्यक्तिहरूले घरायसी काम काजको लागि प्रयोग गरेकाले अक्षरहरू नपढिने अवस्थामा हुँदा यत्नपूर्वक पढेको कुरा योगीले उल्लेख गरेका छन् । कल्याणवंशी जुमलेश्वर सुदर्शन शाहको लालमोहर, ताम्रपत्र लगायतका अभिलेखहरूमा आफ्नो प्रशस्तिको माथि राज्यसीमाका सहायक स्वरूप भएका बद्रिनाथ र मुक्तिनाथको नाम उल्लेख गर्ने परम्परा देखिन्छ । यो परम्परा कल्याणवंशी प्रायः सबै राजाहरूका अभिलेखहरूमा कायम रहेको छ । भाषिक स्वरूपबाट विचार गर्दा एकाध शब्दमा बाहेक दन्त्य सकारको प्रयोग देखिँदैन । क्रमिक रूपमा भएको भाषिक परिवर्तनलाई अँगाल्दै शैली, शब्द, लिपि आदिमा पनि परिवर्तित स्वरूपका साथै नवीन-नवीन शब्दहरू प्रयोग गर्ने परिपाटि देखिन्छ । आग्य-आज्ञा, अध्या-अधि, ऐशले -यसले, रेष-तीर्थ पण्डितको अधिकार, आपु-आफू, पडता-पण्डित, पाउनु नाहि- पाउने छैन, विन्त्यारू -विन्ति गर्ने, उज्जो -उज्ज्वल, उज्यालो, देवान् -काजी(मन्त्री), बल्याघो -बाखीको पाठो जस्ता प्रयोगहरू पाइन्छन् ।

योगीद्वारा प्रकाशित अभिलेखहरू समयका हिसाबले विक्रमको प्रथम शताब्दीदेखि एक्काइसौं शताब्दीसम्मका छन् भने तिनमा संस्कृत, नेपाली र नेवारी भाषाको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । लिपिगत विभिन्नता योगीद्वारा प्रकाशित अभिलेखहरूका विशेषता नै हुन् । अन्वेषणका क्रममा प्राप्त अभिलेखमा भएका कला, भाषा, शैली, स्वरूप र अवस्थितिका साथै अभिलेख प्राप्त भएको स्थानमा पुग्ने बाटो, आफूलाई उक्त स्थानमा पुर्‍याई अभिलेख प्राप्त गर्न सहयोग पुर्‍याउने स्थानीय जनताहरूको सौजन्यको हार्दिकतापूर्वक उल्लेख गरी सम्मान गरेका

छन् योगीले । अभिलेखहरूको प्रकाशनबाट नेपालको वास्तविक ऐतिहासिक पक्षको मात्र नभएर नेपाली भाषाको तत्कालीन स्वरूपको प्रकाशन समेत गरेका छन् योगीले ।

४.४. ऐतिहासिक वंशावलीहरू र तिनको विश्लेषण

४.४.१. ऐतिहासिक वंशावलीहरू

(तालिका २)

क्र.सं.	विवरण	प्रथम प्रकाशन (वि.सं.)	स्वतन्त्र पुस्तक /सन्दर्भ ग्रन्थ
१.	गोर्खा वंशावली	२००९	स्वतन्त्र पुस्तक
२.	आठटीका साहवंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
३.	समाल वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
४.	श्रीरासकोटि वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
५.	दुलाल वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
६.	दुल्लूको वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
७.	दुल्लूका राजाहरूको नामावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
८.	सेन वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
९.	नेपालराजवंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
१०.	थापा वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
११.	गोर्खा वंशावलीको पूर्वार्ध	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
१२.	नेपालका किराँती राजाहरूको वंशावली	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १

१३.	गोर्खा वंशावलीको पोषक (उत्तरार्ध)	२०१२	इतिहासप्रकाश, अङ्क १
१४.	कल्याल वंशावली	२०१३	स्वतन्त्र पुस्तक
१५.	राजा षुलालको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
१६.	देउमाको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
१७.	पन्थहरूको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
१८.	वंशावली जौलहर	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
१९.	कल्यालको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
२०.	रासकोटिवंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
२१.	सोम वंशावली (स्वोवंशावली)	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
२२.	दुलाल वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग १
२३.	सेनवंशी अछामीराजाको पुस्तावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
२४.	सोमवंशीको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
२५.	अछामी राजाको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
२६.	गोर्खाली रानाको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
२७.	णडाल ठकुरीको वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
२८.	भण्डारी वंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
२९.	गोर्खावंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
३०.	सूर्यवंशावली	२०१३	इतिहासप्रकाश, अङ्क २, भाग ३
३१.	किराँत हाङ्गवंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, भाग १

३२.	गोपालअपाङ मल्ल राजवंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३३.	महत क्षत्रियहरूको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३४.	पार्थ भण्डारीको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३५.	अमरसिंह थापाको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३६.	गुरूङ् घले राजाहरूको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३७.	गोरक्षाधीश द्रव्य शाहको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३८.	मल्लाजका मलइ लम्मको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
३९.	पाल्पा-सेन वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
४०.	राजपुर-सेन वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
४१.	तनहुँ-सेन वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
४२.	माकन्दपुर-सेनवंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र
४३.	लामसेन वंश	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह,भाग १	सन्धिपत्र

४४.	बभाङ्गी-सेन वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
४५.	सल्यानी-सेन वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
४६.	गोर्खाली श्रीपालीबस्न्यातवंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
४७.	गोर्खा राजवंश	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
४८.	टोडिशिलादेवीका पूजारीको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
४९.	राउतको वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
५०.	पाल्पाभूपालवंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
५१.	पौड्याल-सिग्दाल-वंशावली	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
५२.	सिक्किमको वंशावली (किराँती भाषामा)	२०२२	इतिहासप्रकाशमा संग्रह, भाग १	सन्धिपत्र
५३.	श्री मगरगुरुङ्गवंशावली	२०३८	स्वतन्त्र (सुरूमा वि.सं. २०३०मा श्री गुरुङ्गमगरवंशावली प्रकाशित)	भनरे

४.४.२. विश्लेषण

माथिको तालिकामा सूचीकृत गरिएका वंशावलीहरू योगीले विभिन्न स्थानका कतिपय व्यक्तिहरूसँग प्राप्त गरी सम्पादन गरेर प्रकाशित गरेका हुन् । प्रकाशनका क्रममा यिनका मूल प्रति वा आफूले हेरेको प्रतिलिपिको भौतिक स्वरूपबारे समेत योगीले पर्याप्त सूचना दिएका छन् । प्रतिलिपि परम्परामा आएका पाण्डुलिपिहरूबाट भने प्राचीन मूलप्रति लेखन समयको भाषिक स्वरूपको प्रतिनिधित्व हुन सकेको छैन । प्रतिलिपिकर्ताले यथावत् रूपमा प्रतिलिपि नउतारी प्रतिलिपि गर्दाको समयमा प्रचलित भाषिक स्वरूपलाई नै प्रयोग गरेकाले यसो भएको हो । कतिपय वंशावलीहरूको प्रकाशन पटक-पटक भएको देखिन्छ ।

आठटीका साहवंशावली, समालवंशावली, श्रीरासकोटीवंशावली, दुलाल वंशावली, सेनवंशावली, नेपालराजवंशावली जस्ता वंशावलीहरू इतिहासप्रकाश अङ्क एकमा समावेश गरिएका छन् । यिनको समावेशले प्रस्तुत कृतिको महत्त्व समेत बढ्न गएको छ । प्रस्तुत वंशावलीहरू कहिले, कहाँ र कसबाट लिएको हो भन्ने कुराको स्पष्ट जानकारी दिएर योगीले आफ्नो इमान्दारिताको निर्वाह गरेका छन् । इतिहासप्रकाश अङ्क एकमा समाविष्ट वंशावलीहरूमध्ये कल्याल साहीको वंशावली एक महत्त्वपूर्ण वंशावली हो । संस्कृतमा आरम्भ गरी गगनऋषिदेखि काठमाण्डौंका देवेन्द्रविक्रम शाहसम्मको उल्लेख गरिएको प्रस्तुत वंशावलीमा गोत्र, प्रवर, शाखा, वंश एवं इष्टदेवहरूको समेत उल्लेख गरिएको छ । यस्तै जुम्लेश्वर वंशावलीको बारेमा योगीले टिप्पणी गर्दै अति प्राचीन भाषा भएकाले अनेकस्थल सन्दिग्ध छन् भनेका छन् र प्रस्तुत वंशावली जुम्ली राजा श्री वीरेन्द्रबहादुर शाहबाट प्राप्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (योगी, २०१२:१०९) ।

गुरुङ् घले राजाहरूको वंशावलीमा गाउँखाने कथाको शैलीमा घले राजा (वंश)हरूको उत्पत्तिको वर्णनका साथै तिनको राज्य साही वंश (काले साही)मा हस्तान्तरण गरेको घटनाको वर्णन छ । गुरुबाट गुरुङ् भएको कुराको उल्लेख गरिएको छ भने गुरुङ् र मगर जातिहरूको विविध थर आदि पनि प्रस्तुत गरिएको छन् (योगी, २०१२:१६४) । मङ्गलाचरणबाट सुरू गर्ने परम्परा यस वंशावलीमा पनि देखिन्छ ।

थापा वंशावली संस्कृतमा सुरू गरेर पछि नेपाली भाषामा लेखिएको छ भने गोर्खाको सजीव वर्णनात्मक इतिहास भएको गोर्खा वंशावलीको पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध तथा नेपालका किराँती

राजाहरूको वंशावली, अभिलेखहरूमा देखिएका लिच्छवीकालिक राजाहरूका नाम तथा मल्लवंशावली नेपालको राजनीतिक इतिहासका लागि समेत महत्त्वपूर्ण भएका छन् । गोरखा वंशावलीको पूर्वार्धको आधा भाग पुरानो पाण्डुलिपिबाट श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले स्वयं आफैँले सारी आधा भाग अरूलाई सार्न लगाएका हुन् (योगी, २०१२:) ।

इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह (भाग १)मा प्रकाशित किराँत हाडवंशावलीमा किराँती राजाहरूमध्ये एउटा हाँगाको नामावली भनी हाडवंशी २९ राजाहरूको नामावली दिइएको छ । गोपाल अपाङ मल्ल राजवंशावली वि.सं.२०२२ भन्दा ५७६ वर्ष अघि ताडपत्रमा लेखिएको इतिहास हो (योगी, २०५५:२६१) । सुरूमा संस्कृत र पछि भक्तपुरको तात्कालिक नेवारी भाषामा लेखिएको यस इतिहासमा सुरूमा नेपाल उपत्यकाको ईशानकोणमा अवस्थित पशुपतिनाथको उत्पत्तिको कथा छ । त्यसपछि सुरूका गोपालवंशी राजा भूमि गुप्तदेखि सुरू गरी सम्पूर्ण गोपालवंशी राजाहरू र तीनको वर्ष उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी अघिल्ला राजालाई विजयगरी अस्तित्वमा आएका महिषपाल, किराँत, लिच्छवी र मल्ल राजाहरूका नाम र शासनकाल एवं तिनका समयमा भएका महत्त्वपूर्ण कामहरूको विवरण यसमा छ ।

गोपाल वंशावलीमा धेरै वंशहरूको इतिवृत्त उल्लेख भएपनि सुरूमा गोपालवंशको उल्लेख भएकाले यसलाई गोपाल वंशावली भनिएको हो । यो वंशावली स्थितिराजका पालामा सङ्कलन गरिएको हो (योगी, २०५५:२६२) । यसमा दुई परिच्छेद छन् । पहिलो परिच्छेद अशुद्ध संस्कृत भाषामा छ र दोस्रो परिच्छेद तात्कालिक भादगाउले भाषामा छ । नेपालको काठमाण्डौँ उपत्यकाको त्रिपुरको इतिवृत्त छ । त्यसमा पनि विशेषगरी भक्तपुरको वृत्तान्त र विजयी राजाहरूको नाम उल्लेख छ । जम्मा ६४ पत्र भएको यस वंशावलीको सुरूका १६ पत्र अप्राप्त भएकाले वंशावली खण्डित रूपमा छ । वीर पुस्तकालय (हाल राष्ट्रिय अभिलेखालय)मा भएको यस वंशावलीलाई योगीले वि.सं.२०१६ सालमा डिल्लीरमण रेग्मीको प्रतिलिपि र पुस्तकालयमा भएको प्रतिका आधारमा सम्पादन गरी सन्धिपत्र संग्रहमा छपाएका हुन् । महत क्षत्रियहरूको वंशावली कर्णाली प्रदेश जुम्ला असीदरा महतवाडाबाट पश्चिम ११ नं नुवाकोट खोलेगाउँमा आएका महत क्षत्रियहरूको वंशमा आधारित छ । पार्थ भँडारीको वंशावली श्री ५ पृथ्वीनारायणका साथी सर्दार पार्थ भँडारीका वंशमा आधारित छ, उनी गोर्खाका सेनापति थिए । यस्तै मुहडाकाजी अमरसिंह थापा पनि श्री ५ पृथ्वीनारायणका साथी थिए । गुरूङ् घले (राजा)हरूको वंशावली वि.सं. २०११ साल पौष ३ गते मंगलवारका दिन गोर्खा माथिल्लो कोटका मानबहादुर

घलेकी श्रीमतीबाट प्राप्त गरी सन्धिपत्र संग्रहमा छपाएका हुन् (योगी, २०५५:३१२) । सिक्किमवंशावली किराँत भाषामा लेखिएको छ । गोरक्षाधीश द्रव्यशाहको वंशविस्तारमा शक सं. १४८१ देखिका मुख्य-मुख्य घटनाहरू समेत वर्णन गरिएका छन् तर अपूर्ण छ । यसमा वि.सं. १८४९ सम्मका घटना र चरित्रहरूको मात्र उल्लेख पाइन्छ । मल्लाजका मलै लम्मको वंशावली योगीले सूर्यविक्रम ज्ञवालीको संग्रहबाट वि.सं. २०२० सालमा प्राप्त गरेका हुन् (योगी, २०५५:५१५) । संस्कृतका विविध छन्दहरूको प्रयोग गरी लेखिएको यो वंशावलीमा ८८ भन्दा बढी पद्यहरू छन् । साह मल्लदेखि मलै वम्मका सन्तानहरूको समेत उल्लेख भएको यस वंशावलीमा वंशक्रम वर्णन गर्नाका साथै शुद्ध भाषामा उनीहरूले गरेका हरेक महत्त्वपूर्ण कामहरूको समेत वर्णन गरिएको छ ।

यसै गरी पाल्पा, राजपुर, तनहुँ, मकवानपुर, प्युठान, मदरिया, दर्घा, रेसुङ्गा, रिसिङ्ग, गुल्मी, विनायकपुर, चितवन आदि स्थानहरूमा बस्ने सेन राजाहरूको वंशावलीहरू कुनै संस्कृत भाषा कुनै नेपाली भाषामा लेखिएका छन् । वंशविस्तारको वर्णन र कार्य विवरण समेत भएका यी सेन वंशावलीहरूमा लेखिएको संस्कृत भाषा पूर्ण शुद्ध छैन । बजाङ्गी वंशावलीमा सुरूको केही पाठ छुटेको छ । जसै वम्मका पालादेखि ती राजाहरूले वम्म लेख्न थालिएको हो भन्ने कुराबाट प्राप्त भागको पाठ सुरू भएको छ । बजाङ्गका वम्म राजाहरूको वंशावली हो यो । वंशक्रम विस्तारका साथसाथै पैतृक सम्पत्तिको बाँडफाँडको विषय समेत उल्लेख भएको यस वंशावलीमा पारिवारिक घटना एवं परिघटनाहरू पनि वर्णन गरिएका छन् । यस्तै शल्यानी वंशावली प्रतिलिपि परम्पराले कतिपय स्थानमा सन्दिग्ध हुनपुगेको छ । सुरूमा भएका ४४ वटा संस्कृतका पद्यहरूमा शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, उपजाति आदि छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतका पद्यहरू शुद्धप्राय छन् र यसका लेखक पं वाणिविलास हुन् । पछि नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतका पद्यहरूमा बजाङ्गी राजवंश र परम्पराको वर्णन मनोरम ढङ्गले गरिएको छ । साहित्यिक दृष्टिले समेत यी पद्यहरू मननीय छन् । गोर्खाली श्रीपाली बस्न्यात वंशावलीमा दोहा र चौपाया प्रयोग गरिएको अवधी भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यो वि.सं. १८३१ मा लेखिएको हो । गोर्खाराजवंशमा द्रव्यसाहका पिता जसवमसाहबाट वंशवर्णन भएको छ । उनका तीन भाइ छोराहरूमध्ये द्रव्यसाह कान्छा हुन् । उनै द्रव्यसाहका सन्ततिहरूबाट सुरू गरी पृथ्वीपति शाहका सन्ततिको वर्णनमा गएर समाप्त भएको छ । यो वंशवर्णन चौतरिया पूर्णचन्द्र शाहबाट प्राप्त भएको हो (योगी २०५५:६६२) । यस्तै टोडी शिलादेवीका पुजारी जगन्नाथ उमाकान्त भट्टबाट प्राप्त वंशावलीमा १८२ जना पुजारीहरूको नाम मात्र छ ।

राउतको वंशावलीमा कालु भट्टको वंश कसरी थापा र पछि राउत भए भन्ने इतिवृत्त संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिएको छ भने पाल्पा भूपाल वंशावलीमा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेन लगायतका राजाहरूका प्रभाव, व्यक्तित्व र वंशविस्तार संस्कृत भाषामा लेखिएको छ । कर्मकाण्ड निबन्धमा प्राप्त राउत वंशावलीमा २७ पद्यहरू छन् । यसका लेखक कुलनिधि शर्मा हुन् । पौड्याल, सिग्दाल एवं बगाले थापाको वंशावली श्री ५ राजेन्द्रको पालामा लेखिएको हो । यसमा सुरूमा ब्राह्मणका सारस्वत, कान्यकुब्ज, गौड, मैथिल आदि भेदहरूको उल्लेख गरिएको छ भने त्यसपछि क्रमशः पौड्याल वंशावली र सिग्दाल वंशावली उल्लेख गरिएको छ ।

४.५. ऐतिहासिक साहित्यिक रचनाहरू र तिनको विश्लेषण

नेपालका ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्रीहरूको खोजी गर्ने क्रममा योगी नरहरिनाथले केही प्राचीन साहित्यिक रचनाहरू पनि प्राप्त गरी प्रकाशित गराएका छन् । दिव्य उपदेश, सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण कविता जस्ता प्राचीन साहित्यिक रचनाहरू नेपाली भाषा एवं नेपाली साहित्यको विधागत इतिहासका सन्दर्भमा समेत प्रारम्भिक प्रौढ मानक रचनाका रूपमा स्थापित भएर रहेका छन् । हुनत योगीले अन्वेषणका क्रममा प्राप्त गरेका ऐतिहासिक कविता (बस्न्यातको), कर्णालीको न्याउला गीत जस्ता अन्य कतिपय साहित्यिक रचनाहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् तर नेपाली साहित्यको विधागत इतिहासमा उल्लेख्य प्रभाव पार्न सफल भएका रचनाहरू भने दिव्य उपदेश र सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण कविता नै हुन् ।

४.५.१. दिव्य उपदेश

४.५.१.१. बाह्य स्वरूप, रचना, लेखन तथा प्रकाशनका दृष्टिले दिव्य उपदेश

दिव्य उपदेशको प्रकाशन सर्वप्रथम वि.सं. २००९ सालमा भएको हो । काठमाण्डौंको केलटोल मानमन्दिर स्थित गोर्खाली बडा वीर शिवरामसिंह (बस्न्यात) वंशधर बखतमानसिंह बस्न्यातको घरबाट पुराना कागजपत्रहरू खोज्ने क्रममा प्राप्त गरी सम्पादन गरेर कर्मवीर महामण्डलद्वारा प्रकाशित गरिएको हो । ‘काष्ठमण्डपका राजा महीन्द्र मल्लको स्थिति’ (केही अंश) समेत सँगै प्रकाशित भएको यस पुस्तिका सानो आकारमा १६ पृष्ठमा संरचित छ । योगी नरहरिनाथको इतिहासको अन्वेषण गर्ने सङ्कल्पको पहिलो प्रस्तुति हो यो । उत्तर तथा दक्षिण दुवैतिरबाट विस्तार भइरहेका दुई शक्तिशाली साम्राज्यवादीहरूको पञ्जाबाट हिमाली अधिराज्य नेपालको अस्तित्वलाई जोगाएर राख्न परस्परको वैमनस्य र फुटबाट सम्भव नहुने देखि

दूरदर्शिताका साथ यहाँका भुरेठाकुरे राज्यहरूलाई मिलाउँदै एकीकरणको अभियानमा जुटेका वर्तमान नेपाल राष्ट्रका निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राज्यारोहणपछिको तीनदशक समय खर्च गरेर पनि विशाल नेपाल निर्माण गर्ने आफ्नो सपना अपूर्णै महसुस गरेका थिए । आफ्नो मृत्युपछि पनि एकीकरण अभियान कायमै रहोस् र आफूले सोचेको विशाल नेपालको निर्माण भएरै छाडोस् भन्ने पृथ्वीको सदिच्छा थियो । आफू अब राजकाज सञ्चालन गर्न असमर्थ भएको महसुस गरी राज्यसञ्चालनको र जीवनकै सान्ध्य प्रहरमा नुवाकोट दरबारमा भाइभारदारहरू बोलाई राष्ट्र र राष्ट्रियता संरक्षणको निम्ति भावी सन्ततिहरूलाई समेत ज्ञान होस् भन्ने अभिप्रायले उपदेश स्वरूप पृथ्वीले भाषण गरेका थिए । यो उपदेशात्मक भाषण पृथ्वीले आफ्नो जीवनभरका अनुभवहरूलाई समेटेर जीवनको सान्ध्यप्रहरमा प्रस्तुत गरेकाले उपस्थित भाइभारदारहरूले महत्त्वपूर्ण ठानी सबैले टिपेर राखेका थिए । तर कसैले तुरुन्तै र कसैले पछि टिपेकाले यसको लेखनमा एकरूपता नहुनु स्वाभाविकै थियो । साथै फरक-फरक व्यक्तिहरूले टिपेकाले पनि शैलिगत भिन्नता समेत पर्न सक्नु सामान्य हुनजान्छ । यिनै कारणहरूले गर्दा यसको लेखन समयबारे धेरै मतहरू पाइन्छन् तापनि यसको रचनाकार चाहिँ स्वयं पृथ्वीनारायण शाह नै हुन् (योगी, २०१६:८) । लेखनसमयको सन्दर्भमा योगी नरहरिनाथ लगायत अन्य इतिहासकार तथा समालोचकहरूले वि.सं.१८१८ देखि १८५९ सम्मका विभिन्न मितिहरूलाई अगाडि सारेका छन् भने अझ १८७३ वा १८८८ हुनसक्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्ने धनवज्रवज्राचार्य जस्ता प्रसिद्ध इतिहासकारहरू पनि छन् । ताना शर्मा, जगदीशचन्द्र रेग्मी लगायतले वि.सं. १८३१मै यसको लेखन भएको मानेका छन् भने नयराज पन्त, धनवज्रवज्राचार्यले त्यसभन्दा पछि मानेका छन् । योगी नरहरिनाथले वि.सं. २००९मा सर्वप्रथम प्रकाशन गर्दा १५० वर्षपूर्व लिखित जीर्ण प्रतिबाट सम्पादित भनेर वि.सं. १८५९मा लेखिएको देखाएका छन् । दिव्य उपदेशको लेखन समय किटान गरेर भन्न सकिने अवस्था छैन तर पनि यसको लेखन र प्रकाशन समयचाहिँ करिब-करिब डेढ दुई शताब्दीको अन्तरालले अन्तरित छ भन्न सकिन्छ । पृथ्वीको भाषण सुन्ने भाइभारदारहरूमध्येकै गोर्खाली बडावीर शिवरामसिंह बस्न्यातका सुपुत्र काजी अभिमानसिंह बस्न्यातद्वारा लिखित पाण्डुलिपि नै योगी नरहरिनाथले सम्पादन गरी वि.सं. २००९मा प्रकाशित गराएका हुन ।

पहिलो पटक वि.सं.२००९मा दिव्य उपदेशको मूलपाठमात्र प्रकाशित गरिसकेपछि फेरि अनुवाद सहित परिचय तथा व्याख्या, विश्लेषण समेत गरेर वि.सं. २०१६सालमा योगप्रचारिणी महासभा, गोरक्षढिल्ला, मन्दाकिनी वाराणसी(काशी)बाट प्रकाशित गराएका छन् योगीले । यसमा

सातौं पटक प्रकाशित भनेर लेखिएकाले यसभन्दा अगाडि वि.सं. २००९देखि छपटक प्रकाशित भइसकेको देखिन्छ । दिव्य उपदेशलाई विभिन्न व्यक्तिहरूले छपाएका छन् । योगी नरहरिनाथले पनि यसलाई मूलपाठ मात्र र अनुवाद सहित व्याख्या, विश्लेषण भएको गरी दुई स्वरूपमा प्रकाशित गराएका छन् भने यस बीचमा पृथ्वी जयन्तीको अवसर पारेर दिव्य उपदेशको प्रकाशन गर्ने गरेको देखिन्छ (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ :३६८) । एउटा सर्वप्रथम प्रकाशित भएका र अर्को पहिला विश्लेषणात्मक स्वरूप भएकोले दुवैको सर्वाधिक महत्त्व छ । अनुवाद सहितको दिव्य उपदेश ६४ पृष्ठको छ ।

वि.सं. २००९मा प्रकाशित भएको दिव्य उपदेशमा मूल पाठ मात्र छ । वि.सं. २०१६मा प्रकाशित भएको अनुवाद सहित भनिएको दिव्य उपदेशमा अनुवादमात्र नभई व्याख्या र विश्लेषण समेत छ । सुरूमा पृथ्वीनारायणले गोरखनाथको दर्शन पाएका कुरा र हाम्रो देशको स्थिति, स्वरूप आदिको चर्चा भएको छ भने **पृथ्वीको परिचय** भनी संक्षिप्त पृथ्वीको जीवनी विश्लेषणात्मक रूपबाट दिइएको छ । यस्तै एकीकरण गरेको सन्दर्भलाई पनि संगसंगै स्पष्ट्याइएको छ । **पृथ्वीको अर्ति** शीर्षकमा दिव्य उपदेशको स्वरूपको परिचयका साथै प्राप्ति कसरी र कहाँ भयो भन्ने बारे जानकारी दिदै दिव्य उपदेशको विश्लेषण गरिएको छ । पृथ्वीका उपदेशलाई अर्तिका रूपमा देखाउँदै त्यसभित्र भएका महत्त्वपूर्ण भावहरूका बारेमा व्याख्या एवं विश्लेषण गरेका छन् योगीले । **राष्ट्रध्वजवन्दना** शीर्षक कविता पनि यसमा छ । दिव्य उपदेशको मूलपाठ, महेन्द्र मल्लको स्थिति, परिशिष्ट भाग, दिव्य उपदेशको अनुवाद गरी यसको कलेवर पूर्ण भएको छ ।

४.५.१.२. दिव्य उपदेशको समीक्षात्मक अध्ययन

राष्ट्र एकीकरणको अभियानमा लगभग आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पण गरिसकेपछि परिश्रान्त अवस्थामा आफू अब उपरान्त राजकाज सञ्चालन गर्न असमर्थ ठानी भावी सन्ततिका निमित्त पृथ्वीले दिएको भाषण हुनाले यसमा उनको जीवनचरित्रको सिंहावलोकन र राष्ट्रको भावी कार्यक्रम समावेश छ । विषयवस्तुका दृष्टिले यो राजनैतिक रचना हो । यसको अभिव्यञ्जना पक्ष तथा भाषिक संरचनाका साथै अनुभूतिका पक्षहरूका कारणले यसको साहित्यिक मूल्य कायम हुन गएको छ । यी साहित्यिक मूल्यहरूलाई दिव्योपदेशका हरेक उक्ति-उक्तिले आत्मसात् गरेको देखिन्छ । यसै कारणले गर्दा नेपाली गद्य साहित्यको इतिहासमा साहित्यिक मूल्यका दृष्टिले दिव्य उपदेशलाई पहिलो धरातल स्वीकार गरिन्छ । हुन त यसभन्दा

अघि पनि नेपाली भाषाका गद्यरूपहरू देखा परिसकेका थिए तर पनि असाहित्यिक प्रबन्धरूप तथा साहित्यिक रूपमा देखिएका महाभारत विराटपर्व तथा हास्यकदम्ब जस्ता कृतिहरू पनि मौलिक नभई अनूदित भएकाले मौलिक तथा साहित्यिक दृष्टिले पहिलो नेपाली गद्यसाहित्यका रूपमा यसैलाई लिन सकिन्छ र लिने गरिन्छ पनि । यसरी विचार गर्दा आजसम्मको खोजअनुसन्धानमा साहित्यिक गुणसम्पन्न नेपाली भाषाको पहिलो मौलिक गद्यका रूपमा पृथ्वीनारायणको दिव्य उपदेश देखिन आउँछ ।

दिव्य उपदेशको प्राक्कथनका रूपमा रहेको अंश पछि कसैले थपेको हो भन्ने राय पनि ऐतिहासिक अनुसन्धानकर्ताहरूको छ । यसको पहिलो उठान लोकबिम्बबाट भएको छ । ‘बुढा मरै भाषा सरै’ भनी लोकबिम्बबाट उठान भएको दिव्य उपदेशमा पौराणिक तथा अन्य शास्त्रीय बिम्बहरू पनि प्रशस्त छन् । गोर्खाकी कालीलाई कुमारीका रूपमा हेर्ने प्रसङ्गमा पौराणिक देवीको बिम्ब आउँछ । आफ्ना तीन आमाका पाँच भाइलाई पाँच पाण्डवसँग तुलना गर्नु तथा युद्धलाई कुरूक्षेत्र भनेर सङ्केत गर्नमा ऐतिहासिक एवं पौराणिक बिम्बको सहारा लिइएको देखिन्छ । त्यस्तै ‘लमजुन् भन्याको गरूड हो गोर्षा भन्याको सरप हो नेपाल भन्याको भ्यागुता हो’ (योगी, २०१६:८) भन्ने अभिव्यक्तिलाई विशुद्ध अलङ्कारकै रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ ।

पृथ्वीनारायणको दिव्य उपदेशमा प्रधानरूपमा परराष्ट्रनीति, गृहनीति, युद्धनीति, व्यापारनीति, उद्योगनीति, प्रशासनिकनीति, कर्मचारीनीति, सैनिकनीति, राष्ट्रियता, राष्ट्ररक्षा, इतिहास, न्यायव्यवस्था, कृषिविकास आदि एउटा सबल राष्ट्रलाई, समृद्ध राष्ट्रलाई तथा कानुनी राज्यलाई चाहिने सम्पूर्ण कुराहरूको दृष्टान्त सहित सूत्रबद्ध उपदेश छ (योगी, २०१६ :१२/३) । पृथ्वीलाई आफ्नो देशको भौगोलिक यथार्थताको पर्याप्त ज्ञान थियो । यसैले उनले नेपाललाई दुई ढुङ्गाको तरूलसँग तुलना गरेका छन् । सामाजिक व्यवस्थालाई सुदृढ र अक्षुण्ण कायम राख्नेतर्फ पृथ्वी पूर्णरूपमा सचेत थिए भन्ने कुरा उनको ‘नेपाल चार वर्ण छत्तीस जातको साझा फूलबारी हो’ भन्ने भनाइबाट सिद्ध हुन्छ । उनले धर्मसन्धि तथा धार्मिक युद्धमार्फत् विजय प्राप्त गरी एकीकरण गरेकाले विजय प्राप्त गरिसकेपछि सबैको सुरक्षा तथा धर्मसंस्कृतिको रक्षा गरी निष्पक्ष ढङ्गले राज्यको प्रत्याभूति दिएका थिए । उनले लडाइँबाट हुने लाभहानीलाई इङ्गित गर्दै **जाइकटक नगर्नु भिकिकटक गर्नु** भनेका छन् । आर्थिक व्यवस्थालाई सुदृढ पारेमा मात्र राष्ट्र सक्षम हुन्छ वा हुनसक्दछ भन्ने ज्ञान भएकाले पृथ्वीको अभिव्यक्तिमा

स्वदेशी कच्चा सामग्री विदेशमा निर्यात गरी नगद खेँचने, स्वदेशी उद्योग धन्दाको विकासमा प्रोत्साहन गर्ने, खानीको अन्वेषण गर्ने आदि कुराहरू आएका छन् ।

यसैगरी विदेशमा गई सीप सिकेर आई अरूलाई तालिम दिएर आफ्ना उद्योगधन्दामा आफ्नै देशका मानिसहरूलाई रोजगारी दिनुपर्छ, यसो गर्दा आफ्ना देशका नागरिकहरू पनि खालि बस्न नपर्ने तथा स्वदेशी रूपैयाँ पनि विदेश नजाने उपाय हुन्छ भनेका छन् । नेपाल कृषिप्रधान देश भएकाले पृथ्वीले अन्न उपार्जनमा जोड दिदै खेतीयोग्य जमिनलाई उद्योगधन्दा तथा घरगाउँ बनाउने काममा खर्च गर्न नहुनेमा जोड दिएका छन् । त्यस्तै प्रशासन भ्रष्ट भयो भने बाहिरी मानिसहरूको चलखेल बढ्छ र राष्ट्रको आन्तरिक पक्ष खुकुलो हुन्छ भनी प्रशासनिक पक्षलाई भ्रष्ट नबनाउन घुस लिने र दिने दुवैलाई दोषी मानी दण्ड दिनुपर्ने, अदालतमा उचित ढङ्गले जाँचबुझ गरी इन्साफ गर्नुपर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण विचारहरू यहाँ व्यक्त गरिएको छ ।

जनता नै राज्यका प्रमुख अङ्ग हुन्, राजाले जनताको चाहना बुझेर मात्र अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने मान्यता पृथ्वीमा थियो । उनको आफ्नो व्यक्तिगत चाहना विराज बखतीलाई काजी दिने भएको तर जनताको चाहना बमोजिम कालु पाण्डेलाई नै दिएको भन्ने कुराबाट उनमा भएको प्रजातान्त्रिक संस्कारको दृष्टान्त पाउन सकिन्छ । यस्तै प्रजाहरू सक्षम भए मात्र दरबार पनि बलियो हुन्छ भन्नुमा पनि यही आशय पाइन्छ । योग्य राष्ट्रसेवकहरूलाई सधैं राष्ट्रले सम्मान दिएर राख्नुपर्ने कुरा पनि उनको राजालाई चाहिने सिपाहीलाई घरखेत दिएर मिलाइदिनु भन्ने अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी हेर्दा मूलतः राजनैतिक विषयवस्तुमा आवद्ध भएर पनि आलङ्कारिक ढाँचामा रचित, साहित्यिक गुणहरूले सम्पन्न तथा नेपालको राष्ट्रियनीति स्वरूप भएको दिव्य उपदेश प्रौढ भाषामा आवद्ध ग्रन्थ हो । नेपाली भाषा तथा साहित्यको इतिहासमा विशिष्ट स्थान राख्न सक्षम यो गद्यरचना सामयिक दृष्टिले समेत अत्यन्त महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भएको देखिन्छ ।

४.५.१.३. साहित्यको विधागत मान्यतामा दिव्य उपदेशको संरचना

साहित्यको विधागत संरचनात्मक मान्यताबाट हेर्ने हो भने यसको रचना निबन्धात्मक देखिन्छ । भावगत गहनता तथा प्रयुक्त रागात्मक तथा बिम्बमूलक भाषाले यसको निबन्धात्मक स्वरूप स्पष्ट हुन्छ । यसरी हेर्दा नेपाली निबन्धको पृष्ठभूमिका रूपमा यस रचनालाई लिन

सकिन्छ । यसको भावप्रधान सघन रागात्मक भाषा हेर्दा त्यतिखेरैको नेपाली भाषामा निबन्धलाई आवश्यक पर्ने भाषिक शिल्प प्राप्त भइसकेको आभास हुन्छ ।

निबन्धलाई मुख्यरूपमा वस्तुपरक र आत्मपरक गरी दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । वस्तुपरक निबन्ध विषयकेन्द्रित, तथ्यपरक, बौद्धिक र बढी औपचारिक हुन्छ भने निजात्मक निबन्धमा वैयक्तिकता, आत्मानुराग, कल्पनात्मकता र अनौपचारिकता बढी पाइन्छ । त्यसैले यसमा आत्माभिव्यक्तिको रागमय प्रकटीकरण भएको हुन्छ । यस्तै बढी सरस र कलात्मक हुन्छ । वस्तुपरक निबन्ध विषय प्रतिपादन गर्ने भएकाले वैचारिक र पाण्डित्यपूर्ण हुन्छ ।

निबन्धहरूका लक्षणका आधारमा हेर्दा दिव्योपदेशमा निबन्धको दुवै रूपको समन्वय भएको पाउन सकिन्छ । यस गद्य रचनाको सुरुतिरको लगभग आधा जति भाग आत्मपरक निबन्धको लक्षणसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ भने बाँकी भाग वस्तुपरक निबन्धको निकट रहेको देखिन्छ । अर्थात् यसको 'बुढा मरै भाषा सरै भनि भन्छन्.....' देखि 'पछाडि सुद्ध गरि. नेपाल. बोल्याई. पुरूव. पश्चिमका. दुनिया. हात गरि. नेपाल. थियाथ्या ।' सम्मको भागमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको व्यक्तित्वको छाप पाइन्छ । पृथ्वीको प्रमुख व्यक्तित्व एक साहसी वीर योद्धाको रूपमा प्रस्फुटित भएको छ । 'एकदन्ता हाति र नवलाषि हिराको हार. दिन्छौ भने डोला पनि लैजाला. दिन्न भन्या काढि तरवार सित पनि लै जाला.' (योगी, २०१६:३) जस्ता अभिव्यक्तिमा उनको वीरताको छाप पाइन्छ । यसरी वैयक्तिक प्रभावहरू पाइनु तथा विषयवस्तुको प्रतिपादन पनि श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा नभई स्वतन्त्र र अनौपचारिक ढङ्गले हुनुमा पनि निजात्मक निबन्धको गन्ध आउँछ । पारिवारिक परिचयबाट प्रारम्भ भएको दिव्य उपदेश दिग्बन्ध सेनलाई चुनौति दिएको कुरा उठाउँदै यात्रा विवरण, भारदारहरूसँगैको परामर्श, मामासँगको सल्लाह, कालु पाण्डेलाई काजी दिएको प्रसङ्ग जस्ता अप्रासङ्गिक र अनौपचारिक विषयवस्तुको प्रस्तुतिका साथ अगाडि बढेको हुनाले स्वतन्त्र विषय प्रतिपादनका दृष्टिले पनि यो निजात्मक निबन्धको निकट छ । आत्मपरक निबन्धको मूलभूत वैशिष्ट्य शैलीगत नवीनता पनि हो । यस दृष्टिले हेर्दा साहित्यिक शैलीमा लेखिएको नेपाली भाषाको पहिलो गद्यरचना भएकाले प्रशस्त शैलीगत नवीनता पाइने यो गद्यरचनालाई आत्मपरक निबन्धसँग जोड्न उपयुक्त हुन्छ ।

प्रस्तुत गद्यरचनाको 'यो राजे दुई ढुङ्गाको तरूल जस्तो रहेछ.....' (योगी, २०१६:३) देखि बाँकी भागलाई वस्तुपरक वा परात्मक निबन्धको नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ । बाँकी भागमा राज्यलाई सक्षम बनाउन योग्य र सबल प्रशासन व्यवस्था चाहिन्छ भन्ने कुरामा जोड दिदै प्रशासन व्यवस्थासम्बन्धी विषयको शृङ्खलाबद्ध प्रतिपादन हुन गएको कारणले यसलाई वस्तुपरक निबन्ध मान्न उपयुक्त देखिएको हो । न्याय प्रशासनको समुचित व्यवस्था, अर्थनीति, परराष्ट्रनीति, सुरक्षानीति, कर्मचारी व्यवस्था र समाजव्यवस्था उचित ढङ्गले मिलाई राज्य सञ्चालन गरेमा देशमा शान्ति सुव्यवस्था र प्रगति दुवै हुनसक्ने कुरालाई बडो मार्मिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएकाले यस अंशलाई वस्तुपरक मान्न सकिन्छ ।

माथि चर्चा गरे अनुसार आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै खाले निबन्धका लक्षणहरूसँग मिल्दोजुल्दो स्वरूप देखिएको हुनाले यसलाई नेपाली भाषाको पहिलो निबन्ध मान्न सकिन्छ । सम्पूर्ण रूपले यसलाई निबन्ध भन्नका लागि पर्याप्त आधार नभए पनि साहित्यिक गुणसम्पन्न यस कृतिलाई निबन्धको कोटिको रचना मान्न केही पनि समस्या छैन । आख्यानेतर तर प्रौढ गद्य संरचना भएकाले यस दिव्य उपदेशलाई नेपाली निबन्धको पृष्ठभूमिमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । विचारको प्रस्तुति र सङ्गठनका दृष्टिले नेपाली साहित्यको इतिहासमा निबन्ध विधाको सन्दर्भमा यो कृति ऐतिहासिक महत्त्वको छ (श्रेष्ठ र शर्मा, २०५६:११२) ।

४.५.२. पृथ्वीनारायण कविता

इतिहासप्रकाश अङ्क एकमा प्रकाशित पृथ्वीनारायण कविता प्रस्तुत कृतिको मात्र नभई समग्र नेपाली भाषा र साहित्यकै एक महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो । सुवानन्ददास विरचित प्रस्तुत कविताको भुत्रो मूठो फेवातालमाथि कास्कीकोटको मुनि चिलिम्याडाँडाका मुखियाकोटकी कालीका पूजारी बलबहादुर राना मगरका घरमा भेटिएको कुराको उल्लेख योगीले गरेका छन् (योगी, २०१२:१६६/क) । सुरूमा माथि धेरै फाटेको कविताको विषयलाई हेरेर पृथ्वीनारायण शीर्षक राखिएको हो भने इतिहासप्रकाशको पहिलो भागमा यसलाई सरासर गद्यरूपमै छपाइएको छ । योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्मा ढकालले अन्वेषण यात्राका क्रममा भेटेर यस कविताको बारेमा जानकारी दिएपछि नेपाली भाषा साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि केही अगाडि सरेको मात्र नभई प्रवृत्तिगत रूपबाट हेर्दा समेत परिवर्तन हुन पुगेको देखिन्छ ।

कमल दीक्षितले बुङ्गलमा गद्यकविताका रूपमा र पछि दयाराम श्रेष्ठद्वारा वीरकालीन नेपाली कवितामा कवितात्मक रूपमा छपाइएको प्रस्तुत कविता सर्वप्रथम इतिहासप्रकाशको पहिलो अङ्कमै सार्वजनिक रूपमा छापिएको हो । यसले हालसम्मको खोजीमा नेपाली भाषा साहित्यकै पहिलो कविता हुने सौभाग्य पाएको छ । हुन त दिनेशराज पन्तले पारिजात (अङ्क १२)मा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहसम्बन्धी अप्रकाशित पद्य शीर्षक कविता छपाएपछि, यस्तै अनुसन्धान गर्दा सुवानन्ददासको भन्दा करिब सात वर्ष जेठो हुन सक्ने भनिएको उक्त कविताले यसमा शङ्का जन्माएको छ । जसरी सुवानन्ददासको कविताको विषयवस्तु हेरेर काल निर्धारण गरियो त्यसरी नै गर्दा प्रस्तुत कविता वि.सं. १८२४ को हुन सक्ने पन्तको धारणा छ । यस्तै ब्रतराज आचार्यले बाबा नरभूपाल साहकी दुहाई शीर्षक कविता अझ त्यो भन्दा पनि केही अगाडिको हो भन्दै गरिमा (अङ्क ३८, २०४२ माघ)मा छपाएका छन् । यी दुवै कविता दयाराम श्रेष्ठले वीरकालीन नेपाली कविताको दोस्रो संस्करणदेखि परिशिष्टमा छपाएको देखिन्छ । तर पनि हालसम्म सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण कवितालाइ नै पहिलो कविता मान्ने परम्परा विद्यमान छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले विशाल नेपाल निर्माण गर्ने अभियान चलाइरहेकै बेला सुवानन्ददासले प्रस्तुत कविता लेखेर प्रेरक भूमिका खेलेको देखिन्छ । उनको वास्तविक परिचय अन्यत्र पाइँदैन । उनको कविताका आधारमा हेर्दा उनी पृथ्वीनारायण शाहकालीन कवि हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । उनको अन्य रचना पनि प्राप्त छैन । उनी शक्तिबल्लभ अर्याल वा उदयानन्द अर्यालकै सेराफेरोका वा केही अगाडिका हुन् र उनी ललितपुरको नुणा भन्ने स्थानमा बस्ने गरीब, निर्धा तथा राजभक्त थिए । उनी नेवार जातिका भएको कुरा उनको कविता हेर्दा थाहा हुन्छ । आफू ती नेवाऱ्या जाति बोल्छता ललितपारि भन्ने कवितांशलाई यसको प्रमाण मान्न सकिन्छ । यस्तै उनी परिवारमा एकलो तथा बेरोजगारी भएकाले गाँस, बास र कपासको समस्याले ग्रस्त भएको सङ्केत पनि प्रस्तुत कवितासम्बद्ध अन्तिम हरफहरूले दिन्छन् ।

राष्ट्रनिर्माता पृथ्वीनारायण शाहलाई उत्साह दिदै उनकै गुणगान गरेर लोकगाथाको शैलीमा राष्ट्रिय जागरणको उद्बोधन गर्ने कविले कवितामा पृथ्वीनारायणलाई नायक बनाई नायकको काशीयात्राको राजनैतिक महत्त्व दर्शाएका छन्, पृथ्वीको विजययात्राको सूक्ष्म वृत्तान्त पेश गरेका छन् । वर्णन र वृत्तान्तप्रधान कविता नभए पनि यसमा कविको उच्च भावाभिव्यञ्जना, कल्पनाको प्रयोग र संवेदनशील हृदयको रागात्मक प्रस्तुति खुबै राम्ररी भएको

छ (श्रेष्ठ, २०५७:) । खाद्यपदार्थको प्रतीक अँगालेर पृथ्वीनारायण शाहको विशाल आकांक्षालाई कविले सुन्दर ढङ्गले चित्रण गरेका छन् भने कवितामा प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ । पृथ्वीको भोजनका लागि ठाउँ-ठाउँबाट विभिन्न सामग्रीहरू ल्याउनुपर्ने सन्दर्भलाई उल्लेख गर्दै विशाल नेपाल राज्यको निर्माणमा लाग्न पृथ्वीलाई सहयोगपूर्ण विचार दिएका छन् कविले । पृथ्वीनारायण शाहको राष्ट्रनिर्माता व्यक्तित्वको चित्रण गर्दै देशभक्तिपूर्ण भावनाको प्रभावपूर्ण ढङ्गले अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा तत्कालीन राजनीतिक एवं सामाजिक स्थितिको चित्रण गर्दै कविले आफ्नो दयनीय स्थितिको प्रदर्शन गरेका छन् भने राष्ट्रनिर्माणको अभियानलाई उत्साहपूर्ण र प्रेरकरूपमा लिएका छन् (भट्टराई र भट्टराई, २०५९:ड) । कविले सतही कुरालाई छोडेर आभ्यान्तरिक सूक्ष्म-सूक्ष्म कुराहरू व्यक्त गरेका छन् र तिनलाई व्यक्त गर्दा प्रतीकहरूको सहारा लिएका छन् । तत्कालीन नेपालले आर्जन गर्दै गएको नैतिक सुदृढीकरण अथवा सांस्कृतिक एकतामा आबद्ध हुँदै गएको नेपालको मानचित्रको पनि कवितामा सजीवताका साथ प्रस्तुति गरिएको छ ।

कवितालेखन समय स्पष्ट नभए पनि यसमा वर्णित विषयवस्तुलाई हेर्दा प्रस्तुत कविता पृथ्वीनारायण शाहको जीवनकालमै लेखिएको देखिन्छ । गरीब भएकाले आफूले केही पाइन्छ कि भन्ने आशाले लेखिएको यस कवितामा पृथ्वीनारायण शाह राजा भएदेखि करिब तीन दशकको नेपालको तत्कालीन स्थितिको चित्रण गरिएको पाइनु तथा राजाका जीवन चरित्रका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू (लडाइँ, जीत, यात्रा)बारे चित्रण गरेर मृत्यु सम्बन्धी कुराको उल्लेख नगर्नुलाई उनको जीवनकालमै लेखिएको प्रमाण मान्न सकिन्छ । यदि पछि लेखेका भए पृथ्वीनारायणको मृत्यु भएको कुराको वर्णन पनि हुन्थ्यो भन्ने तर्क सजिलै गर्न सकिन्छ । जे होस् आजसम्मको खोजीमा पहिलो नेपाली भाषाको कविता मानिंदै आएको प्रस्तुत कविताले नेपाली कविताको प्रारम्भ वीरधाराबाट भएको हो भन्ने स्पष्ट प्रमाण पेश गरेको छ ।

४.६. अन्य विविध ऐतिहासिक सामग्रीहरू

विभिन्न प्रकृति र समयका अभिलेख, वंशावली र साहित्यिक रचनाहरू बाहेक योगी नरहरिनाथले अन्वेषण यात्राका क्रममा प्राप्त भएका, नेपालको इतिहास र नेपाली भाषाको प्राचीन स्वरूपलाई द्योतन गर्ने खालका भिन्न-भिन्न खालका सामग्रीहरू पनि प्रकाशित गराएका छन् । यस्ता खाले सामग्रीहरूमा लालमोहर, स्याहामोहर, रूक्कापत्र, राजामहाराजा-भाइभारदार एवं राजदूतका विभिन्न पत्रहरू, राज्य-राज्यका बीचमा भएका विभिन्न खाले सन्धिसम्झौता

उल्लेख भएका पत्रहरू, यात्रावृत्तान्त, युद्धवर्णन भएका आलेखहरू, राज्यस्थिति बाँधिएका लेखहरू, विर्ता जारी गरिएका आदेशपरक लेखहरू छन् । घडेरी खार्दा प्राप्त शकसंवत् १३२०को धातुमा पुस्तकको रूप दिइएको कल्यालवंशी बलिराजको **ताम्रपत्रे पुस्तक** महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीका रूपमा प्रकाशित छ । चार पत्र भएको उक्त पुस्तकमा बलिराजले रामदास उपाध्यायलाई जग्गा विर्ता दिएको कुरा उल्लेख छ । यो इतिहासप्रकाश अङ्क दुई भाग एकमा प्रकाशित छ । यस्तै इतिहासप्रकाश अङ्क दुई भाग एकमै प्रकाशित वि.सं. १६४८ को अर्जन्या बुडाले पुर्खो कथुरो (कस्तुरी रडको भाले) सेवा लगाए बापत मुक्तिसाहि, सिलिमसाहि राजाबाट चार किल्ला साँध लगाई जग्गा दिएको लालमोहर पनि महत्त्वपूर्ण सामग्री हो । हस्ताङ्कित लालमोहोर अलि पछिको प्रतिलिपिका रूपमा भएकाले यसको भाषा पनि प्रतिलिपिकालीन र यसमा उल्लेख गरिएको शाके संवत्(१५१६) पनि नमिलेको देखिन्छ । यो लालमोहर जुम्ला असीदरा मालाभीडका भीमदत्त चौलागाईंका पुत्र गणेशदत्त चौलागाईंको घरमा प्राप्त भएको कुरा योगीले गरेका छन् (योगी, २०१३:१२७) । यी सामग्रीहरूबाट तत्कालीन भाषिक स्वरूपको ज्ञान हुन्छ ।

यस्ता खाले सामग्रीहरूमध्ये विशेष गरी पृथ्वीनारायण शाह लगायतका व्यक्तिहरूका ऐतिहासिक पत्रहरू इतिहासप्रकाशको पहिलो अङ्कमा र लालमोहर, स्याहामोहर, रूक्कापत्र एवं सामान्य पत्र जस्ता सामग्रीहरू दोस्रो अङ्कको दोस्रो भागमा प्रकाशित भएका छन् । दोस्रो अङ्कको दोस्रो भाग त सबै यस्तै खाले सामग्रीहरूले भरिएको छ । यसमा पाँचसय (५००)भन्दा बढी यस्ता खाले सामग्रीहरू छन् जसमा धेरै पत्रहरू र केही लालमोहर, स्याहामोहर र रूक्कापत्रहरू छन् । इतिहासप्रकाशमा **सन्धिपत्र संग्रह** त यस्तै सामग्रीहरूको सङ्कालो नै हो । यसमा पाँचसय भन्दा बढी सन्धिसम्झौता उल्लेख भएका पत्रहरू समावेश छन् ।

विशिष्ट साहित्यिक संरचनाका सन्दर्भमा विवेच्य हुन नसके पनि यस्ता ऐतिहासिक सामग्रीहरूको भाषिक महत्त्व हुने देखिन्छ । राजामहाराजाले सेनापति, राजदूत एवं प्रधानमन्त्री (काजी)लाई र उनीहरूले राजामहाराजालाई लेखेका पत्रहरूमा औपचारिकता समेत निर्वाह गरिने भएकाले तत्कालीन समयको उच्चस्तरीय व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने गरेको औपचारिक भाषाको अध्ययनका लागि यी सामग्रीहरू बढी उपयोगी हुन्छन् ।

साहित्यिक भन्दा वर्णनप्रधान भए पनि देवमाला शीर्षकमा लेखिएको वंशावलीपरक लेखमा विशेष गरी काठमाण्डौं उपत्यका र आसपासका देवताहरूको नाम उल्लेख गरिएको छ । यसबाट सम्बन्धित जिज्ञासुहरूको जानकारीका लागि सजिलो हुने देखिन्छ ।

इतिहासप्रकाश अङ्क एकमा प्रकाशित वि.सं.१८४९ सालको चीनसम्बन्धी पत्र र वामनको मूर्ति किराँति राजाको सालिक हो भन्ने आशयको लेखमा तत्कालीन राजनैतिक अवस्थाका साथै त्यतिखेरको भाषामा कस्तो ओज थियो, परिभाषा र लोकोक्तिहरू कस्ता थिए भन्ने पक्षहरू पनि स्पष्टिन्छन् । पृथ्वीनारायण शाहका अभिमानसिंह महोद्वाम कीर्तिलाई पठाएका लगायत विभिन्न भाइभारदारहरूसँग सम्बन्धित पत्रहरू, लेखहरू, तत्कालीन समयमा प्रचलित लालमोहरहरू जस्ता गैर साहित्यिक सामग्रीहरूबाट पनि त्यस समयको भाषाको अवस्था बुझ्न सजिलो बनाएको छ ।

तत्कालीन परिस्थितिको द्योतक बनेर बसेका कतिपय सामग्रीहरूमा युद्ध एवं राजा तथा भाइभारदारहरूद्वारा गरिएका धार्मिक र सामाजिक क्रियाकलापसम्बन्धी विवरणहरू छन् । भाषाको ऐतिहासिक र प्रामाणिक साहित्यिक सामग्रीका रूपमा विवेच्य हुन नसके पनि भाषिक दृष्टिले ती कार्यविवरणहरूले पनि केही महत्त्व राख्छन् । भाइदारहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न पत्रहरूका साथै दानपत्र, लालमोहर आदिमा प्रयोग गरिएका भाषाहरूले पनि नेपाली भाषाका ऐतिहासिक स्वरूपको झल्को दिन्छन् ।

इतिहासप्रकाश अङ्क एकमा प्रकाशित राजा राजेन्द्रको शासनकालमा काजी भीमसेन थापा लगायतका भारदारहरू र अन्य सबै प्रजाहरूमा व्याप्त राष्ट्रिय भावना दर्शाउने नेपालको व्यापक राष्ट्रिय भावना शीर्षकको लेखमा सरल वर्णन शैली र स्पष्ट नेपाली भाषाको छनक पाइन्छ । यसैमा भएको संस्कृतसन्देशको नवौं अङ्कमा प्रकाशित संस्कृत पद्यमै लेखिएको 'गोरण्डाख्यो मलिम्लुच' शीर्षकको लेखको अनुवादको समावेशले सबै सामग्रीहरू सँगै राखिदिने योगीको प्रवृत्तिलाई उजागर गरेको छ । भोटु पाण्डेको दानपत्र आदि सामग्रीहरू पनि विशिष्ट ऐतिहासिक प्राप्तिहरू हुन् । वि.सं.१८५९ पौष महिनामा तयार गरिएको भोटु पाण्डेको दानपत्र संस्कृत भाषाबाट सुरू भई 'अत परं देशभाषा' भन्दै नेपाली भाषामा लेखिएको छ । यसबाट त्यसताका संस्कृत इतर नेपाली भाषालाई देशभाषा भनिने गरेको तथ्यको उजागर हुन्छ । राजदूतहरूका पत्रहरू, भारदारका पत्रहरू, लालमोहर, भारदारहरूको अधिकारसम्बन्धी पत्रहरू,

पृथ्वीनारायण शाहले सिद्ध भगवन्त नाथलाई पठाएका दुईवटा पत्रहरू महत्त्वपूर्ण छन् । राजाले सिद्धको आशीर्वादले पर्वते र किराँती राज्यहरू जितेको र युद्धमा भएका घटनाहरूबारे जानकारी दिने उद्देश्यले प्रस्तुत पत्र लेखिएको देखिन्छ (योगी, २०१२:१५१/२) । सुरूमा उप्रान्त शब्दको प्रयोग गरिएका प्रस्तुत पत्रहरूमा तत्कालीन भाषाको प्रयोग र छनक पाइन्छ भने युद्ध जित्नका लागि पत्रमार्फत् कुटनीतिक सल्लाह र आशीर्वाद मागेको देखिन्छ । सरदार बखतमानसिंह बस्न्यातका पत्रहरू, घर्तीपत्रहरू, भीमसेन थापाको चीनसम्बन्धी पत्रहरू, अमरसिंह थापाको परिवार, बुद्धिमानसिंह बस्न्यातका प्रकीर्ण पत्रहरू जस्ता थुप्रै पत्रहरूले नेपाली भाषाको तत्कालीन स्वरूपलाई दर्शाएका छन् ।

‘कैलाशकुट भवन’ को समीक्षात्मक लेखबाट विशेष गरी तत्कालीन किराँत र मल्ल राज्यका धर्म, समाज, राज्यव्यवस्था, देव-देवता, भाषा, लिपि आदिवारे जानकारी पाइन्छ (योगी, २०१२:१५९/६०) । रणबहादुर शाहका पालामा बहादुर शाह मुख्तियार भई राज्य सञ्चालन गर्दा भएको राज्यविस्तारको वर्णन गर्दा प्रयोग गरिएको भाषामा पनि तात्कालिक भाषाको छनक पाइन्छ । ताहापछि१गोर्षा पाउ लाग्नुभयो : श्री बहादुर साह पाल्पा गै विभा गरि गोर्षा आयापछि उ साल गोर्षेमा पजनी भयो : फेरि लडाइँको उद्योग चल्थो: (योगी, २०१२:१६२) । यहाँ ख को स्थानमा ष र श को स्थानमा स को प्रयोग देखिन्छ भने जानु भयो भन्ने स्थानमा पाउ लाग्नुभयो जस्तो अति आदरार्थी क्रियापदको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । गीर्वाणयुद्धविक्रमको पालामा भीमसेन थापा मुख्तियार भई राज्यविस्तार गरेको वर्णनमा पनि जीवन्त नेपाली भाषाको प्रयोग पाइन्छ ।

राष्ट्रको यथार्थ इतिहासलाई सबैका निम्ति स्पष्ट गर्न सक्षम इतिहासप्रकाशका विविध भागको प्रकाशनले सबैलाई शिलालेख, ताम्रलेख, रजतलेख, स्वर्णलेख, पात्रलेख, वाद्यलेख, काष्ठलेख, इष्टकालेख, कालाछाप, राताछाप, केशरीछाप, केशरीपञ्जा, माटाका छाप र लाहाछाप लागेका कागज, ताडपत्र र पुराना प्रामाणिक चिठीपत्र, वंशावली तथा विशेष गरी शाहकाल भन्दा यताका लालमोहर आदिवारे जानकारी भएको छ । ती सामग्रीहरूमा भाषिक दृष्टिकोणले संस्कृत, संस्कृत मिश्रित नेपाली, प्राचीन नेपाली तथा क्रमिकरूपमा विकसित हुँदै गएको समकालीन नेपाली भाषाको स्वरूप पाइन्छन् ।

४.७. निष्कर्ष

नेपालको वास्तविक इतिहासको खोजी गरी प्रकाशित गर्ने महान् उद्देश्यका साथ अन्वेषणका क्षेत्रमा लागिपरेका योगी नरहरिनाथले अन्वेषण यात्राबाट प्राप्त गरेका ऐतिहासिक सामग्रीहरू इतिहासप्रकाशका विभिन्न भागहरू र संस्कृतसन्देश, हिमवत्संस्कृति लगायतका पत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् । उनले सङ्कलन गरेका धेरै सामग्रीहरू प्रकाशित हुन सकेका छैनन् र कतिपय सामग्रीहरू त नष्ट पनि हुन पुगे । योगीद्वारा प्रकाशित गरिएका सामग्रीहरूलाई तिनका स्वरूप र संरचनाका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस आधारमा योगीद्वारा प्रकाशित ऐतिहासिक सामग्रीहरू अभिलेख, वंशावली, साहित्यिक संरचना र अन्य विविध गरी मुख्य चार वर्गमा विभाजित हुन सक्छन् ।

अन्वेषणबाट प्राप्त गरेका सामग्रीहरू प्रकाशित गर्दा त्यति ध्यान नदिइएकाले उनका कतिपय सामग्रीहरू दोहोरिएर प्रकाशित हुन पुगेका छन् । एउटै अभिलेख दुई तीनवटा छुट्टा-छुट्टै कृतिहरूमा प्रकाशित हुन पुगेका छन् । प्राप्त सामग्रीहरू छिट्टै प्रकाशित गरिहालीं भन्ने योगीको तीव्र इच्छा, समयाभाव र सामग्रीहरूलाई बढी महत्त्व दिइएकाले पनि यसो हुन पुगेको देखिन्छ । योगीद्वारा प्रकाशित सबैखाले ऐतिहासिक सामग्रीहरू नेपाली भाषाका प्राचीन साहित्यिक रचनाका सन्दर्भमा विवेच्य हुन नसके पनि भाषाका सन्दर्भमा विवेच्य छन् । योगीबाट नेपाली भाषाले धेरै ऐतिहासिक सामग्रीहरू प्राप्त गरेको छ र ती सामग्रीहरूमध्ये केही त विशुद्ध साहित्यिक संरचना भएका पनि छन् । साहित्यिक रचनाका अतिरिक्त वर्णनप्रधान साहित्येतर ऐतिहासिक सामग्रीहरू पनि नेपाली भाषाको इतिहासका सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण प्राप्ति भएर रहेका छन् ।

परिच्छेद : पाँच

योगी नरहरिनाथको अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति र योगदान

५.१. विषयप्रवेश

योगी नरहरिनाथले कुनै पनि उपाधि विशेष र मानसम्मानको कहिल्यै वास्ता गरेनन् । उनी सच्चा योगी हुन् । स्वभावैले सच्चा योगीमा कुनै पनि फलाकांक्षा र मान-अपमानको पर्वाह हुँदैन । योगीले अध्ययन पनि कुनै स्वार्थपूर्तिका लागि गरेका होइनन् । जागिर खाऊँला, परिवार धानूँला भनेर पढेको नभई योगी भइसकेका हुनाले के गर्दा समाज र राष्ट्रको सेवा होला भन्ने धारणा राखेर ज्ञान आर्जन गरेका हुन् उनले । निरन्तर अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्दै आजीवन विद्यार्थी, आजीवन ब्रह्मचारी र आजीवन पदयात्री बनेर योगीले सकुन्जेल आर्षवाङ्मयको अन्वेषण, सङ्कलन, अध्ययन-मनन र चिन्तन तथा सम्पादन र प्रकाशनमा जीवन बिताए । औपचारिक अध्ययनको समाप्तिपछि सुरुमा शिवगोरक्षसम्प्रदाय सम्बद्ध ग्रन्थवाङ्मयको अन्वेषणमा नेपाल फर्केका योगी अन्वेषणका क्रममा प्राप्त भएका ऐतिहासिक सामग्रीहरूप्रति आकर्षित बन्दै गए । प्राचीन लिपिहरू बुझ्ने क्रममा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यको सम्पर्कमा पुगेका योगी त्यसै क्षेत्रमा समर्पित बन्दै आफ्नो जीवन समर्पण गरे । उनै योगी नरहरिनाथका अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति र नेपाली भाषाका क्षेत्रमा उनले पुर्याएको योगदानलाई यस अध्यायको विषयवस्तु बनाइएको छ ।

५.२. अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति

योगी नरहरिनाथले पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म नेपालको समग्र भू-भाग र भारतका कतिपय भूभागहरूको समेत पैदल यात्रा गरी प्राप्त गरेका ऐतिहासिक सामग्रीहरूमध्ये कतिपय सामग्रीहरू प्रकाशित गराएका छन् । तीनै प्रकाशित सामग्रीहरूलाई आधार मानेर उनको अन्वेषणात्मक प्रवृत्तिलाई केलाउन सकिन्छ ।

५.२.१. विषयवस्तुगत प्रवृत्ति

योगी नरहरिनाथले तेह्र, चौध वर्षको कलिलो उमेरमै नाथ सम्प्रदायमा दीक्षित भई पछि सन्यास ग्रहण गरेका हुन् । समग्र संस्कृत वाङ्मयको अध्ययन गरे पनि दर्शनका क्षेत्रमा

शिवगोरक्ष शैवागममा योगीको विशेष अभिरुचि र गहिरो अध्ययन थियो । गोरक्षसम्प्रदाय सम्बद्ध भएकाले र आफ्नो अभिरुचि पनि त्यसैमा भएकाले सुरुमा योगीको प्रवृत्ति गोरखनाथ सम्प्रदाय सम्बद्ध विषयवस्तु भएका ग्रन्थ वाङ्मयको अन्वेषणमा केन्द्रित देखिन्छ भने पछि उनले विशेष गरी नेपालको इतिहास, नेपाली भाषा र पौराणिक विषयवस्तु भएका ग्रन्थवाङ्मयको अन्वेषण गरी प्रकाशन गरेका छन् । नेपाल र नेपालीको मौलिकता र अस्तित्वको खोजीका क्रममा अतीतको गौरवमा रमाउन र त्यसबाट प्रेरणा लिएर अघि बढ्न सबैलाई प्रेरित गर्ने उद्देश्यले पनि उनले इतिहास, पुराण र धार्मिक विषयवस्तुको अन्वेषण गरी प्रकाशन गरेका हुन् । उनका श्रीनाथग्रन्थसूची, श्रीनाथाय नमोगुरवे च, नवनाथ र चौरासी सिद्ध जस्ता कृतिहरू शिवगोरक्षसम्बद्ध विषयवस्तुमा केन्द्रित छन् भने इतिहासप्रकाशका विभिन्न भाग र सन्धिपत्र संग्रहहरूले इतिहाससम्बद्ध विषयवस्तु ओगटेका छन् । हिमवत् खण्डको प्रकाशनबाट पौराणिक विषयवस्तुको अन्वेषण भएको देखिन्छ ।

५.२.२. अभिव्यक्तिगत प्रवृत्ति

आफूले कष्टपूर्वक विभिन्न स्थानको पैदल भ्रमण गरी खोजीका क्रममा प्राप्त गरेका सामग्रीहरूमध्ये कतिपय सामग्रीलाई योगीले तुरुन्तै जस्ताको त्यस्तै प्रकाशित गराएका छन् भने कतिपयलाई व्याख्या विश्लेषण गरी प्रकाशित गराएका छन् । व्याख्या विश्लेषणका क्रममा योगीका अभिव्यक्तिहरूमा अतीतको गौरवप्रतिको मोह, राष्ट्रियता एवं स्थानीय मौलिकताको भावना पाइन्छ । दिव्य उपदेश सुरुमा वि.सं. २००९मा यथावत् रूपमा पाठ भागमात्र प्रकाशित गराए भने वि.सं. २०१६मा अनुवाद एवं विस्तृत व्याख्या विश्लेषणका साथ छपाउने क्रममा योगीका अभिव्यक्तिगत स्वतन्त्र प्रवृत्तिहरू देखिएका छन् । यस्तै स्थानीय भूगोल, इतिहास आदि विषयका वर्णन प्रसङ्गमा पौराणिक तथा ऐतिहासिक सन्दर्भको संयोजन गरी अभिव्यक्त गर्ने प्रवृत्ति योगीमा देखिन्छ । हाम्रो देशदर्शनमा योगीले गरेका भौगोलिक वर्णनप्रसङ्गमा यस्तो प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ भने इतिहासप्रकाशमा यात्रा परिचय शीर्षकमा यात्रा वर्णन प्रसङ्गमा पनि यस्तै प्रवृत्ति देखिन्छ । संस्कृतनिष्ठ भाषा र पद्यमय सुललित शैलीगत अभिव्यक्ति योगीको अर्को विशेषता हो । आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो हिमालय जस्तो अन्वेषण यात्राको परिचय भएको मौलिक ग्रन्थमा यस्तो प्रवृत्ति देखिन्छ भने लगभग यही विषयवस्तु भएको देवता तीर्थमालामा त पूर्ण काव्यात्मक शैलीमा योगीको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

५.२.३. संरचनात्मक प्रवृत्ति

अन्वेषण गरेका सामग्रीहरूलाई फुटकर लेखका रूपमा पुस्तिकाकारमा र पुस्तकाकारमा समेत प्रकाशित गर्ने प्रवृत्ति योगीको देखिन्छ । यसरी संरचनात्मक रूपमा योगीका लघुआयमका फुटकर लेख देखि बृहत्तम आयामसम्मका पुस्तकहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । योगीका अन्वेषणमूलक फुटकर कृतिहरू विशेष गरी संस्कृत सन्देशका अठार अङ्कहरू, हिमवत्संस्कृतिका तीन अङ्कहरू तथा अन्य कतिपय पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् भने बृहत् आयामका इतिहासप्रकाशका विभिन्न भाग र सन्धिपत्र संग्रह (भाग १) बृहत्तम आकारको पुस्तकका रूपमा प्रकाशित छन् । बाह्य संरचनामा विविधता देखिए पनि योगीले अन्वेषण गरी प्रकाशित गरेका कृतिहरूको आन्तरिक संरचना भने त्यति सुदृढ हुनसकेको छैन । योगीकै भनाइ अनुसार पनि तुरुन्त प्रकाशित गरिहाल्ने उत्साह र समयाभावका कारणले गर्दा आन्तरिक संरचना पक्ष सबल नबनेको हो (यागी, २०१३:) । सम्पादनका क्रममा धेरै महत्त्वपूर्ण सामग्री र कम महत्त्व भएका सामग्रीहरू पनि एक ठाउँमा राखिनु र सामग्री संयोजन गर्दा कुनै निश्चित आधार नबनाइनुले योगीका कृतिहरूको आन्तरिक संरचनाको पक्ष कमजोर भएको पाइन्छ । पूर्वापर प्रसङ्गको अभावले गर्दा शोधार्थीलाई समस्या समेत भएको देखिन्छ ।

५.२.४. प्रतिलिपीकरणगत प्रवृत्ति

योगीले यति धेरै सामग्रीहरू अन्वेषण गरी प्रकाशित गराएका छन् कि त्यति त नेपालका अरु सबै अन्वेषकहरूको मिलाएर पनि पुग्दैन । त्यति धेरै सामग्रीहरूको अन्वेषण गरी प्रकाशित गराएका योगीका केही पाठमा भने समस्या भएको कुरा अन्य अन्वेषकहरूको छ । उनी अन्वेषणका क्षेत्रमा लाग्दाको समय नेपालको काठमाण्डौं उपत्यकाका केही अभिलेख आदि प्रकाशन हुनलागेका थिए । त्यसमा योगीको आगमनले ठूलै प्रभाव पार्यो र अरुमा पनि उत्साह बढ्यो । योगीको नेतृत्वमा नयराज पन्त लगायतका व्यक्तित्वहरू पनि सम्मिलित भई अन्वेषण कार्य चल्न थाल्यो । सामुहिक रूपमा अन्वेषण कार्य हुँदा पहिल्यैदेखि समाधान हुन नसकेका कतिपय समस्याहरू पनि समाधान भएको कुरा नयराज पन्तले उल्लेख गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:३२५) । तर पछि योगीका कतिपय कार्यहरू हतपतमा लतपत भने जस्तै हुन पुगे । योगीको अस्थिर स्वभाव र असीम उत्साह अनि प्रतिकूल परिस्थिति, सुविधाको अभाव सहयोग गर्नेहरूको न्यूनता आदिका कारण पनि योगीले गरेका कतिपय अनुसन्धानका कार्यहरूमा केही कमजोरी, केही अभाव देखिन गएको छ । दिनेशराज पन्तका अनुसार सामग्री

प्रकाशन गर्दा चाहिंदो ध्यान नपुऱ्याउने र लटरपटर गर्ने बानीले गर्दा भने अन्वेषणका क्षेत्रमा योगीले पाउनुपर्ने जश पाएका छैनन् । प्रतिलिपि गर्दा पाठको यथारूपमा त्यति ध्यान नपुऱ्याउने प्रवृत्ति योगीको देखिन्छ (स्वामी प्रपन्नाचार्य २०५४:१३८) । कसैले गर्न नसकेको महान् कार्य गरेर पनि असावधानीका कारण प्रतिलिपि गर्दा फरक पर्न गएको कतै-कतै वास्तविक तथ्यमा फरक पर्न गई अनुसन्धानमा समस्या परेको कुरा पन्त जस्ता अन्वेषकहरूको देखिन्छ ।

५.३. अन्वेषणात्मक योगदान

योगी नरहरिनाथ अनुसन्धानको कार्यमा लाग्नु अघि नेपालको अनुसन्धान खास गरी काठमाण्डौं उपत्यका र यसको वरिपरि मात्र सीमित थियो । बाबुराम आचार्य र नयराज पन्तको अन्वेषण क्षेत्र काठमाण्डौं उपत्यकाभन्दा बाहिर जान सकेको थिएन तर योगीले अनुसन्धान क्षेत्रलाई निकै फराकिलो पार्दै नेपाल अधिराज्यभरि र अझ भारतसम्म पुऱ्याए । त्यस्तै ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण गरी प्रकाशन गर्ने कार्यको सामुहिक प्रयत्नकर्ताका रूपमा पनि योगीको नाम अग्रपंक्तिमा आउँछ । उनले यति धेरै सामग्रीहरू सङ्कलन गरी प्रकाशित गरेका छन् कि सामान्य रूपमा सोच्दा एकजना व्यक्तिले गर्ने नसकिने काम गरेका छन् । उनका तिनै प्रकाशित सामग्रीहरूका आधारमा योगीको योगदानलाई निम्न अनुसार निरूपण गर्न सकिन्छ ।

५.३.१. ऐतिहासिक योगदान

नेपालमा अभिलेख लगायतका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको प्रकाशन गर्ने काम विदेशीहरूबाट सुरु भएको हो । भारतको गुजरातका भगवानलाल इन्द्रबाट सुरु भएको यस कार्य बेलायतका सेसिल बेन्डाल र फ्रान्सका सिल्भाँ लेभी हुँदै अघि बढ्ने क्रममा नेपालीहरूमा सर्वप्रथम बाबुराम आचार्यबाट सुरु भएको हो (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:१३७) । बाबुराम आचार्यपछि अरु नेपालीहरूमा योगी नरहरिनाथको नाम अग्रपंक्तिमा आउँछ ।

नेपालका ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्रीहरूको अन्वेषणका क्रममा व्यक्तिगत रूपमा मात्र होइन सामुहिक प्रयत्नकर्ताका रूपमा समेत योगीको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ र उनको नाम यस अर्थमा अग्रगण्य बनेको छ । योगीले अन्वेषण कार्यलाई सशक्त बनाउन सुरुमा पुरुषार्थ, संस्कृतसन्देश जस्ता पत्रिका चलाए भने पछि वि.सं. २०१० सालमा इतिहासप्रकाशकमण्डल नै खोली योजाबद्ध रूपमा अन्वेषण कार्यलाई अगाडि बढाउने अभियान चलाए । यही संघबाट इतिहासप्रकाश जस्ता अन्वेषणात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ।

योगी नरहरिनाथको अन्वेषण क्षेत्रमा आगमन भएको समयसम्म नेपालका पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चलका केही सामग्रीका साथै मध्यमाञ्चलका अलि धेरै सामग्रीहरू प्रकाशमा आइसकेका थिए तर पश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल भने नेपालको राष्ट्रिय धारबाट प्रायः अलग-अलग बसिरहेका थिए (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:३६८) । त्यस क्षेत्रको इतिहास इतिहासकै अन्धकार रूपी खाडलमा विलीन भइरहेको थियो । मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चलमा छरिएर रहेका अति महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरूलाई प्रकाशनमा ल्याउने श्रेय मुख्य रूपमा योगी नरहरिनाथलाई नै जान्छ । यस्तै उनले राज्यबाट समेत हुनसकेको ऐतिहासिक काम इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रहको प्रकाशन गरेर गरे ।

योगीले प्रकाशन गरेका यी **इतिहासप्रकाश** नामक ग्रन्थहरूभित्र विभिन्न किसिमका अभिलेखहरू, राजामहाराजाका तथा जातिगत वंशावलीहरू, साहित्यिक रचना एवं ग्रन्थवाङ्मयहरू र अन्य विविध भाषिक सामग्रीहरू रहेका छन् । तीमध्ये वि.सं.२०१२ सालमा प्रकाशित इतिहासप्रकाशको पहिलो अङ्कमा सिञ्जाधिराज पृथ्वीमल्लको कनकपत्र (वि.सं.१४१३) प्रकाशित गराइएकाले नेपाली गद्यको मात्र होइन नेपाली भाषाकै सबभन्दा पुरानो स्वरूप लिखित रूपमा बाहिर निस्कन सफल भएको देखिन्छ । यही मान्यतालाई पछ्याउने परम्परा वि.सं.२०३०को दशकसम्म रहिरह्यो । **सयपत्री** (२०१३), **पाँचसय वर्ष** (२०२०), **राष्ट्रभाषा** (२०२२) लगायतका ग्रन्थहरूमा लेखकहरूले यही तथ्यलाई अँगालेको पाइन्छ । पछि वि.सं.२०२२ सालमा योगीले नै सन्धिपत्र सङ्ग्रहमा पुण्य मल्लको कनकपत्र (वि.सं.१३९३) प्रकाशित गराई नेपाली भाषाको नमुनालाई दुई दशक अगाडि लैजान सफल भए । योगीका यिनै कार्यहरूको आड र प्रेरणामा पछि अरु अन्वेषकहरूले यी भन्दा पनि पुराना अभिलेख खोजी प्रकाशन गर्ने कार्य गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी इतिहासप्रकाशको पहिलो अङ्कमै सुवानन्ददासको **पृथ्वीनारायण** शीर्षक कविता प्रकाशित गराएर नेपाली कविता साहित्यको इतिहासमै सबैभन्दा जेठो रचना दिने श्रेय पनि योगीलाई नै प्राप्त छ । उक्त कविता योगी नरहरिनाथ र जनकलाल शर्मा ढकालले वि.सं.२०११ मा कास्कीकोट कालिकाका पुजारी मुखिया बलबहादुर राना मगरको घरमा पुराना सामग्रीहरूको अनुसन्धानका क्रममा भेटाएका थिए । हुन त यसपछि दिनेशराज पन्तले **श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहसम्बन्धी अप्रकाशित पद्य** भनी छपाएका कविता (पारिजात, अंक १२) र ब्रतराज आचार्यले छपाएका **बाबा नरभूपालकी दुहाइ** शीर्षक कविता (गरिमा ३९, २०४२ माघ) को प्रकाशन पछि

यसको ज्येष्ठतामा प्रश्न चिह्न खडा भएको छ तर पनि हालसम्मको परम्परामा सुवानन्ददासको उक्त कवितालाई नै पहिलो मान्ने गरिन्छ ।

यसैगरी वि.सं.२००९ सालमा दिव्य उपदेशको प्रथम प्रकाशन गरेर योगीले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा ठूलो गुण लगाएका छन् । पृथ्वीनारायण शाहले अन्तिम समयमा सबै भाइभारदारहरूलाई राखेर आफ्नो जीवनको अनुभव सँगाली गरेका दिव्य उपदेश पनि सुवानन्दको पृथ्वीनारायण कविता जत्तिकै जेठो रचना हो । नेपाली वाङ्मयको निबन्ध विधामा प्रौढ रचना मानिने यसको आफ्नै महत्त्व छ ।

प्राचीन सामग्रीहरूको अन्वेषणका क्रममा नेपाली भाषाका हरेक विधाका सर्वप्राचीन नमुनाहरू प्रकाशित गराएका योगीलाई उनले गरेको ऐतिहासिक योगदानको मूल्याङ्कन गर्दै कतिपय समालोचकहरूले नेपाली गद्यपद्यका हजुर्बा भन्ने गरेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : २०३-४) । नेपाली वाङ्मयको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको ऐतिहासिक योगदान युगयुगान्तर सम्म रहिरहनेछ ।

५.३.२. परिमाणात्मक योगदान

नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको खोजी गरि यहाँको वास्तविक इतिहासको प्रकाशन गर्ने सन्दर्भमा योगी नरहरिनाथले गरेका पटक-पटकको अन्वेषण यात्राबाट प्राप्त भएका सामग्रीहरूमध्ये केही सामग्री प्रकाशित छन् भने धेरै सामग्रीहरू हालसम्म पनि प्रकाशित हुन सकेका छैनन् । अझ उनले सङ्कलन गरेका कतिपय सामग्रीहरू देश बाहिर समेत पुगेका छन् भने कतिपय सामग्रीहरू सरकारबाट जफत गरी आगो समेत लगाइएको पाइन्छ (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४ : ४७७-२९९) । योगीले अन्वेषण गरी सङ्कलन गरेकामध्ये प्रकाशित सामग्रीहरू मात्र पनि पर्याप्त छन् । योगीका इतिहासप्रकाशका पाँच भागहरू (सन्धिपत्र संग्रह समेत), वंशावलीहरू, हिमवत्खण्ड, रुद्राक्षारण्यमहात्म्यम् जस्ता ऐतिहासिक एवं पौराणिक विषयवस्तु भएका कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् भने पुरुषार्थ, संस्कृतसन्देश (१८ अङ्कसम्म), हिमवत्संस्कृति (३ अङ्कसम्म), विश्वात्मादर्शन जस्ता पत्रिकाहरूमा पनि अन्वेषणात्मक सामग्रीहरू प्रशस्त मात्रामा प्रकाशित भएका छन् । योगीले सङ्कलन गरेका अन्वेषणात्मक सामग्रीहरू त योगीकै भनाइ अनुसार ६४ भागमा मात्र प्रकाशित हुन सक्थे (योगी, २०१३:) । अझ कतिपय व्यक्तिहरूले त ८२ भाग भनेका छन् (स्वामी प्रपन्नाचार्य, २०५४:३४) । उनले

१००० भन्दा बढी अभिलेखहरू र ६००भन्दा बढी त वंशावलीहरू मात्र सङ्कलन गरेको पाइन्छ । तर ती सबै प्रकाशित छैनन् । अप्रकाशित सामग्रीहरूलाई छोडेर प्रकाशित सामग्रीहरूका आधारमा मात्र पनि योगीको परिमाणात्मक योगदान प्रशस्त देखिन्छ । परिमाणात्मक हिसाबले हेर्दा धेरै संस्थाले मिलेर गर्दा पनि गर्न नसक्ने र नभ्याउने काम एकलैले गरिदिएका छन् योगीले । कुनै संस्था वा व्यक्तिले पनि उनको तुलनामा त्यति विघ्न काम गर्न सकेको र गरेको देखिदैन ।

५.३.३. गुणात्मक योगदान

योगी नरहरिनाथले संख्यात्मक रूपमा १००० को हाराहारीमा विभिन्न खालका अभिलेखहरू, ६०० भन्दा बढी वंशावलीहरू, धेरै साहित्यिक रचनाहरू र अन्य कतिपय सामग्रीहरू अन्वेषण गरी सङ्कलन गरेका थिए । तीमध्ये सयौं अभिलेख एवं वंशावलीहरू र कतिपय साहित्यिक रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् उनका सम्पादित अन्वेषणात्मक कृतिहरूमा । यति धेरै काम गर्दा कतै त्रुटि हुनु स्वभाविकै हो । उनका अन्वेषणात्मक सामग्रीहरूमा केही कमीकमजोरीहरू पनि रहेका छन् सूर्यकलङ्क जस्तै । प्रकाशनका क्रममा त्यति धेरै ध्यान नदिनु र प्रतिलिपि उतार्दा यदाकदा पाठको यथातथ्य रूपमा ध्यान नदिनु जस्ता कार्यले गर्दा गुणात्मक रूपमा हेर्दा उनका अन्वेषणात्मक कृतिहरूमा केही कमजोरी पनि देखिन्छ । कतिपय तिथिमितिको पाठमा ख्याल नगर्दा अनुसन्धान कार्यमा केही बाधा पर्न गएको देखिन्छ । सम्पादनमा निश्चित सिद्धान्त नअपनाउँदा त्यति व्यवस्थित बन्न सकेको छैन । एक पटक प्रकाशित भइसकेको सामग्रीहरूको पुनः संयोजन र प्रकाशन योगीको कमजोर पक्ष बन्न गएको छ । तर पनि यति ठूलो र महान् कार्य गर्ने योगीका अनन्त गुणहरूलाई हेर्दा ती सामान्य कमीकमजोरी त्यसै विलीन हुन पुग्छन् । अनुसन्धाताहरूका लागि उनका अन्वेषणात्मक कृतिहरू अजस्र स्रोत बनेका थिए, बनेका छन् र बनिरहनेछन् ।

५.४. निष्कर्ष

योगी नरहरिनाथ भारतवर्षमै सुपरिचित विद्वान् अन्वेषक हुन् । उनको अन्वेषण यात्रा नेपालमा मात्र सीमित रहेन । भारतका कतिपय स्थानमा समेत पैदल यात्रा गरी उनले ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अन्वेषण गरेका छन् । नेपालमा नेपालीहरूबाटै भर्खर-भर्खर मात्र अन्वेषण कार्य हुनथालेको समयमा यस क्षेत्रमा पदार्पण गरेका योगीले नेपालको अन्वेषण क्षेत्रमा

निकै गति प्रदान गरे । आफूले मात्र अन्वेषण कार्य नगरी उनले अरुलाई समेत यस क्षेत्रमा लाग्न प्रेरित गरे । कुनै पनि राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि त्यहाँको वास्तविक इतिहासको ज्ञान अत्यन्त आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरामा अरुलाई पनि विश्वस्त गराए । नेपालमा अन्वेषणका क्षेत्रमा सामुहिक प्रयत्नकर्ताका रूपमा योगीको नाम सबैभन्दा पहिला आउँछ । नेपालका हरेक अन्वेषकहरूले योगीको नाम अत्यन्त आदरका साथ लिने गरेका छन् । नेपाल र नेपाली भाषाका इतिहासको लेखन गर्ने हरेक लेखकका लागि उनी स्रोत व्यक्ति बनेका छन् भने उनका प्रकाशित एवं सङ्कलित सामग्रीहरू अजस्र स्रोत बनेका देखिन्छन् ।

विषयवस्तुगत रूपमा धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक एवं भाषिक सामग्रीहरूको अन्वेषण योगीले गरेका छन् । नाथसम्प्रदाय सम्बद्ध धार्मिक सामग्रीहरूको अन्वेषण गरी सम्पादन गरेर प्रकाशित गरेका योगीले **हिमवत्खण्ड** जस्तो पौराणिक कृतिको अनुवाद समेत गराई प्रकाशन गराएका छन् । इतिहासप्रकाशमा सङ्कलित सामग्रीहरूले इतिहासलाई समेटेका छन् । आफूले खोजी गरी प्राप्त गरेका सामग्रीहरूको प्रचारप्रसार होस्, सारा नेपालीले जानून भनी अतीतको गौरवप्रति भुकाव राख्न प्रेरित गर्ने अभिव्यक्तिहरू सहित अन्वेषणात्मक सामग्रीहरू प्रकाशित गर्ने प्रवृत्ति योगीमा देखिन्छ । अन्वेषणात्मक सामग्रीहरूलाई छिट्टै जनतासामु पुऱ्याउने तीव्र उत्सुकता र समयभावका कारण योगीले सम्पादनमा खासै ध्यान पुऱ्याउन सकेका छैनन् । योगीका सामग्रीहरू फुटकर लेख, पर्चा-पम्प्लेटदेखि लिएर पुस्तिका, पुस्तक र बृहत्तम आयाम भएका पुस्तकाकार कृतिका रूपमा समेत प्रकाशित भएका छन् । खासै यस्तै संरचनामा आफ्ना अन्वेषणात्मक सामग्रीहरू प्रकाशित गर्ने भन्ने मान्यता योगीमा देखिँदैन । सामग्री प्रकाशित गर्दा चाहिँदो ध्यान नपुऱ्याउने र छिट्टै अरुलाई विश्वास गरिहाल्ने बानीले गर्दा योगीका पाठहरू सम्पूर्ण रूपमा निर्दुष्ट चाहिँ बन्न सकेका छैनन् ।

नेपालमा अन्वेषणका क्षेत्रमा सामुहिक प्रयत्नकर्ताका रूपमा योगी अग्रगण्य छन् । नेपालका ऐतिहासिक सामग्रीहरू खोजी प्रकाशमा ल्याउने अभियान नै चलाए योगीले । नेपालमा भर्खर सुरु भएको अनुसन्धानको क्षेत्रलाई काठमाण्डौं खाल्डोबाट बाहिर मध्यपश्चिम र सूदूरपश्चिमसम्म पुऱ्याउने योगीले विशेष गरी पश्चिमी नेपालको इतिहास प्रकाशन गराएर ठूलो योगदान गरेका छन् । नेपाली भाषा र साहित्यका गद्य, पद्य प्रायः सबै विधाका सर्वप्राचीन नमुनाहरू खोजेर प्रकाशित गरी योगीले नेपाली भाषाका क्षेत्रमा अत्यन्त ठूलो र महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक योगदान गरेका छन् । संख्यात्मक रूपमा पनि योगीका सामग्रीहरू कम छैनन् ।

खोजेका हजारौंमध्ये सयौं अभिलेखहरू, अनेकौं वंशावलीहरू, कैयौं साहित्यिक रचना र नेपाली भाषाका प्राचीन स्वरूपहरूलाई भल्काउने अनगिन्ति लालमोहर, स्याहामोहोर, रुक्कापत्र जस्ता सामग्रीहरूले नेपाली वाङ्मयको पोल्टो भरिदिएका छन् योगीले । राष्ट्रले नगरेको, कुनै ठूलो संघसंस्थाले नगरेको महान् कार्य छोटो समयमा गर्दा हुन गएका केही कमजोरी र असावधानीका कारण उनका केही थोरै सामग्रीहरू गुणात्मक रूपमा खरो उत्रन नसके पनि त्यत्रो महान् कार्य गरेर योगीले नेपाली भाषालाई ठूलो गुन लगाएका छन् । उनको योगदान अतुलनीय छ ।

परिच्छेद : छ

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१. परिच्छेदगत सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय दिइएको छ । यस अन्तर्गत शोधपत्रमा अध्ययन गरिएको विषयको परिचय, शोधसमस्या, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि एवं शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा योगी नरहरिनाथको जन्ममिति, जन्मस्थान, योगीको वंशपरम्परा, अक्षरारम्भ, गुरुपरम्परा, शिक्षादीक्षा, योगीको जीवनको लक्ष्य र लक्ष्यप्राप्तिको मार्ग अन्वेषण एवं विद्या अध्ययनपछि नेपाल फर्किएर योगीले विशेष गरी नेपालका ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्रीहरूको अन्वेषण तथा प्रकाशन कसरी गरे भन्ने विषय उल्लेख गरिएको छ । वि.सं.१९७१ साल फागुन १७ गते कर्णाली अञ्चलको कालिकोट जिल्ला अन्तर्गत लालुगाउँमा जन्मेका बलवीरसिंह थापा शिवगोरक्षनाथ सम्प्रदायमा दीक्षित भएपछि योगी नरहरिनाथ बनेका हुन् । ललितसिंह थापा र गौरीदेवीका बाह्र सन्तानमध्ये मध्यम पुत्र योगी नरहरिनाथले आमाबाट अक्षरारम्भ गरी दीक्षागुरु क्षिप्रानाथ योगी लगायत भारतका हरिद्वार, बनारस आदि स्थानका तात्कालिक प्रसिद्ध विद्वान्हरूसँग सम्पूर्ण प्राच्य वाङ्मयको अध्ययन गरे । औपचारिक रूपमा स्नातकसम्म उत्तीर्ण गरेका योगीले पौरस्त्य वाङ्मयको गहिरो अध्ययन एवं अनुसन्धान गरेका छन् । अध्ययनपछि सुरूमा नाथसम्प्रदायसम्बद्ध ग्रन्थ साहित्यको खोजी गरी प्रकाशन गर्ने सन्दर्भमा नेपाल फर्केका योगी अन्वेषणका क्रममा प्राप्त भएका ऐतिहासिक सामग्रीहरूप्रति आकर्षित हुँदै गए । प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको लिपि अध्ययनका सन्दर्भमा योगीको भेट इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यसँग भयो । आचार्यबाट नेपालको वास्तविक इतिहासको खोजी नै हुन नसकेको र विदेशीका भरमा चल्दा यहाँको वास्तविक पक्ष गौण बन्दै गएको भन्ने जानकारी पाएपछि उनी यस क्षेत्रमा कटिबद्ध भएर लागे । योगीले सामुहिक रूपमा समेत अन्वेषणका क्षेत्रमा प्रयत्न गरे । कर्मवीरमहामण्डल, इतिहासप्रकाशक मण्डल जस्ता संस्थामार्फत् योगीले कैयौं महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सामग्रीहरू प्रकाशमा ल्याए । योगीले अन्वेषण गरेका सामग्रीहरू संस्कृतसन्देश, हिमवत्संस्कृति जस्ता पत्रिकाहरूका साथै इतिहासप्रकाशका विविध

अङ्कहरूमार्फत् प्रकाशित भएका छन् । खास गरी वि.सं. २०१० साल सम्मका काठमाण्डौं आसपासका क्षेत्रको अन्वेषणबाट प्राप्त सामग्रीहरू संस्कृतसन्देशमा प्रकाशित छन् । बीसको दशकको सुरुमा इतिहासप्रकाशक मण्डल (पछि संघ) खोली सामुहिक प्रयत्नकर्ताका रूपमा समेत ऐतिहासिक सामग्रीका अन्वेषण एवं प्रकाशनका क्षेत्रमा लागिपरेका योगीले कतिपय सहयोगीहरूका साथमा नेपालका विविध क्षेत्रको भ्रमण गरे । खास गरी सामग्री सङ्कलनका सन्दर्भमा योगीले वि.सं. २०११ र २०१२मा निरन्तरको लामो यात्रा गरे । वि.सं. २०११मा जनकलाल शर्मालाई साथमा लिएर खास गरी नेपालको गण्डक क्षेत्रमा गरेका अन्वेषण यात्राबाट प्राप्त कतिपय सामग्रीहरू इतिहासप्रकाशको पहिलो अङ्कमा प्रकाशित भएका छन् । वि.सं. २०१२मा विभिन्न सहयोगीहरूका साथमा कर्णाली क्षेत्रको भ्रमण गर्दा उपलब्ध भएका सामग्रीहरू इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्कको तीन भागमा प्रकाशित छन् । सन्धिपत्र संग्रह (भाग १)मा योगीको २५ वर्षको अन्वेषण भ्रमणका क्रममा प्राप्त ऐतिहासिक सन्धिसम्झौता, अभिलेख, ग्रन्थवाङ्मय, वंशावली लगायतका प्राचीन दस्तावेजहरू प्रकाशित छन् । राज्यले गर्न नसकेको काम योगी एकैले गरेका छन् सन्धिपत्रको प्रकाशनबाट ।

आजीवन विद्यार्थी, आजीवन पदयात्री भई ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणका क्रममा समग्र नेपाल र भारतको समेत कतिपय भू-भागको भ्रमण गरेका योगीले सङ्कलन गरेका थोरै सामग्रीहरू मात्र प्रकाशित छन् । धेरै सामग्रीहरू अप्रकाशित छन् भने कति सामग्रीहरू त उनका साथबाट खोसेर नष्ट गरिए । विशेष परिस्थितिलाई कारण बनाएर राज्यपक्षबाट समेत यस्तो दुर्घटना गराइयो । यस्तो घटनाबाट आहत भएका योगी त्यसपछि (खासगरी वि.सं. २०३० को दशकको उत्तरार्धतिरबाट) सांस्कृतिक पुनर्जागरणका लागि लागे । संस्कृत भाषा र पूर्वीय संस्कृतिप्रति योगीको विशेष भुकाव थियो । नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापनाका लागि ठूलो सङ्घर्ष गरेका छन् उनले । वि.सं. २०२२मा दाङमा योगीले आफैं संयोजक भई गराएका बृहत् आध्यात्मिक सम्मेलनको जगमा नै नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना भएको हो । नयाँ शिक्षा लागू भएपछि आफ्नो मौलिक आदर्श गुम्ने खतरा देखेका योगीले त्यसको विरोध मात्रै गरेनन् नैतिकतायुक्त, चरित्रवान र कर्तव्यपरायण नागरिक तयार पार्न संस्कृत भाषाको पठनपाठन अति आवश्यक छ र यसको लागि सांस्कृतिक जागरणमार्फत् जनतामा प्रेरणा जगाउनुपर्छ भनेर त्यस कार्यमा उनी होमिए । देशका विभिन्न स्थानमा कोटिहोम यज्ञका माध्यमबाट योगीले जनतामा धार्मिक एवं सांस्कृतिक पुनर्जागरण मात्र ल्याएनन् परिवर्तित राजनीतिक परिस्थितिका कारण केही खुकुलो बनेको प्रशासनिक व्यवस्था र दण्डन्यायप्रणालीका

कारण देशमा फैलिएको धर्मपरिवर्तनको अभियान (विशेष गरी क्रिस्तानीकरण)लाई रोक्न समेत धेरै हदसम्म उनी सफल भए । कहिले प्राच्य विद्या र वाङ्मयको अन्वेषणमा, कहिले ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्रीको अन्वेषणमा त कहिले मौलिक सभ्यताको अन्वेषणमा क्रियाशील योगीले वि.सं.२०५९ साल फागुन १३ गते यस भौतिक संसारबाट यात्रा गरे । केवल आफ्नो व्यक्तिगत जीवनको मोक्षसाधनामा केन्द्रित नभई राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति समर्पित बन्दै राष्ट्रको यथार्थ ऐतिहासिक पक्षको उद्घाटन गराएर वास्तविक तथ्यको ज्ञानका अभावमा अन्धकारमा रूमल्लिएका देशवासीलाई अन्धकाररूपी अज्ञानबाट मोक्ष दिलाए । एउटा राष्ट्रभक्त असल कर्मयोगीको परिचय दिएका छन् उनले ।

तेस्रो परिच्छेदमा योगी नरहरिनाथका प्रकाशित कृतिहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । योगीका मौलिक, सम्पादित एवं अनूदित विविध खाले फुटकर, पुस्तिकाकार र पुस्तकाकार असंख्य रचनाहरू छन् । तीमध्ये कति प्रकाशित छन् भने कति अप्रकाशित छन् । उनका दिव्य उपदेश, इतिहास प्रकाश, सन्धिपत्र संग्रह, हिमवत्खण्ड जस्ता अन्वेषणात्मक ऐतिहासिक सामग्रीहरू भएका सम्पादित कृतिहरू, मत्स्येन्द्रपद्यशतकम्, भर्तृहरिनिर्वेदनाटक जस्ता अनूदित कृतिहरू र हाम्रो देशदर्शन, ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा, आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो हिमालय जस्ता मौलिक कृतिहरू प्रकाशित छन् । योगीका यिनै सम्पादित एवं अनूदित र मौलिक खालका प्रकाशित तीन दर्जन भन्दा बढी कृतिहरूको परिचय यस परिच्छेदमा दिइएको छ । कृति परिचयका क्रममा हाल (अनुसन्धानात्मक अध्ययनका क्रममा) प्राप्त हुन नसकेका तर सूचना प्राप्त भएका प्रकाशित केही कृतिहरूका बारेमा पनि तिनै सूचनाका आधारमा संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । उनका सबैखाले कृतिहरूमा अन्वेषणात्मक प्रवृत्तिको प्रतिबिम्ब पाइन्छ । योगीले सम्पादित कृतिहरूमा सम्पादनका क्रममा त्यति ध्यान दिन सकेका छैनन् । अनूदित कृतिहरूमा पनि केवल अनुवाद मात्र नगरेर प्रसङ्ग अनुसार योगीले मौलिक सामग्रीहरूको संयोजन पनि गरेका छन् । त्यस्तै मौलिक कृतिहरूमा पनि कतिपय पौराणिक पाठ भागहरूको उल्लेख हुन पुगेको देखिन्छ । गम्भीर अध्ययनका कारण कण्ठस्थ भएका पाठभागलाई सिर्जनाका क्रममा योगीले नियन्त्रण गर्न नसके जस्तो देखिन्छ । अनेकौं आवृत्तिजन्य ज्ञानको छाप उनका सिर्जनामा देख्न पाइन्छ । आशुलेखन योगीको प्रवृत्ति हो भने भाषाका दृष्टिले संस्कृत, नेपाली र हिन्दीमा समान रूपले कलम चलाउनसक्नु उनको विशेषता हो । गद्य र पद्य दुवै शैली उनका रचनामा देख्न सकिन्छ । अझ भन्ने हो भने संस्कृतनिष्ठ पद्यशैलीका नजिक देखिन्छन् योगी । गद्य लेख्दालेख्दै पद्य र अरू (नेपाली, हिन्दी) भाषामा

लेख्दालेख्दै संस्कृत भाषा अचानक आइदिन्छ, उनका लेखरचना एवं कृतिहरूमा । आफूले अध्ययन गरेका वाङ्मयका सम्पूर्ण विधाहरूको प्रयोग उनका कृतिहरूमा भएको छ । आफ्ना मौलिक रचनाहरूमा पौराणिक एवं ऐतिहासिक कहानीहरूलाई वर्तमानमा मिलाउने प्रयास गरेका छन् योगीले । उनका सबै खाले कृतिहरूमा उनमा अन्तरनिहित असीम ज्ञानको अनियन्त्रित (कतिपय सन्दर्भमा अव्यवस्थित पनि) अभिव्यक्ति भएका छन् ।

चौथो परिच्छेदमा योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित सामग्रीहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । उनले अन्वेषण गरी प्राप्त गरेर प्रकाशमा ल्याएका ऐतिहासिक अभिलेखहरू, वंशावलीहरू, साहित्यिक रचना एवं अन्य विविधखाले सामग्रीहरू यसमा देखिएका छन् । ती प्रकाशित विविध खाले सामग्रीहरूलाई फरक-फरक वर्गसमूहमा राखी तिनको समग्र विश्लेषण यहाँ गरिएको छ । योगीले कनकपत्र, रजतपत्र, ताम्रपत्र, शिलापत्र प्रभृति अभिलेखहरू, गोर्खावंशावली, कल्याणवंशावली लगायतका वंशावलीहरू, दिव्यउपदेश पृथ्वीनारायण कविता जस्ता साहित्यिक रचनाहरूको अन्वेषण गरी सम्पादन गरेर प्रकाशित गराएका छन् । पृथ्वीमल्लको कनकपत्र र ताम्रपत्र एवं पुण्यमल्लको ताम्रपत्र प्रकाशित गराएर योगीले नेपाली भाषाको अभिलेखकालीन प्राचीन स्वरूपको प्रस्तुति मात्र गरेनन् नेपाली भाषाको अतीतको सीमारेखालाई अझ अतीततर र अतीततम सीमातिर पुऱ्याइदिएका छन् । वंशावलीहरूको यथावत् प्रकाशनबाट सम्बन्धित वंशको इतिवृत्तलाई उपस्थित गराउने काम मात्र नगरी योगीले तत्कालीन भाषिकस्वरूपको अध्ययनमा प्रशस्त सामग्रीहरू जुटाइदिएका छन् । यस्तै योगीले पृथ्वीनारायण शीर्षक सुवानन्ददासको कविता प्रकाशित गराएर नेपाली काव्य साहित्यको इतिहास भक्तिधाराबाट नभई वीरधाराबाट प्रारम्भ भएको हो भनेर नेपाली काव्य साहित्यको प्रारम्भ बिन्दुलाई मात्र अगाडि बढाएनन् स्थापित मान्यतालाई नै बदलिदिएका छन् । इतिहासले नयाँ मोड लिएको छ । दिव्य उपदेशको प्रकाशनमार्फत् विक्रमको उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्धतिरै नेपाली भाषा कति प्रौढ बनिसकेको रहेछ भन्ने कुरा प्रस्तुत गर्न सफल भएका छन् योगी । राज्यसञ्चालनको सूत्रस्वरूप भएको दिव्य उपदेशको परराष्ट्रनीतिका सन्दर्भमा एवं कुटनीतिका सन्दर्भमा त भिन्नै र अति विशिष्ट खालको महत्त्व रहिआएको छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा योगी नरहरिनाथको अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति र योगदानको मूल्याङ्कन गरिएको छ । विषयगत विविधता, अभिव्यक्तिगत स्वतन्त्रता, संरचनागत अनेकता एवं प्रतिलिपीकरणगत अस्पष्टता योगीका अन्वेषणात्मक प्रवृत्तिहरू हुन् । ऐतिहासिक सामग्रीको

अन्वेषण र प्रकाशनमार्फत् नेपाली भाषाका क्षेत्रमा उनले पुऱ्याएको ऐतिहासिक एवं परिमाणात्मक र परिणामात्मक योगदान अतुलनीय छ । प्राचीन नमुना खोजी सुरक्षित गरिदिने उनी नेपाली गद्य र पद्यका हजुरबा हुन् । योगीकै सत्प्रयासबाट नेपाली भाषाको इतिहासको सीमारेखा निकै अगाडि बढेको हो । उनकै सत्प्रेरणाबाट यस क्षेत्रमा अरुले पनि राम्रा काम गरेका छन् ।

६.२. निष्कर्ष

योगी नरहरिनाथ बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । उनका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू छन् । हरेक क्षेत्रमा उनको व्यक्तित्व खारिएको छ । संस्कृत वाङ्मयका सम्पूर्ण विधाको गम्भीर अध्ययन गरेका योगीले शिवगोरक्ष शैवागममा अभ्ति बढी र विशेष अध्ययन एवं अनुसन्धान गरेका थिए । कर्तव्यपरायण तर फलाकांक्षा नभएका योगीले कुनै मानसम्मान र उपाधिको कहिल्यै इच्छा गरेनन् । नेपालमा भएका ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्त्वका सामग्रीहरूको अन्वेषण गरी प्रकाशन गर्ने व्यक्तित्वहरूमा उनको नाम सबैभन्दा अगाडि आउँछ । उनका मौलिक, सम्पादित र अनूदित गरी तीनदर्जन भन्दा बढी कृतिहरू प्रकाशित छन् । यस्तै फुटकर लेखरचनाहरू संस्कृतसन्देश, हिमवत्संस्कृति जयतु संस्कृतम्, नाथसन्देश जस्ता पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् । अस्थिर र अव्यवस्थित जीवनशैलीको प्रभाव उनका रचनाहरूमा पनि प्रशस्तै परेका छन् । राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति योगीको विशेष श्रद्धाभाव र भुकाव थियो । आफ्नो गौरवपूर्ण मौलिक परम्परा जोगाइराख्न उदात्त सनातन हिन्दु संस्कृतिको संरक्षण आवश्यक छ र त्यसको लागि संस्कृतभाषाको ज्ञान अनिवार्य हुन्छ भन्ने मान्यतामा योगी अडिग थिए । योगीकै सत्प्रयासले नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालयको जग खडा भएको हो । योगीका कुरा बुझ्ने राष्ट्रमा कोही भएनन् तर पनि उनी आफ्नो मार्गबाट कहिल्यै विचलित भएनन् । नयाँ शिक्षा लागू भएपछि पनि संस्कृत शिक्षा अनिवार्य गरिनुपर्छ भन्ने योगीको धारणा थियो । आफ्नो सब योजना चकनाचुर भएपछि आहत भएका योगी जनचेतना जगाउन हिन्दु धर्म र संस्कृतिको पुनर्जागरणका लागि लागि परे । राष्ट्र र राष्ट्रियता एवं हिन्दूधर्म र संस्कृतिको पक्षमा अभिमत व्यक्त गर्दै विलीन हुन खोजेको उदात्त सांस्कृतिक गौरव र मूल्यमान्यताको अन्वेषण एवं पुनरुत्थानमा समर्पित योगीले अन्ततः वि.सं.२०५९ सालको फागुन १३ गते यस लोकबाट सदाका लागि बिदा भई परलोकको यात्रा गरे ।

योगी नरहरिनाथको जीवनीमा आधारित भई नेपालको वास्तविक इतिहासको प्रकाशन गरेर राष्ट्रको विकासका लागि आधारभूमि खडा गर्न योगीले गरेका प्रयत्नहरू तथा नेपालको ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक सामग्रीहरूको प्रकाशनबाट नेपाली भाषा र इतिहासका क्षेत्रमा उनले पुऱ्याएको योगदानलाई निष्कर्ष स्वरूप निम्न अनुसार बुँदागत रूपमा देखाउन सकिन्छ ।

- वि.सं.१९७१ साल फागुन १७ गते कर्णाली अञ्चलको कालिकोट जिल्ला अन्तर्गत लालुगाउँमा जन्मेका बलवीरसिंह थापा नै नाथ सम्प्रदायमा दीक्षित भएपछि योगी नरहरिनाथ भए ।
- घरमा आफ्नै माता गौरीदेवीबाट अक्षरारम्भ गरेका योगी नरहरिनाथले भारतको हरिद्वार, बनारस लगायतका स्थानहरूमा विशिष्ट विद्वानहरूको सान्निध्यमा रही औपचारिक रूपमा स्नातक सम्मको अध्ययन गरे भने अनौपचारिक रूपमा उनले समग्र संस्कृत वाङ्मयकै गम्भीर अध्ययन गरेका थिए ।
- विद्यार्थी जीवनमा उनी सुरुदेखि नै प्रतिभावान् विद्यार्थी थिए र निबन्धलेखन, कवितालेखन जस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा सधैं प्रथम हुने गरेका कारण उनको सुयश र प्रतिभा भारतको समग्र उत्तर र पश्चिम क्षेत्रमा फैलिएको थियो ।
- विद्यार्थीकालदेखि नै शास्त्रार्थमा अविजेय बनेका योगीले शिवगोरक्ष शैवागमको गम्भीर अध्ययन एवं अनुसन्धान गरे भने आफ्नो औपचारिक शिक्षाको समाप्तिपछि त्यसै सम्प्रदाय सम्बद्ध ग्रन्थवाङ्मयको अन्वेषण गर्न गोरक्षनाथको भूमि नेपाल आए ।
- शिवगोरक्ष सम्प्रदायसम्बद्ध सामग्रीहरू खोज्ने क्रममा भेटिएका नेपालका ऐतिहासिक सामग्रीहरू देखेर योगी त्यसप्रति आकर्षित भए ।
- प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको लिपि बुझ्ने क्रममा योगीको भेट इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यसँग भयो र आचार्यबाट उनले नेपालको वास्तविक इतिहासको खोजी हुन नसकेको र त्यसको खोजी गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने जानकारी पाए ।
- ऐतिहासिक सामग्रीप्रतिको योगीको आकर्षणको बीजले आचार्यको प्रेरणाबाट अङ्कुरित हुने मौका पायो र उनी त्यस पवित्र कार्यमा होमिए ।

- कुनै पनि राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि त्यसको वास्तविक इतिहासको ज्ञान हुनुपर्दछ भन्ने धारणाका साथ योगीले अन्वेषण यात्रा प्रारम्भ गरे ।
- वि.सं. २०००पछिको पहिलो दशकसम्म योगीको अन्वेषण यात्रा काठमाण्डौं उपत्यका र आसपासको क्षेत्रमा सीमित रह्यो र यसबाट प्राप्त सामग्रीहरूको प्रकाशन योगीले संस्कृतसन्देशका विभिन्न भागहरूमा गरेका छन् ।
- योगीले वास्तविक इतिहासको खोजी गर्ने कार्य एकल रूपमा गर्नुभन्दा सामुहिक रूपमा गर्दा राम्रो हुने ठानी अरूलाई पनि प्रेरित गरे र त्यसका लागि एउटा इतिहासप्रकाशमण्डल (पछि संघ) को स्थापना गरे जसको संस्थापक स्वयं योगी र प्रथम अध्यक्ष इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य थिए ।
- वि.सं. २०११ सालमा जनकलाल शर्मा ढकालाई साथ लिएर दुई महिनासम्म योगीले खास गरी गण्डकी क्षेत्रको अन्वेषण भ्रमण गरे र त्यस समयमा प्राप्त कतिपय ऐतिहासिक सामग्रीहरूलाई वि.सं. २०१२ साल वैशाख १ गते इतिहासप्रकाश, अङ्क एकका रूपमा प्रकाशित गराए ।
- इतिहासप्रकाश, अङ्क एकमा योगीले सुवानन्ददासको **पृथ्वीनारायण** शीर्षक कविता प्रकाशित गराए जुन कवितालाई नेपाली साहित्यको हालसम्मको इतिहासमा पहिलो कविता मानिन्छ र यसले नेपाली काव्य साहित्यको परम्परा भक्तिधाराबाट नभई वीरधाराबाट प्रारम्भ भएको हो भन्ने मान्यता स्थापित गरायो ।
- वि.सं. २०१२ सालमा केही सहयोगीहरूको साथ लिएर योगीले कर्णाली क्षेत्रमा छ महिनासम्मको लामो अन्वेषण यात्रा गरे र त्यस यात्राबाट प्राप्त ऐतिहासिक सामग्रीहरूलाई इतिहासप्रकाशको अङ्क दुई (भाग १,२,३)मा प्रकाशित गराएका छन् ।
- इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्क (पहिलो भाग)मा प्रकाशित **पृथ्वीमल्लको ताम्रपत्र** र **कनकपत्र**बाट नेपाली भाषाको प्राचीन अभिलेखकालीन स्वरूप प्रकट भएको छ भने योगीले सर्वप्रथम सार्वजनिक गराएका विक्रमको चौधौं शताब्दीको सुरुतिरका यी अभिलेखमा प्रयुक्त भाषालाई वि.सं. २०३०को दशकसम्म सर्वप्राचीन नेपाली भाषाको नमूना मानियो ।

- योगीले वि.सं.२०२२ सालमा आफ्नो पच्चीस(२५) वर्षको अनुसन्धान भ्रमणबाट प्राप्त सामग्रीहरूको सार स्वरूप इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह (भाग-१) प्रकाशित गराएर राज्यबाट समेत हुन नसकेको काम एकलै गरेर देखाइदिए, यसमा ५०० भन्दा बढी सन्धिसम्झौता एवं अभिलेख र वंशावली लगायतका सामग्रीहरू छन् ।
- योगीले अन्वेषण गरी प्रकाशित गरेका ऐतिहासिक सामग्रीहरू व्यवस्थित रूपमा सम्पादित हुनसकेका छैनन् । छोटो समयमा धेरै कार्य गर्ने उत्कट अभिलाषा र समयाभावले गर्दा यसो हुन पुगेको भन्ने उनले स्वीकार पनि गरेका छन् र यसले गर्दा अनुसन्धान गरेर निष्कर्षमा पुग्न उनका सबै सम्पादित ग्रन्थहरूको आद्योपान्त अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- योगीले वि.सं.२००७ सालतिर कर्मवीर महामण्डल नामक अर्धराजनैतिक संस्था पनि खोलेका थिए जसका कारण वि.सं.२०१७ मा उनी राजनीतिक विवादमा मुछिए र कारावासमा समेत परे । यसै सिलसिलामा योगीद्वारा अन्वेषणका क्रममा संकलित कतिपय सामग्रीहरू जफत भए र आगो समेत लगाइयो । वि.सं.२०३२ मा पनि योगीले छ महिनासम्म यातनामय जेलजीवन बिताउनुपर्थ्यो ।
- योगीले राजनीति पनि राष्ट्र र राष्ट्रियताकै लागि गरेका हुन्, तीव्र राजनीतिक क्रियाशीलता उनको इच्छा होइन ।
- संस्कृत भाषा र सनातन हिन्दु संस्कृतिप्रति योगीको विशेष भुकाव थियो ।
- नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना गर्नका लागि वि.सं. २०३०को दशकमा योगीले ठूलो योगदान गरेका थिए तर पनि त्यस बेलामा संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना हुन सकेन र पछि मात्र त्यो सम्भव भयो ।
- वि.सं.२०२८मा नयाँ शिक्षा लागू भएपछि आफ्नो योजनामा तुषारापात भएको ठानी योगीको ध्यान अन्यत्रै मोडियो र राष्ट्रमा आफ्नो भावना बुझ्ने मानिस नभएको ठानी उनी भारतप्रवासमा रहे तर पछि यहाँका केही व्यक्तिहरूको पहलमा उनी स्वदेश फर्के ।
- स्वदेश फर्केका योगी वि.सं.२०४०को दशकको उत्तरार्धबाट धार्मिक एवं सांस्कृतिक पुनरूत्थान तथा हिन्दु पुनर्जागरणको अभियानमा लागे र नेपालका विभिन्न भू-भाग

तथा भारत एवं अन्य देशहरूमा समेत कोटिहोम महायज्ञको लहर चलाए । उनका सहयोगी शिरिषनाथ योगीका अनुसार उनले आफ्नो जीवनमा १३८ वटा कोटिहोम यज्ञ सम्पन्न गरे ।

- विराट व्यक्तित्व भएका योगीले संस्कृत, नेपाली र हिन्दी भाषामा समानान्तर रूपमा कलम चलाएका छन् । उनको लेखन गद्य र पद्य दुवैमा भएको थियो र उनमा आशुलेखनको प्रवृत्ति थियो । यति हुँदाहुँदै पनि योगी संस्कृतनिष्ठ पद्यशैलीका नजिक देखिन्छन् ।
- संस्कृत, नेपाली र हिन्दी भाषामा भएका मौलिक सम्पादित र अनूदित गरी योगीका तीन दर्जन भन्दा बढी कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् र यी सबै खालका कृतिहरूमा उनको अन्वेषक व्यक्तित्वको स्पष्ट प्रतिबिम्ब देखिन्छ ।
- योगीले अन्वेषण गरी प्राप्त गरेका फुटकर सामग्रीहरू संस्कृतसन्देश, हिमवत्संस्कृति लगायतका पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरूमा र धेरै सामग्रीहरू इतिहासप्रकाशका विभिन्न भागमा प्रकाशित छन् ।
- सम्पादन गर्दा योगीले खासै कुनै क्रम वा सिद्धान्तलाई अपनाएका छैनन् जसले गर्दा सम्पादित कृतिहरू केही अव्यवस्थित जस्ता बन्न पुगेका छन् र विशेष गरी यो अवस्था इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्कका तीनै भागहरूमा देखिन्छ ।
- उनका सम्पादित कृतिहरूमा पनि आफ्ना मौलिक लेखहरू समायोजन गरेको देखिन्छ र उनले स्पष्ट पार्ने क्रममा यसो गरेका हुन् र विशेष गरी सामग्रीको खोजीका सन्दर्भका घटनाहरूलाई नियात्राका रूपमा इतिहासप्रकाशको दोस्रो अङ्कका भागहरूमा यसरी राखेका छन् ।
- आफूले यात्रा गरेका भूगोल र त्यससँग सम्बद्ध ऐतिहासिक एवं पौराणिक सन्दर्भको सूक्ष्म विश्लेषणपूर्वक विस्तृत वर्णन गरेर **हाम्रो देशदर्शन** जस्तो उत्कृष्ट निबन्धात्मक कृति रचना गरी योगीले प्रकाशित गरेका छन् जसको अध्ययन र प्रचारप्रसारबाट स्वदेशी पर्यटनको क्षेत्रमा जनलहर ल्याउन सकिने देखिन्छ ।

- अनुवाद गरिएका कृतिहरूलाई पनि योगीले व्याख्या-विश्लेषण समेत गरी मौलिकता प्रदान गरेका छन् ।
- मौलिक कृतिहरूमा पनि पुराण आदि धार्मिक एवं ऐतिहासिक ग्रन्थहरूका केही अंशहरू यथावत् राखेर मिश्रित बनाउने प्रवृत्ति उनको देखिन्छ र विशेष गरी आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो हिमालय, देवतातीर्थमाला जस्ता ग्रन्थहरूमा यस्तो प्रवृत्ति देखिन्छ ।
- योगीले अन्वेषण गरी प्रकाशन गरेका सामग्रीहरूलाई ऐतिहासिक अभिलेख, वंशावली, साहित्यिक वाङ्मय लगायतका विविध विधाहरूमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
- संख्यात्मक रूपमा नेपाली भाषाका धेरै ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण गरी योगीले यस क्षेत्रमा ठूलो योगदान गरेका छन् तर पनि पछिल्लो समयमा उनको योगदानलाई भुल्दै गएको देखिन्छ ।
- वि.सं. २०४६ सालको राजनीतिका परिवर्तनपछि देशको शासनव्यवस्थामा आएको तरलताका कारण योगी खुशी थिएनन् र उनी क्रमशः देश विकिरहेको देखेर यदाकदा असन्तुष्टि व्यक्त गर्थे, त्यसैले राजनीतिक वृत्तमा समेत चर्चामा आउने गर्दथे ।
- राष्ट्र र धर्मका लागि लड्दालड्दै वि.सं. २०५९ सालको फागुन १३ गते योगीले आफ्नो कर्ममय जीवनबाट सदाका लागि बिदा लिए ।
- आफू सन्यासी भएर पनि राष्ट्र र राष्ट्रियताका लागि जीवन समर्पण गर्ने कर्मयोगी नरहरिनाथको जीवनबाट पाठ सिकेर उनको विचारलाई बुझी उनले गरेका कार्यहरूको मूल्याङ्कन गर्दै योगीका प्रकाशित कृतिहरूको संरक्षण र अप्रकाशित कृतिहरूको खोजी गरी प्रकाशन गर्न सकेमा नेपाली भाषा र नेपालको इतिहासको जग अझ मजबुत हुन सक्छ ।

सम्भावित शोधशीर्षकहरू

योगी नरहरिनाथ बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । उनको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू मध्ये अन्वेषक व्यक्तित्व नै सबैभन्दा माथि रहेको छ । नेपाल र नेपाली भाषाको वास्तविक इतिहास प्रकाशित गरी सबैलाई सुसूचित गराउने महान् कार्य गरेर नेपाललाई ठूलो गुन लगाएका योगीले नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन् । यस्ता महान् व्यक्तित्व र उनका कार्यहरूबारे अनेकौं शोधकार्यहरू हुनसक्ने देखिन्छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली भाषाका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषणमा योगी नरहरिनाथको योगदान शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरिएको छ, भने निम्न लिखित शीर्षकहरूमा पनि शोधकार्य हुनसक्ने देखिन्छ ।

१. योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित अभिलेखहरूको भाषिक अध्ययन
२. इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह (भाग १)मा संग्रहीत अन्तर्वस्तुको तुलनात्मक अध्ययन
३. ऐतिहासिक शिखरिणीयात्राको कृतिपरक अध्ययन
४. योगी नरहरिनाथका मौलिक कृतिहरूमा उनको अन्वेषक व्यक्तित्वको प्रभाव
५. योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित वंशावलीहरूको भाषिक अध्ययन
६. योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित अभिलेखहरूमा प्रयुक्त भाषाको कालक्रमिक अध्ययन
७. नेपालका ऐतिहासिक अन्वेषकहरूमा योगी नरहरिनाथको स्थान

सन्दर्भग्रन्थसूची

(क) पुस्तकहरू

आप्टे, वामन शिवराम (इ.सं.१९६९), संस्कृत-हिन्दी कोश (दो.सं., पुनर्मुद्रित प्रति), दिल्ली :
मोतीलाल बनारसीदास ।

काफ्ले, युवराज र ढकाल मदन, सम्पा. (वि.सं.२०५२), योगी नरहरिनाथ : जीवन एवं कर्म (प्रथम भाग), भ्पापा : गोविन्द काफ्ले ।

गौतम, देवीप्रसाद (वि.सं.२०४९), नेपाली भाषा परिचय , ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (वि.सं.२०५५), नेपाली बृहत् शब्दकोश (पुनर्मुद्रित प्रति), काठमाण्डौ :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर (वि.सं.२०५८), नेपालको राजनैतिक दर्पण (ते.सं.), काठमाण्डौ :
ध्रुवबहादुर देवकोटा ।

नेपाल, वसन्त कुमार शर्मा (वि.सं.२०६१), नेपालीशब्दसागर (ते.सं.),काठमाण्डौ : भाभा पुस्तक
भण्डार ।

प्रसाई, नरेन्द्रराज (वि.सं.२०४२), केही चर्चित अनुहारहरू, काठमाण्डौ : सागर प्रसाई ।

पोखरेल, बालकृष्ण सम्पा. (वि.सं.२०२०), पाँचसय वर्ष, काठमाण्डौ : जगदम्बा प्रकाशन ।

..... (वि.सं.२०५५), राष्ट्रभाषा (दसौं सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

..... (वि.सं.२०५५), खस जातिको इतिहास, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पौड्याल, भूपहरि (वि.सं.२०५१), नेपालको विद्वत् परम्परा, काठमाण्डौ : नेपाल साहित्य
प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि, (वि.सं.२०५३), भाषा विज्ञान (सातौं सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराज (वि.सं.२०५१), नेपाली साहित्यकार परिचय कोश, काठमाण्डौ : नेपाल रिसर्च
एसोसिएट्स ।

भट्टराय, चूडानाथ संयो. (वि.सं. २०३३), नेपाली भाषा अधिगोष्ठी (कार्यपत्र संग्रह), काठमाण्डौ :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

योगी, नरहरिनाथ, सम्पा. (वि.सं.२००५), विवेक चिन्तामणि, काशी : योगप्रचारिणी महासभा,
गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।

.....सम्पा. (वि.सं.२००७), श्रीनाथग्रन्थसूची, काशी : योगप्रचारिणी महासभा,
गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।

.....सम्पा. (वि.सं.२००७), श्रीनाथाय नमो गुरवे च, काशी : योगप्रचारिणी
महासभा, गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।

.....सम्पा. (वि.सं.२००९), गोर्खा वंशावली, काठमाण्डौ : योगी नरहरिनाथ (?) ।

.....सम्पा. (वि.सं.२००९), दिव्य उपदेश, काठमाण्डौ : कर्मवीर महामण्डल ।

.....सम्पा. (वि.सं.२०१२), इतिहासप्रकाश, अङ्क एक, काठमाण्डौ : इतिहास-
प्रकाशक-मण्डल, गोरक्षपीठ, मृगस्थली ।

.....सम्पा. (वि.सं.२०१३), कल्याण वंशावली, काठमाण्डौ : योगी नरहरिनाथ (?) ।

..... सम्पा. (वि.सं.२०१३), इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग एक), काठमाण्डौ :
इतिहास-प्रकाशक-सङ्घ, गोरक्षपीठ, मृगस्थली ।

..... सम्पा. (वि.सं.२०१३), इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग दुई), काठमाण्डौ :
इतिहास-प्रकाशक-सङ्घ, गोरक्षपीठ, मृगस्थली ।

..... सम्पा. (वि.सं.२०१३), इतिहासप्रकाश, अङ्क दुई (भाग तीन), काठमाण्डौ :
इतिहास-प्रकाशक-सङ्घ, गोरक्षपीठ, मृगस्थली ।

..... सम्पा. (वि.सं.२०१३), हिमवत्खण्ड, काशी : योगप्रचारिणी महासभा,
गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।

..... सम्पा. (वि.सं.२०१३), कवितानिकषोपल, काशी : योगप्रचारिणी महासभा,
गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।

- सम्पा. (वि.सं.२०१४), गोर्खालीहरूको सैनिक इतिहास, काशी :
योगप्रचारिणी महासभा, गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।
-सम्पा. (वि.सं.२०१४), ग्रामसुधार योजना, काठमाण्डौ : कर्मवीर महामण्डल ।
- सम्पा. (वि.सं.२०१५), रुद्राक्षारण्यमाहात्म्यम्, काठमाण्डौ : श्री
राजातारकबहादुर शाह ।
- सम्पा. (वि.सं.२०१६), दिव्य उपदेश (अनुवाद सहित), काशी : योगप्रचारिणी
महासभा, गोरक्षटिल्ला, मन्दाकिनी ।
- सम्पा. (वि.सं.२०१८), मत्स्येन्द्रपञ्चशतकम्, काठमाण्डौ : योगी नरहरिनाथ,
गोरक्षपीठ, मृगस्थली ।
- सम्पा. (वि.सं.२०२०), अर्कप्रधान औषधिका गुणहरू , काठमाण्डौ : योगी
नरहरिनाथ, गोरक्षपीठ, मृगस्थली ।
- सम्पा. (वि.सं.२०२५), शान्तिचरितम्, भारत : भारतवर्षीय योगप्रचारिणी
सभा ।
- सम्पा. (वि.सं.२०२५), नवनाथ चौरासी सिद्ध, भारत : भारतवर्षीय
योगप्रचारिणी सभा ।
- (वि.सं.२०२६), श्री वागीश्वरीस्तुति, नेपाल : योगी नरहरिनाथ (?) ।
- (वि.सं.२०३०), गोमहिमा (हिन्दु राष्ट्रमा गाईको महिमा) , नेपाल : योगी
नरहरिनाथ (?) ।
- (वि.सं.२०३२), हाम्रो देशदर्शन, काठमाण्डौ : योगी नरहरिनाथ, गोरक्षपीठ,
मृगस्थली ।
- (वि.सं.२०३२), शिवपुराणमा उपमन्युपाख्यान र उपमन्युकृत शिवस्तव,
नेपाल : योगी नरहरिनाथ (?) ।
- (वि.सं.२०३८), आध्यात्मिक नेपाल एवं देवदेशो-हिमालय, दिल्ली : आर्ष-
विद्या-शोध-केन्द्र ।

..... सम्पा. (वि.सं.२०३८), श्री मगरगुरुङ्गवंशावली (दो.सं.), काठमाण्डौ : विश्व
गोर्खाली समिति ।

..... (वि.सं.२०३९), श्रीलङ्का सङ्कल्प, नेपाल : योगी नरहरिनाथ (?) ।

..... (वि.सं.२०४४), वैदिकसिद्धान्त, नेपाल : गणेशानन्द गिरी ।

..... (वि.सं.२०४५), मानवधर्म, भारत : हिन्दु-धर्म-सम्मेलन-आयोजक-कमिटी,
जयपुर ।

..... (वि.सं.२०४८), जय गोर्खा, नयाँ दिल्ली : विश्व गोर्खासङ्घ, पालदुर्ग ।

..... (वि.सं.२०४९), ऐतिहासिक शिखरिणी यात्रा, योगी नरहरिनाथ, गोरक्षपीठ,
मृगस्थली ।

.....सम्पा. (वि.सं.२०५५), इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह, भाग-१ (दो.सं.),
ललितपुर : बालाराम घर्तीमगर ।

रिसाल, राममणि (वि.सं.२०४५), नेपाली काव्य र कवि(ते.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद (वि.सं.२०६२), शोधविधि(तेस्रो सं.), ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

श्रीगङ्गादास(इ.सं.१९९२), छन्दोमञ्जरी(पाँचौं सं.), बनारस : चौखम्बा सूरभारती प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (वि.सं.२०५७), वीरकालीन नेपाली कविता (ते.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा मोहनराज (वि.सं.२०५०), नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (चौ.सं.),
ललितपुर : साभा प्रकाशन

स्वामी प्रपन्नाचार्य र अन्य, सम्पा.(वि.सं.२०५४),योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन-ग्रन्थ, काठमाण्डौ :
योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन-ग्रन्थ प्रकाशन समिति ।

सुवेदी, राजाराम (वि.सं. २०६१), नेपालको तथ्य इतिहास, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

(ख) पत्रिकाहरू

अन्तराष्ट्रिय शैक्षिक मञ्च, वर्ष ६, अङ्क १, वि.सं. २०६४, काठमाण्डौ : श्रीमती रञ्जु अधिकारी ।

गरिमा, अङ्क ३८, वि.सं. २०४२, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

गोरखापत्र, शनिवासरीय परिशिष्टाङ्क, वि.सं. २०६५ जेठ ४ गते शनिवार, काठमाण्डौ : गोरखापत्र संस्थान ।

पारिजात, वर्ष ३, अङ्क २, पूर्णाङ्क १२, वि.सं. २०३८, काठमाण्डौ : तीर्थराज खरेल ।

वाङ्मय (अङ्क १०), (वि.सं. २०५७-२०५८), काठमाण्डौ : त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

हिमालय टाइम्स, वर्ष ६, अङ्क ..., वि.सं. २०५९ फागुन २४ गते शनिवार, काठमाण्डौ : ।

हिमालय टाइम्स, वर्ष १२, अङ्क १४६, वि.सं. २०६५ जेठ ५ गते शनिवार, काठमाण्डौ : उज्वल शर्मा ।

(ग) अप्रकाशित शोधप्रबन्ध

आचार्य, परशुराम (वि.सं. २०३४), दिव्य उपदेशको भाषिक अध्ययन (त्रि.वि., स्नातकोत्तरस्तरीय शोधपत्र) ।

पाण्डेय, आनन्दप्रसाद (वि.सं. २०५७), योगी नरहरिनाथको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व (त्रि.वि., स्नातकोत्तरस्तरीय शोधपत्र) ।

सुवेदी, शर्मिला शर्मा (वि.सं. २०६९), शकुन्तलोपाख्यान र नेपाली शाकुन्तल महाकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन (त्रि.वि., पद्यकन्या बहुमुखी क्याम्पस, स्नातकोत्तरस्तरीय शोधपत्र) ।

(घ) स्रोत व्यक्तिहरू

- योगी बलभद्रनाथ
- योगी शिरिषनाथ
- डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य
- प्रा. डा. वासुदेव त्रिपाठी

